



સ શોધન મંથમાળા બન્યાકે ૪૮

શેઠ પૂનમચંદ કવમચંદ ઠેાડાવાળા નથમાળા, અ ૦ ૫  
શેઠ ભોલાભાઈ બેશિમભાઈ અવ્યયન-સ શોધન વિદ્યામવન

---

યાત્રીમહત્તરામનુ શ્રીહરિભદ્રસુરિકત

# યોગશતક

[વિવેચન અને પ્રસ્તાવના સાથે]

મ પાદકે

ડૉ પ્રફુલ્લા દીરાચંદ ઝવેરી

એમ એ, પીએચ ડી

પ્રાપ્ત્યપિ । રામાનંદ મહાવિદ્યાલય અમદાવાદ

---

ગુજરાત વિદ્યાસભા અમદાવાદ

પ્રકાશક

પ્રો. રસિધ્વાજ ડાહ્યાવાલ પરીખ

અધ્યયન શ્રેણી બાળાભાઈ નેશિંગ્રાઈ અધ્યયન સંશોધન વિદ્યાભવન  
યુનિવર્સિટી વિદ્યાલય, ભદ્ર અમદાવાદ

પદ્મશ્રી ગણતિ  
પ્રવૃત્તિ

• •

ઈ સ ૧૯૫૧  
વિ સ ૧૯૧૩

ક્રિષ્ણભાઈ વાળા રૂપિયા

મુદ્રક

સુરેશ્વર ધો. ડાહ્યાવાલ પરીખ  
ધો. જામનદ બુલિયી પ્રિન્ટર્સ પ્રેસ  
સલાપીસરોડ અમદાવાદ

## નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાના શ્રી જે અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યા સભનમાં જે સંશોધન જ્યોતે તૈયાર કરી પ્રકટ કરવામાં આવે છે તે કાર્યનું એક અગ્ર ગુણ ગુણ ધર્મો અને મ પ્રદાયોનું સાહિત્ય સંગ્રાહનની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ તૈયાર કરાવવાનું છે આ કાર્યમાં શ્રીકે પૂનમચંદ કરમચંદ કેડાવાળા ટ્રસ્ટના વહીવટદારો શ્રી શ્રી પ્રેમચંદ કેડાવાળા અને શ્રી શ્રી મોળાભાઈ જશિંગ સાહેબો આ સંસ્થાને નીચે જણાવેલી શરતે જેનું સાહિત્યના જ્યોતે તૈયાર કરી પ્રકટ કરવા દાન કર્યું છે, એ માટે બંને જે વિદ્યાસભન ટ્રસ્ટ એમનું આભારી છે

### શરત

" જેનું સંસ્કૃતિના તમામ અંગોનું- જમકે દ્ર યાદુચેગ આદિ ચાર અનુચેગોનું, તેમજ કાવ્ય, શિલ્પકલા, ઇતિહાસ આદિનું સાહિત્ય તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવું આમાં મૂળ સંસ્કૃત પ્રાકૃતકાદિ જ્યોતે, શિલ્પ આદિના સચિત્ર ઇતિહાસ વગેરેના અભાવેગ કરવો "

આ માળા ખાતે અત્યાગ સુધીમાં નીચેના પ્રકાશનો બહાનું પડ્યાં છે

નામ	કિંમત
૧ ઉત્તરોદ્યમનમૂત્ર	૩-૦-૦
૨ ગણુ પ્રાચીન ગુજરાતી કૃતિઓ	૩-૦-૦
૩ જેનું આગમ સાહિત્યમાં ગુજરાત	૫-૦-૦
૪ ગણુધરવાદ	૧૦-૦-૦

પરંતુ જ્યારે ‘યોગગતક’ સુત્રસિદ્ધ પ્રાચીન જૈનાચાર્ય શ્રીહરિસદ્રસૂત્રિનો રચેલો છે, અને એ યોગનું સ્વરૂપ, યોગના અધિભાગી યોગ પ્રાપ્ત કરવા માટેની પૂર્વ તૈયારી, અને ઉત્તરોત્તર યોગથી પ્રાપ્ત થતી ભૂમિકાઓને ‘જ્ઞાન આપે છે અદ્યપિ એ અપ્રસિદ્ધ જ હોનો હા કુમારી હં દુકલાબહેન ઝવેરીએ સૌથી પ્રયત્ન જ સંપાદન કરી વિવેચન અને વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે તૈયાર કરી આપ્યો તે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે

કુમારી હંદુકલાબહેને પીએચ ડી ની પદવી માટે થિસિસ 'ના વિષય તરીકે ‘ સાખ્ય અને જૈન પરિણામવાદનો વૃક્ષનાત્મક અભ્યાસ ’ લીધો હતો તેમા તેમણે સૂત્રમતાપૂર્વક જે સંશોધન અને વિવેચન કર્યું છે તે તજજ્ઞોની પ્રશંસાપાત્ર બન્યું છે એમને હાથે જ આ યોગવિષયક ગ્રંથ તૈયાર થાય છે એ અમારા માટે આનંદનો વિષય છે આ ગ્રંથમા તજજ્ઞોને તેમના પાઠિત્ય અને વિવેચનશક્તિની વિશેષતા દેખાશે એવી આશા ગાખીએ છીએ

તા ૧૫-૪-૧૯૫૬  
ભદ્ર, અમદાવાદ



રમિકલાલ છો પરીખ  
અધ્યક્ષ, બો ને વિદ્યાસવન  
ગુજરાત વિદ્યાસભા

## સ પાદશ્રીય

મને ૧૮૫૩ના નવેમ્બરમા શ્રી યો જે વિદ્યાભવનમ અધ્યાપક તરીકે મારી વિદ્યુક્તિ થઈ ને વખતે મારા અધ્યાપક અને યો જે વિદ્યાભવનના અધ્યક્ષ, મુ શ્રી રમિકસાઈએ મને સૂચના કરી કે તમે વજો સેવા ઉપગત કાંઈક મરોધન, મ પાદન આદિને લગતુ કામ કરો તો સારુ, જેથી નતુ નતુ અધ્યયન કરવાની અને શેખન, સ પાદા આદિ વિશે નત્યક્ષ અનુભવ મળવવાની પૂરી તક મળે શરૂઆતમા એમની સૂચના મુજબ આચાર્ય શ્રીહરિસદ્રના 'પદ્ધતિનસમુચ્ચય' મટીકતુ ભાષાતર આદિ કરવાની ધારણા હતી, પરંતુ તે હ મિયાન તે જ સુરિને અત્યાર લગી અમામ એવો 'યોગશતક' નામનો જથ્થો મરોધક વિદ્વાન મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા ઉપલબ્ધ થયો એ જથ્થો હદમા નાનો હતો વળી તે યોગવિષયક દોષો ને નિમિત્ત જન ખોડ અને પાતજલ યોગતુ વૃત્તના મકે અધ્યયન થઈ ગઈશે એ જાણે મેં એને પસંદ કર્યો અને શ્રી યો જે વિદ્યાભવન ઉચ્ચતકના સેક્રેટરિયમથક ડોનાનાગા-ફ્રેસ્કો તરફથી એનું સ પાદન મને મોકાપ

સ શોધક વિદ્વાન મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ ખલાતના તાડ પત્રીય ભાગમાથી અત્યારનગી અમામ એવી 'યોગશતક'ની પ્રતિ મેળવી હતી અને તેમણે જ તે એક માત્ર પ્રતિ ઉપરથી કાગળ ઉપર નકલ પણ કરાવી હતી એટલું જ નહિ પણ તેમણે જ્યાં સૂચ્યુ ત્યાં ત્રુટિત કે અશુદ્ધ દેખાતા પાડના સુધાગ પણ સૂચવેના પોતાની સહજ ઉદાગતાથી તેમણે એ નકલ મને આપી વળી તેમણે ખલાતના ભાગમાની મુગ તાડપત્રીય પ્રતિ પણ ઉતારેલી નકલ સાથે મેળવવા ખાતર મને મજાવી આપી અને એ પ્રાચીન લિપિનો પરિચય પણ મને કરાવો; આથી મૂળ જથ્થો તૈયાર

કરવામા મરણતા થઈ પડતું જ્યારે એનો અર્થ સમજવા  
અને લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એ મૂળ ગ્રંથના હોર્ડમા  
પ્રવેશવા વધારે ઊંડાણ કેળવવાની જરૂર લાગી એ જરૂરિ-  
યાતે કેટલેક સ્થળે નવા સુધારા કરાયા જ્યાં જ્યાં છદ કે  
માનામા મળ ન દેખાયો ત્યાં પણ વિચાર કરવો પડ્યો જ્યાં જ્યાં  
અથની દૃષ્ટિએ ઉપલબ્ધ પાક સંગત ન લાગ્યો ત્યાં પણ ઘટતો  
વિચાર કરવો પડ્યો એમ એ પ્રાપ્ત થયેલી નકલ પર ખીળ  
સુધારાઓ ઉમેરાયા અને છેવટે છાપવા માટે આખી શકાય એવી  
એક વાચના તૈયાર થઈ ‘યોગશતક’ની ખીણ પ્રતિ લખ્ય ન  
હતી એટલે એમા આવેલા વિષયના અનુમધાનની દૃષ્ટિએ તેમ જ  
પ્રાકૃત ભાષા અને આર્યાં છદના સુમેળની દૃષ્ટિએ વાચના તૈયાર  
કરી ત્યાગ્યાદ તેના અર્થ તથા મમજૂતી સુજગતીમા લખ્યાં  
મમજૂતીમા ગાથાના સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાંત જ્યાં જ્યાં સંભવિત  
હતું ત્યાં ત્યાં તે તે મુદ્દા ઉપર ‘યોગશતક’ના વિચારોને ભારતીય  
ઇતર દર્શનોના એ વિષયના વિચારો સાથે સંગ્રાહી તે બધાનો  
ક્રમવિકાસ દર્શાવે છે જ્યાં તે તે મુદ્દા પરત્વે ભારતીય દર્શનોમા  
કેવી ગતિ વિકાસ થયો છે અથવા કેવી મમાનતા તથા અસમાનતા  
છે એ બહુ શકાય ૧

પ્રસ્તાવનામા ગ્રંથ તથા ગ્રંથકારના પરિચય ઉપરાંત ગ્રંથ  
કારે તત્ત્વચિંતન, આચાર, યોગ આદિ વિષયોમા કેવો વિશિષ્ટ  
જ્ઞાની આપ્યો છે તેનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે વળી પ્રસ્તુત ગ્રંથ  
ગોચરે લગતો હોઈ ગ્રંથકારના સમગ્ર યોગગ્રંથોનો વિગતે વૃક્ષના-  
ત્મક પરિચય પણ આપ્યો છે અને એમા આવતા વિષયોને યથાવત્  
ગમણ શકાય એ દૃષ્ટિએ, આ હરિભદ્રના પહેલાથી ચાલી આવતી

૧ આપા આતુરનિક મુખ્યોના ગ્રંથોના સ્થાનો માટે—જ્યાં  
વિષયવાનુક્રમ

આધ્યાત્મિક સાધનાની ૫૦ પરાએનો તથા તેને લગતા સાહિત્યનો પૂર્વભૂમિકારૂપે સશ્લિષ્ટ પરિચય આપ્યો છે છેવટે કેટલીક પારિભાષિક તેમજ સાપ્રદાયિક બાબતોને સમજવા માટે ઉપયોગી થઈ શકે એવા છ પંચિશીનો તૈયાર કર્યા છે

સને ૧૯૫૦ માં પીએચ ડી ના નિબંધ નિમિત્તે ૫ મુખ્યછથી આવી ત્યારથી અત્યારલગી ૫ ૫ મુખલાલજીના સહવાસમાં રહી છ પીએચ ડી નો નિબંધ તૈયાર કરવામાં તેમજ પ્રસ્તુત પુસ્તકના સંપાદનમાં એમના પ્રત્યક્ષ સહકાર તેમજ દોગવણીનો બધા જ સાક્ષ મને મળ્યો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ ભારતીય દર્શનોના અધ્યયન-મનનમાં પણ તેમણે પોતાના કીમતી સહાય અને માર્ગ દર્શન આપ્યા છે એમના પ્રત્યેનો મારો કૃતજ્ઞભાવ આભાનપ્રદશ નની વિધિમાં મમામ ઘતો નથી સદૈવ મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ માત્ર પ્રતિ અને નકલ જ નથી આપી પણ મને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે તેમણે છૂટથી મમય આપ્યો અને બીજા કેટલાક પુસ્તકો પણ પૂરા પાડ્યા પુરાતત્ત્વવિદ્ આ શ્રી જિનવિજયજીએ મારી પ્રેમકોપી મૂળ તાડપન સાથે સાલળી લીધી અને લિપિ વાચનમાં થયેલી ભૂલોનું નિવારણ પણ કેટલું મુ શ્રી રસિકભાઈએ સમગ્ર લખાણ ધ્યાનથી સાલળી લીધું અને અનેક મહત્ત્વની રૂચનાઓ પણ કરી ૫ શ્રી દલસુખભાઈ માવવલિયાએ બહુ જ લખાણ અર્થેતિ જેઈ તેમાં ઘણા સુધારા સૂચવ્યા એટલું જ નહિ, પણ તેમણે બનારસ રથા રથા અહીંથી મોકલવામાં આવતા બધા જ રૂકો જેઈ આપ્યા ટિબેટન ભાષામાં અનુવાદિત થયેન બૌદ્ધ ગ્રંથોની યાદી ઉપરથી તેમાં એક ‘યોગશતક’ નામનો ગ્રંથ છે એવી સૂચના ટિબેટન જાણનાર મુનિશ્રી જગ્ગવિજયજીએ કરી અને તે પરથી તે ગ્રંથ કયા વિષયનો અને કેવો છે એ માહિતી મેળવવાના પ્રયત્નમાં નાવદા પાલિ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના પ્રાધ્યાપક ડૉ નથમલજી ટાટિયાએ મદદ કરી છે એક તપાસવાના કાર્યમાં



અને ચારિત્રીના અનુક્રમે લક્ષણો	૧૮	—લૌકિક અને લોકાત્મક ધર્મ દષ્ટિનુ પૃથક્કરણ	૪૩
૧૨ સામાયિકની અશુદ્ધિ ને શુદ્ધિનો ખુલાસો	૨૨	૨૨ ચારિત્રીરૂપ ત્રીજી દર્શાના ચોાં પિને ઉપદેશ	૪૫
૧૩ એક જ સમયે ચિત્તમા સંભવની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનો ખુલાસો	૨૭	૨૩ જીહ્વરમને ઉપદેશવાના વિષ યોની વિગત	૪૫
૧૪ પ્રથમ સમયરૂપ-સામા યિક અને તેના મારણો	૨૫	૨૪ સામાચારીનું વિસ્તારથી કથન	૪૭
૧૫ આધ્યાત્મિક અને બ્યાપ કારક જ્ઞાનની મર્યાદા	૨૬	—ચક્રિયાતા અધિકારીઓ ના સામગ્રીદાયિક આચારોમા	
—જ્ઞાનની ત્રણ દર્શાઓ- સમ ત્રી દષ્ટાન્ત અને પિતા આદિની તુલના સંદર્ભ	૨૭	દેખાની સંકુચિતતાનો ખુલાસો	૪૯
૧૬ સમતરયુક્ત મુનિની નિષિદ્ધ અને વિદિતમા નિવૃત્તિ- પ્રવૃત્તિ ચાકડાના દળ તથી	૩૪	૨૫ યથાયોગ્ય ઉપદેશ પણ બધક બની રહે-ખુલાસો	૫૨
૧૭ જિ ન જિ ન અધિકારીઓ મા રોાનો ખુલાસો અને નને યોગના જિ ન જિન સમણો	૩૭	૨૬ અપાત્રને યોગ આપવાથી થતા અનિષ્ટો	૫૩
૧૮ અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિનો ખુલાસો	૩૯	૨૭ પરિપક્વ ભૂમિથી ઉપરની ભૂમિમા પ્રવતનાર માટે	
૧૯ યોગ્યતા પ્રમાણે સાધકોને ઉપદેશ	૪૦	સાધારણ નિયમો	૫૪
૨૦ પ્રથમ ક્રમના સાધકને લૌકિક ધર્મનો પદેશ	૪૧	૨૮ યોગસિદ્ધિ અને સાધુસિદ્ધિ	૫૬
૨૧ સમય ધિરૂપબીજી કપાના ચોાંનીને લોકાત્મક ધર્મનો ઉદેશ	૪૨	૨૯ ઉપરની ભૂમિમા પ્રવે શતા માટે જરૂરી એવી વિધિનુ વર્ણન	૫૭
		૩૦ વિદીકરણ સાધનાના ઉપાયો	૫૯
		૩૧ અરતિ નિવારવાના ઉપાયો	૬૦
		૩૨ નવગિજાડ તમેદવારની પ્રધાન ઝવનચર્યા	૬૩
		—ચરમપ્રવૃત્તિનો અર્થ	૬૫
		૩૩ રાગ આદિ દોષોને ભગતો સામાય વિચાર	૬૬

૪ ક્રમને લગતા પ્રાસંગિક પ્રશ્નો	૬૭
—પુનર્જન્મ ક્રમ અને મોક્ષ આદિ વિશે છ પ્રશ્નો	
આત્મી દારાનિકે તુલના	૬૮
—આત્મવાની દેગેનોનો	
છવવિષયક મૌલિક લગભલ	૬૯
—અવિદ્યા થા ક્રમનો	
આત્મા સાથે અનાદિ સંબંધ	૭૧
—ક્રમ વ્યક્તિરૂપે આદિ છતા પ્રવાદથી અનાદિ	૭૧
—કૃપાયથી ક્રમ સંબંધનો વિરોધ	૭૩
—જૈનદર્શનમા પૌદ્ગલિક થા મૂલ ક્રમ અને અમૂલ આત્માનો સંબંધ	૭૪
—ભારતીય દર્શનોમા મૂલ અમૂલ સંબંધ	૭૫
—ભારતીય દર્શનોમા બંધ મોખનુ ૨૧૩૫	૭૭
૭૫ દોષોનુ ૨૧૩૫ અને તે વિશેના ચિંતનની વિધિ	૭૮
૭૬ ચિંતનનો ખીતે પ્રકાર	૮૦
૭૭ આદારનો પ્રકાર અને વિધિતર	
—સવ સપત્તરી શિદ્ધાનુ ૨૧૩૫	૮૩

૭૮ યોગજન્ય લલ્લિધઓ અને તેનુ ફળ	૮૫
—શુભ અશુભ અને શુભ કૃપયોગનુ ૨૫૫ટીકરણ	૮૬
૭૯ કાયિક આચાર કરતા માન સિક ભાવનુ ચડિયાતાપણુ	૮૮
મદુક દષ્ટાન્ત-ભૌદ્ર સાથે તુલના	૧૦૩
૮૦ વિકાસમાખી બે પ્રકારના સાધકોનુ તારતમ્ય	૧૦૪
૮૧ કાળજ્ઞાનતા કૃપાયો	૧૦૮
૮૨ અનસનશુલ્લિ માટેના નિશિષ્ટ પ્રયાનનુ પ્રયોજન	૧૧૧
પરિશિષ્ટો	૧૧૭-૧૪૪
૧ ચરમાવલ	૧૧૭
૨ અપુનબંધક	૧૧૮
૩ વિશ્વતિ	૧૨૨
૪ કાળજ્ઞાન	૧૨૭
૫ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની ભૂમિકાઓ અને ધ્યાનોની તુલના	૧૩૮
૬ આ હરિમદ્દના ચ ધોની ચારી	૧૪૨
શબ્દ-સૂચિ	૧૪૫
શુદ્ધિપત્રક	૧૭૩



# પ્રસ્તાવના

## પ્રતિપરિચય

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જે ભવનું મપાદન, સાપાતર આદિ કંઠવામાં આવેલા તે 'યોગશતક'ના બાલ્ય તેમજ આત્મિક પરિચય મેળવીએ તે પહેલાં તેની નામિ અને તેની મૂળ પ્રતિ આદિનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી છે

'યોગશતક'ના અનેક સ્થળે ઉલ્લેખ મળતો<sup>૧</sup>, પણ તે અઘાપિ પ્રાપ્ત થયેલ નહિ સમગ્ર જલુ વપ પહેલાં સરોધક વિદ્વાન મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીને એ જ મ જ સાતનાશાતિનાથ જૈનસદારમાથી પ્રાપ્ત થયો તે એક તાડપત્રીય પાંખીમાં<sup>૨</sup> ખીજા ઉ કૃતિઓ સાથે લખાયેલા છે કૃતિઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

મુખ્યાલ્યરિત (પા ૧-૧૫), ૨ શાલિસદ્રવ્યગ્નિ (પા ૧૫-૨૫), ૩ પુડરીકસ્તવ (પા ૨૫-૩૩) ૪ મુકોશલ્યગ્નિ (પા ૩૪-૪૩), ૫ દેવકીચન્દ્રિ (પા ૪૪-૫૫), ૬ યોગશતક (પા ૫૫-૬૫), ૭ અનિતશાતિસ્તવ (પા ૬૫-૭૨)

પ્રતિ ૧૪૧૦ ઇસ લાખી અને ૧૧૧૦ ઇસ પડોળી છે હરેક પાનાની ખ ને ખાજુએ ખખે સાગમાં લખાણુ છે અને હરેક સાગમાં ત્રણથી ચાર લીંગીઓ છે મધ્ય ભાગમાં દોરો પરીવવા માટે છિદ્ર છે પ્રતિની રિશ્તિ સાગી છે ને લિપિ પણ સ્વચ્છ છે તેની લખ્યા સાલ નથી, પણ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના અલિ

૧ ઈ સ ૧૬૨૨ મા આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રસારક મહાજ-  
આમાં તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા 'યોગશતક તથા યોગવિસિષ્ટ' નામના  
પુસ્તકના પ્રારંભમાં યોગશતકના મવાને લખાયેલા નિબંધમાં ૫  
મુખ્યાલ્યજીએ સ્વેર્ગાગર જૈન કો ફર સ-મુજઈ દ્વારા પ્રદર્શિત જૈન પ્રવા-  
વલિને આધારે યોગશતક નામનો એક દરિલદ્રીય ગ્રંથ દોવાની સૂચના  
આપેલી ૨ દાખલો ૧૪, ક્રમાંક ૧૨૧

પ્રાયાનુસાર સિપિનો સમય તેરમા ગૈકાથી અર્વાચીન હોવાનો સંભવ નથી

પ્રથમ કૃતિ સુબાહુચરિત્રના અતમા આ પ્રમાણે પુષ્પિકા ॥

‘લિખિત માવદેવ્યા સિવદેવિનિમિત્તે કર્મભયાર્થ ચ । આ

પ થી એમ લાગે છે કે એ ચોથી લખનાર બાલાચંદ્ર પરિચય માવદેવી પોતે જ હશે, પરંતુ ખીજે એવો

પણ મત છે કે ‘લિખિત’ એવું પદ હોના છતાં તેનો અર્થ ‘લખેલ’ એમ નહિ પણ ‘લખાવેલ’

એમ કરવો જોઈએ આ ખીજે મત આચાર્ય શ્રી જિનવિજયજીને ॥ તેઓ અક્ષરો અને સિપિના વળાક ઉપરથી એમ ધારે છે કે

લખનાર ડોઁ પુત્ર જ હોવો જોઈએ જો એમ હોય તો સાવ

દેવીએ પોતાની ડોઁ સખધી સિવદેવીને નિમિત્ત આ પોની

લખાવી એવો અર્થ ક્ષિત થાય ગમે તેમ હો, પણ એટલું તો

નિગત છે કે આ સાને કૃતિઓ એક જ હાથે લખાયેલ છે, તે

લખનાર નહિ નો લખાવનાર એક જઠેન છે અને તે પણ એક જઠેનને નિમિત્તે

યોગશતક એ પવળ ધ પ્રથ છે એના નામ પ્રમાણે એમા

સો પદો છે અને તે પ્રાકૃત લાખામા આર્યાછન્દમા પ્રયિત છે

યોગશતકમાં યોગનો વિષય નર્ચાયેન છે જેન પર પરામા

પ્રચલિત એવી પગિભાષાઓ તેમજ વર્ગીકરણને અનુસરી પ્રથની

રચના થયેલી છે, છતાં તેમા યોગ્ય સ્થળે બૌદ્ધ અને સાંખ્ય-

યોગની પગિભાષાઓ તેમજ તેમના મતવ્યો સાથે જેન પરિલાખા

અને મતવ્યોની તુલના કરી યથાયોગ્ય સમન્વય પણ કરવામાં

આ યો છે યોગશતકની અતર્જિત સમગ્ર વસ્તુઓનો પરિચય આગળ

વિગતે આપવામા આવેલ વિષયાનુક્રમ ઉપરથી થઈ શકે તેમ

હોવાથી અત્રે એની પુનરુક્તિ અસ્થાને છે

પ્રસ્તુત યોગશતક જે કે આત્માત્મિક જય છે, પણ તપાસ કરતાં ‘યોગશતક’ નામની અથવા કૃતિની પણ બધું થઈ એ કૃતિ વેધક વિષયને લગતી છે, અને તે સંસ્કૃતમાં છે ‘શતક’ હોવા છતાં એની પ્રાપ્ત પ્રતિઓમાં ‘૧૨૪’ પદો છે એ વેધક વિષયક કૃતિની અનેક પ્રતિઓ જેનું સહારમાં સુલભ પણ છે અમે મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી માન્દૃત પાટણસ્થિત હેમચંદ્ર જ્ઞાનમંદિરમાની એક પ્રતિ મેળવી અને તે જોઈ

હરમ્યાન નયચક્રસપાદક મુનિ શ્રી જૂહુવિજયજી દ્વારા માધુમ પડચુ કે ટિબેટન જયામાં પણ એક ‘યોગશતક’ છે આ ઉપરથી અમે શાંતિનિકેતન અને નાલંદા જોડ વિદ્યાપીઠમાં તપાસ કરી તો માધુમ પડચુ કે ટિબેટન સાધામાં અનુવાદિત થયેલા તે યોગશતક જય પણ વેધકને લગતો છે એ અનુવાદ સંસ્કૃત ઉપરથી જ થયો છે એ નિશ્ચય છે આ ઉપરથી અમે એ બધુંવા પ્રયત્ન કર્યો કે ટિબેટનમાં અનુવાદિત ‘યોગશતક’ અને પાટણના સહારમાંથી મળેલ ‘યોગશતક’ એ બંને એક જ છે કે જુદા જુદા છેવટે નાલંદા વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક ડૉ. નથમલજી ટાટિયાએ ત્યાંના લામા પાસે ટિબેટન ઉપરથી થોડો સાગ્ર કઢાવી અમને મોકલી આપ્યો. જે કે એ સાર શરૂઆતના જે પદોનો અને છેવટના એક પદનો જ હતો, છતાં શરૂઆતના જે પદોના મારની પાટણથી પ્રાપ્ત ‘યોગશતક’માંના શરૂઆતના જે સંસ્કૃત પદો સાથે અર્થદૃષ્ટિએ સરખામણી કરી તો એમ લાગ્યું છે કે શરૂઆતના એ જે પદો બંનેમાં એક જ છે ટિબેટન અનુવાદમાંના ત્રીજા પદથી માંડી આગળના પદોનો સાગ્ર અદ્યાપિ ઉપનંધ થયો નથી, એટલે એમ તો અત્યારે કહી ન શકાય કે આગળનો સાગ્ર ટિબેટન અને સંસ્કૃત ‘યોગશતક’માં કેટલે અંશે સમાન છે કે જુદો છે, પણ શરૂઆતના જે પદોનો ભાવ બંનેમાં સમાન હોવાથી એવી અટકળ થાય છે કે મૂળ કૃતિ એક હતું અને તેનો ટિબેટનમાં

અનુવાદ થઈ તે ટિબેટમાં સચવાઈ રહ્યો, જ્યારે બીજી બાજુ  
મૂળ સંસ્કૃત ગ્રંથ સારતમાં, ખાસ કરી જૈન લેકારમાં જ,  
સચવાઈ રહ્યો

ટિબેટન અનુવાદમાં કુલ ૧૧૦ પદ ॥ તેમાંનું છેલ્લું પદ  
ઉપસહારરૂપે હોઈ, સામાન્ય રીતે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મળી આવે છે તે  
રીતે, ગ્રંથકાર તેમાં પોતાની કૃતિના પુણ્યના બહામાં સૌનું  
આરોગ્ય હરે છે ॥

પાટણથી પાંચ મ સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથનું ૧૧૦મું પદ બેપ્ર તો તે  
ટિબેટન પદથી જુદું પડે છે વળી ટિબેટન કરતા મૂળ સંસ્કૃતમાં  
૧૪ પદો તો વધારે છે જ અને શરૂઆતના બે પદો જ અત્યારે  
મેળવી શક્યા હોયે, એમ્હે બાબા ગ્રંથ પરત્વે સરખામણી કરવાનું  
કામ અત્યારે શક્ય નથી

### ગ્રંથમાર

પ્રસ્તુત ગ્રંથ યોગશતકના કર્તા આચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર છે  
હરિભદ્ર નામના અનેક આચાર્યો જૈન પરંપરામાં થઈ ગયા છે.<sup>૧</sup>  
તે બવામાં જે ચાકિનીમહત્તરાસૂત્ર તરીકે ાસિદ્ધ છે અને સમયની  
દૃષ્ટિએ જે સૌથી પહેલા મનાય છે તે જ અહીં પ્રસ્તુત છે

હરિભદ્રનો સત્તાસમય પૂર્વથી ચાલી આવેલી મા મતા પ્રમાણે  
વિ સ પૃથ્વી પૃથ્વી ગણાતો ૨ હા ચાકોળીએ ઉપમિતિભવ-  
પ્રપચા કથાની પ્રસ્તાવનામાં વિક્રમનો નવમો-  
સત્તાસમય દશમો એકો સ્વીકારેલો શ્રી કલ્યાણવિજય-  
જીએ પોતાની ધર્મસંબંધિની સંસ્કૃત  
પ્રસ્તાવનામાં એનો નિરાસ કરી વિક્રમનો છઠ્ઠો સંકેત સ્થાપવા

૧ અનેક હરિભદ્રની માહિતી માટે જુઓ શ્રી મોહનલાલ દલિયદ  
દેસાઈ રૂત ૭૧ સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા ૮૮૧

૨ એજન પા ૧૫૫

પ્રયત્ન કર્યો છે,<sup>૧</sup> પરંતુ શ્રી જિનવિજયજીએ અનેક ખાદ્ય તેમજ  
આતર પ્રમાણેની સમાધાયના કરી તેમનો સમય વિ ત્ર  
૫૫૭ થી ૮૨૭ નિમિત્તપણે સાબિત કર્યો છે<sup>૨</sup> અને તે જ હવે  
અર્વમાન્ય પણ થયો ॥ ૩

આ હરિભદ્રના અનેક ગ્રંથો ઉપનમ્બ છતાં એમાં કયાંય  
એમના જીવન સંબંધી કોઈ વિશેષ માહિતી મળતી નથી જે  
કોઈ થોડું તેમના કેટલાક ગ્રંથોની અંતિમ  
જીવનરત્ન પ્રસ્તિત્તમાથી જાણવા મળે ॥ તે આ પ્રમાણે  
॥ તેઓ જ્વેતાંબર સ પ્રદાયના તેમજ વિદ્યા  
ધર ગચ્છના હતા ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનસટ, દીક્ષા  
શુરુનું નામ જિનહત્ત અને ધર્મમાતા સાધ્વીનું નામ યાકિની  
મહંતરા હું આ બધીય જાણતોનો નિર્દેશ તેમણે એક સાથે  
તો આવરયકસૂત્રની 'શિષ્યહિતા' ૧૧મી પોતાની ટીકાના અંતમાં  
કરી દીધો છે,<sup>૪</sup> અન્ય સ્થળોએ એક યા બીજી વિષયનો જ ઉલ્લેખ  
છે આ ઉપરાંત તેમના જીવન વિશેની માહિતી નીચેના ઉત્તર-

૧ પા ૫૩ થી ૭૪

૨ જેન સાહિત્ય સંશોધનભાગ ૧, અંક ૧, પા ૫૩ એમનું નામ  
॥ હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય

૩ ડૉ. યાકોબીએ પણ પોતાનો મન ભૂતગરેડો હતો એમ સમ  
યાદગચ્છનાની પોતાની પ્રસ્તાવનામાં સ્વીકારી શ્રી જિનવિજયજીના  
મતને જ મા ય સમ્બો છે શ્રી હસ્યાણુવિજયજી પણ પ્રમાણાયરિત ની  
પ્રસ્તાવના (પા ૫૪)માં પોતાનો પ્રથમ મત સુધારી શ્રી જિનવિજયજીના  
મતને સ્વીકારે ॥ ત્યારે પ્રો કે ની અજ્ઞાતર નિસર્ગવિશિષ્ટા ની પ્રસ્તા  
વના (પા ૧)માં આ હરિભદ્રને વિક્રમના ૬૮૫ સેગમાં મૂકે છે

૪ 'સમાપ્તા પેર શિષ્યહિતા નામાવગરનીકા । કૃતિ શિતામ્બરા  
ચાયજિનમટનિગદાગુઘારિણો વિદ્યચત્કલતિલકાવાચજિનરત્નશિષ્યસ્ય ધર્મતો  
યાકિનીમહત્તણ્ણોસ્ત્વમત્તરાચાર્યહરિમસ્ય ।



કાલીન ગ્રંથોમાં ઉપવચ્ચ છે, જેમાંની કેટલીક ઐતિહાસિક હોવાનો સભવ છે

૧ આ હરિભદ્રના ઉપદેશપદની મુનિચદ્રની ટીકાના (વિ ૧૧૭૪, ઈ મ ૧૧૧૮) અતનો સાગ મુદ્રિત

૨ જિનદત્તકૃત ગણધર્મસાધર્મશતક (વિ સ ૧૧૬૮-૧૨૧૧, ઈ સ ૧૧૧૨-૧૧૫૪) મુદ્રિત

૩ પ્રભાચદ્રકૃત પ્રભાવકચરિત, નવમો શુભ (વિ સ ૧૩૩૪, ઈ સ ૧૨૭૮) મુદ્રિત

૪ રાજશેખરનો ગ્રંથધકોશ (વિ સ ૧૪૦૫, ઈ સ ૧૩૪૮) મુદ્રિત

૫ સુમતિગણિની ગણધર્મસાધર્મશતકની વૃત્તિ (વિ સ ૧૨૮૫, ઈ સ ૧૨૦૮) અમુદ્રિત

ઉપર ૧, ૩, ૪, ૫ માં જણાવ્યા મુજબ આ હરિભદ્રનું જ મ સ્થાન બિન, કે એટલે હાનનું બિતોડ હતું એને હીક્ષા હીધી ત્યાં સુધી આ હરિભદ્ર ધણુ કરી ચિતોડમાં હતા, પરંતુ ત્યાર પછી સાધુ તરીકેનું એમનું ધણુખરું જીવન રજપૂતાનાના આસપાસના સ્થળોમાં અને ગુજરાતના પ્રદેશમાં પસાર થયું હોય એમ લાગે છે, કેમકે એ પ્રદેશમાં વસતા ઉદ્યોતનસરિના તેઓ શુરુ થતા હતા ૨

૧ આ ગ્રંથોમાંથી ઉપવચ્ચ થતી બધી વિષયોને ૫ હરિભદ્રસૂરિયરિય (સરૂત)માં શ્રી કલ્યાણવિભવજીએ પ્રમસબદલીની સરૂત પ્રસ્તાવનામાં શ્રી જિનવિભવજીએ હરિભદ્રસૂરિય સમવનિષ્ણ જ નામના લેખમાં તેમજ ચાકોળીએ સમસાહચરહાની પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તારથી ચર્ચા છે આ ઉપરાંત ૫ બેચરદાસે જૈનદશનની પ્રસ્તાવનામાં (ગુજરાતી), અને શ્રી મોહનલાલ કેસકે જૈન સાહિત્યનો સક્ષિષ ઇતિહાસ માં (પા ૧૫૫થી) આ હરિભદ્રની જીવનરેખા આપેલી છે આ બધામાંથી આવરચક નિઃ ૫ અહીં આપવામાં આવ્યા ૩

૨ જુઓ ચાકોળીની સમસાહચરહાની નામે ૭ પ્રસ્તાવના પા ૧ આનો ગુજરાતી અનુવાદ 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૩ અક ૩માં કરવામાં આવે છે

ગણધર્મસાર્થશતકની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે આ હરિસદ્ર જાતે પ્રાક્ષણ હતા અને પ્રસાવકચરિતમાં પણ તેઓ રાજા જિતારિના પુરોહિત હતા એવો નિર્દેશ છે એ કેમૂળ ગણધર્મસાર્થશતકમાં અને ઉપદેશપદની મુનિચદ્રકૃત ટીકામાં આ જાણતનો ઉલ્લેખ નથી, છતાં એ અસત્ય નથી એમ યાકોળી માને છે, કેમકે આ હરિસદ્રનું જૈનધર્મનું ઊંડું જ્ઞાન જાણુએ મૂકીએ તોપણ એમનું અ યાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન એના પ્રકારનું છે કે જે પ્રાક્ષણને જ કમપ્રાપ્ત હોય વળી તેમની ધર્મપરિવર્તનને લગતી મુખ્ય હકીકત જે સૌથી જૂના ઉલ્લેખમાં (મુનિચદ્ર કૃત ટીકામાં) મળે છે તે પણ એ જ વસ્તુ મુચવે ॥<sup>૧</sup>

હા યાકોળી જણાવે છે કે ‘યાકોળી માધ્વીને પોતાની ધર્મ માતા તરીકે સ્વીકારીને હરિસદ્ર પોતાનું સાચા ધર્મમાં પરિવર્તન તેણીને આભારી માને છે આ તેમનો બીજો જન્મ કહી શકાય’<sup>૨</sup> આ પરિવર્તન કઈ રીતે થયું તે વિશેની કિંવદન્તી પ્રસાવકચરિતમાં આ રીતે છે

‘હરિસદ્ર ચિત્રકૂટમાં રાજા જિતારિના પુરોહિત હતા તેઓએ વિદ્વતાના અભિમાનથી પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે ‘જેનું કહેલું ન સમજું તેનો હું શિષ્ય માઉ’ એક વાગ છૂટા પડેલ એક ઉન્મત્ત હાથીથી ખચવા તેઓએ જૈન મંદિરનો આશ્રય લીધો ત્યાં તીર્થેકરની પ્રતિમાને બેઠું તેનો તેઓએ ઉપહાસ કર્યો બીજે દિવસે ઘેર જતા રસ્તામાં મધરાતે તેઓએ એક વૃદ્ધ સાધ્વીને એક આશા<sup>૩</sup> ઉચ્ચારતી સાણી, જેનો અર્થ તે ન સમજી શક્યા તેની

૧ જુઓ યાકોળીની સમસાધ્યકહાની અંગ્રેજ પ્રગટાવના પા ૮ અથવા તેનો ગુજરાતી અનુવાદ પા ૨૮૭-૮૮

૨ જૈનન અંગ્રેજ પા ૮ અને ગુજરાતી પા ૨૮૭-૮૮

૩ ચલિદુગ હરિવળગ પળવ ચક્ષીય વસવો ચક્ષી ।

વસવચક્ષી વસવ દુચક્ષી વસા ॥ ચક્ષી ય ॥

—આવરથનિરુક્તિ ગા ૪૨૧

પાસે જ્યારે તેઓ શિષ્ય થવા ગયા ત્યારે તેણે ગુરુ જિન ભટસૂરિ પાસે જવા કહ્યું જ્યારે શ્રી હરિભદ્ર ગુરુને ગાથાનો અર્થ પૂછ્યો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું કે જૈન સૂત્રોના અર્થો જૈન પ્રવચના હજી જે વિધિપૂર્વક ભણ્યે તેને જ કહેવામાં આરે છે આથી તેઓએ દીક્ષા લીધી અને યાત્રિની મહત્તરને ધર્મમાતા તરીકે સ્વીકારી શ્રી હરિભદ્રની વિદ્વતાને તેમના ચારિત્ર્યને કાગળે ગુરુએ તેમને પોતાના પંથર બનાવ્યા”

શ્રી હરિભદ્ર સાખા ય રીને તેમના હરેક બ્રથને અતે ‘વિરહ’ શબ્દ વાપરે છે, ને એમના પ્રયો પારખવા માટે એક ચિહ્ન છે પરંપરાગત કિંવદન્તી પ્રમાણે ‘વિરહ’ શબ્દ શ્રી હરિભદ્રના જે બાણેજ શિષ્યો હસ અને પરમહસને વિયોગ સુચવે છે, એ કે શ્રી હરિભદ્ર પાતે કપાલ પછુ આ બાબતનો નિર્દેશ કરતા નથી આ સબધી કિંવદન્તી દ્વકમા આ પ્રમાણે ■ શ્રી હરિભદ્રે પોતાના હસને પરમહસ નામના જે સાણેજેને દીક્ષા આપી શિષ્ય કયાં શાસ્ત્રાભ્યાસ કયાં પછી બૌદ્ધશાસ્ત્ર શીખવા તેઓ બૌદ્ધ વિદ્યાસ્થાનમાં ગયા ત્યાં ગુરુને જૈનસાધુઓ હોવાની શકા જતા પારખુ કરવાની ઇચ્છા થઈ, એટલે તેણે ચાલવાના માર્ગ પર જિનપ્રતિમા રખાવી બધા શિષ્યોને ને ઉપરથી ચાલવા કહ્યું હસને પરમહસ પ્રતિમા પર ખડીથી નહુ રેખા કરી અને એ રીતે જિનપ્રતિમાને ખુદ્ધપ્રતિમા બનાવી તે ઉપર પગ ઢઈ

અર્થ—પ્રથમ જે ચકવર્તી થયા, પછી પાંચ વામુદેવ પછી પાંચ ચકી તે પછી એક વામુદેવ અને ચકી તે પછી કેશવ અને ચકવર્તી, ત્યારબાદ કેશવ અને જે ચકવર્તી પછી કેશવ અને હસ્તા ચકવર્તી થયા

૧ જિતારિ રાજના પુરોહિતની બાબત તેમજ હાથીનો પ્રસંગ બાદ કરતા દક્ષ અદ્વૈવાલની બધી બાબતોનો જવાબ મુનિચંદ્રસૂરિના હસ્તેખમાં દ્વકમા મળે છે તે ઉપરથી કહી શકાય કે આ કિંવદન્તી પ્રાચીન છે અને તેમાં ખાસ કોઈ અત્યુક્તિ ન હોઈ તેને સત્ય માની શકાય (જુઓ ચાકોબીની સમસાધન્ય-હાની પ્રસ્તાવના પા ૯)

આદ્યા પોતાને મારી નાખવાને જોડેને જોડે જઈને  
તેઓએ તે સ્થળનો ત્યાગ કર્યો જઈને જોડેજોડે જઈને મનુ  
હ સ લડતા લડતાં મરાયો જન-હૃદયે રહેતો જઈને જોડે  
સુરપાલની સહાયતાથી ગુરુ પાદે પો પો ને ને ને ને ને  
સ્વર્ગસ્થ થયો ૧ શ્રી હરિભદ્ર કુળિ દસ દેહેને પો પો ને  
શાસ્ત્રાર્થ કર્યો ૧ હરિ તે મનુષ્યના રાખરૂપે જોડે જોડે  
હતી બોધાચાર્યો હાગતા જગત તેહના પો પો ને ને ને  
શુરને ખખર પડતા ડોપની પ્રવૃત્તિ ને ને ને ને ને  
સખી મોકલી શ્રી હરિભદ્રને જોડેજોડે જોડે જોડે જોડે  
પગથી તેઓએ સમરાદિત્યકલા રૂપે જોડે જોડે જોડે  
છે તેઓએ ૧૪૪૦ કે ૧૪૪૪ બીજે જોડે જોડે જોડે  
કર્યો હોવાથી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત લેને દેહેને દેહેને જોડે  
હોવાનું મનાય છે ૨

[illegible][illegible]

શ્રી હરિભદ્રના જીનનૃત માટે ઉપર આપેલ આધાર  
 ત્રયોમા ભદ્રેશ્વરસૂત્રિના 'કહાવલી' (પ્રાકૃત) ગ્રંથને લીધે નથી  
 શ્રી જિનવિજયજીના લેખને આધારે યાકોળીએ એનો નિર્દેશ  
 માત્ર કર્યો છે<sup>૧</sup> આ ત્રય અનુદ્રિત છે અને એની એક જ તાડ  
 પત્રીય પ્રતિ પાટલુના ગ્રંથભાગમાં છે આમા શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિને  
 પ્રબંધ મૌલ્યી છેલ્લો છે એટલુ જ હિં, પણ જિનભદ્રગણિ ક્ષમા  
 શ્રમજીના મળધમા 'સપથ દેવલોચ ગઓ' અર્થાત્ 'હમણા  
 જ દેવલોક પામ્યા' એવા શબ્દો વપરાયેલ ■ આ ઉપરથી ડો  
 ઉમાકાત શાહ કહાવલીને પ્રાચીન માને છે<sup>૨</sup> શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ  
 પ્રભાવકચરિતની પોતાની ગુજગતી પ્રસ્તાવનામા કહાવલીમા  
 ઉપલબ્ધ થતી વિગતોનો સૌથી પ્રથમ ઉપયોગ કર્યો છે<sup>૩</sup> તેઓ  
 પણ એને અ ય આધારબધો કરતા પ્રાચીન તેમજ વધુ પામા  
 દ્વિક માને છે શ્રી જિનવિજયજી તેમજ શ્રી પુણ્યવિજયજી  
 સાથે પરમશર કરતા માધ્યમ પડચુ કે તેઓ પણ એવો જ મત  
 ધરાવે છે આથી એ બધમા ઉપલબ્ધ થતી વિગતોની ખાસ નોધ  
 લેતી ઘટે

કહાવલીમા શ્રી હરિભદ્રના જન્મસ્થાન તરીકે ચિતોડનો  
 નિર્દેશ નથી, પણ તેઓ 'પિવગુર્ધ બલપુણી'ના<sup>૪</sup> રહેવાસી હતા  
 અને 'જેતુ બોલેલુ ન સમજુ તેનો શિષ્ય થાઉ' એ પ્રતિજ્ઞા સાથે કરતા

૧ એન. પા ૬

૨ જઓ 'તેન સત્યપ્રસા' વપ ૧૭ અક ૪ પા ૮૬-૮૭

૩ પા ૫૦ થી આગળ તે પછી શ્રી હીરાવાલ કાપડિયાએ 'અને  
 કાત ૧૪૫૮૧ ની પોતાની અમેજ પ્રસ્તાવના (ભાગ ૧ પા ૨૧)મા  
 તેમજ શ્રી કેશવચંદ્ર શાસ્ત્રીએ વાયકુમ્હવ્યદ્રની પ્રસ્તાવના (ભાગ  
 ૧ પા ૩૨-૩૩)મા કહાવલીની અનુક વિગતોનો નિર્દેશ કર્યો છે

૪ શ્રી કલ્યાણવિજયજી પિવગુર્ધ નામની ઠાંઈ બલપુરી એમ  
 કહ્યતા કર છે જુઓ પ્રભાવકચરિત (ગુજરાતી ની પ્રસ્તાવના પા ૫૦

ફરતા તેઓ ચિત્તોડ આ યા હતા એવો તેમા ઉલ્લેખ છે આ ઉપરાંત એમની માતા અને પિતા શુ કરસદનો પણ નિર્દેશ કઢાવણીમા છે ને અન્ય નથી તેમના ધર્મ પરિવર્તનની હકીકતમા પણ અહીં થોડી ભિન્નતા છે શુરનું નામ જિનસટ નહિ, પણ જિનહતસૂરિ જણાવ્યું છે જ્યારે શુરએ 'ચલ્લિદુગ ગાથાનો અર્થ' આ હરિભદ્રને સમજાવે ત્યારે આ હરિભદ્રે તેમને ધર્મના સ્વરૂપ તેમજ ફળ વિશે પૂછ્યું શુરએ કહ્યું "સરપૃહને માટે ધર્મનું ફળ અવગોંદિની પ્રાપ્તિ છે, જ્યારે નિરપૃહને માટે ધર્મનું ફળ 'સવવિરહ' છે" હરિભદ્રે કહ્યું, "મને સવવિરહ જ પ્રિય છે, માટે તેમ કરો" આથી શુરએ તેમને જૈન દીક્ષા આપી ત્યાં ખાદ આચાર્યજી આપી પોતાના પદ ધર મિલ્ય ખનાયા

શ્રી હરિભદ્ર 'સવવિરહસૂરિ' નામથી પ્રસિદ્ધ કેવી રીતે થયા એ વિશે પણ કઢાવણીમા જુદી જ વિગત છે શ્રી હરિભદ્ર જ્યારે ભોજન કરવા બેસતા ત્યારે તેમનો ભક્ત લલિતગ શખ વગાડે તો સાસળી યાચકો આવતા લલિતગ તેઓને ભોજન કરાવતો પાછા વળતા યાચકો શ્રી હરિભદ્રને નમસ્કાર કરતા અને શ્રી હરિભદ્ર તેમને 'સવવિરહ કરવામા ઉપમવન્ત યાઓ' એમ આશીર્વાદ આપતા આ સાસળી 'ઘડું જીવો સવવિરહસૂરિ' આમ બોલતા તે પોતાને સ્થાને જતા આ રીતે આ હરિભદ્ર 'સવવિરહ સૂરિ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા

ઉપરના પ્રસંગો પરથી એમ લાગે છે કે શ્રી હરિભદ્રસુત્રિ 'વિરહાક' કહેવાયા તેનું ખરું કાગલું તેમની સવવિરહની ધન હતી, નહિ કે પછીના નળધો કહે છે તે પ્રમાણે એમના શિષ્યોનો વિરહ

શ્રી હરિભદ્રના શિષ્યો વિશે પણ કઢાવણીમા અન્ય બ્રથો કરતા જુદી વિગત મળે છે તેમા કહ્યું છે કે 'શ્રી હરિભદ્રને મર્વશાસ્ત્ર કુશલ જિનસદ્ર અને વીરસદ્ર નામના બે શિષ્યો હતા તે સમયે

ચિત્તોડમા બૌદ્ધ મતનુ પ્રાબલ્ય હતુ, તેથી હરિભદ્રના જ્ઞાન અને કલાની બૌદ્ધો ઘણી ઈર્ષ્યા કરતા હતા અને એ જ કારણથી તે બે ગિરિયોને બૌદ્ધોએ એકાતમાં મારી નાખ્યા આની ખબર પડતાં શ્રી હરિભદ્રે અનગન કરવાનો નિર્ધાર કર્યો, પણ પ્રયત્નના પ્રભાવક જાણીને તેમને તેમ કરતા રોકવામા આવ્યા છેવટે ત્રય રાશિને જ પોતાની શિષ્યમતિ માનીને તેની ગચનામા નેએ વિશેષ ઉદ્ધમી થયા<sup>૧</sup>

શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મત અનુસાર કહાવણીનું ઉપરનું સખાણુ વધુ પ્રાચીન ને પ્રામાણિક છે, કેમકે હંસ ને પરમહંસ જેવા નામો જૈન શ્રમણોમા પ્રચલિત નથી એ નામો કલ્પિત હોવા બેડેએ અને નહિ તો ઉપનામ હોઈ શકે, પણ આવા મૂળ નામા હોવા સંભવતા નથી<sup>૨</sup> જામને પણ કહાવણીનો ઉલ્લેખ વધારે વજનદાર લાગે છે

શ્રી હરિભદ્રના મથોની સજ્યા બહુ મોટી છે પૂર્વપગ પરા પમાણે તેઓ ૧૪૦૦, ૧૪૪૦ અથવા ૧૪૪૪ પ્રકરણોના કર્તા મનાય છે<sup>૩</sup> શ્રી હરિભદ્રે પ્રાકૃત ને અસ્કૃત હિતોએ બન્ને ભાષામા તથા ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને મેલીમા લખ્યુ છે તેઓએ માત્ર અનેક જથ્થો જ નથી લખ્યા, પરંતુ અનેકવિધ વિષયો પણ મૌલિક રીતે સ્પર્શ્યા

૧ ડુઓ પ્રભાવકચરિતની પ્રસ્તાવના પા ૧૩

૨ આમા ૧૪૦ ની પરપરા જૂની છે અને એનો નિદેશ સ્ત્રી પ્રથમ મુનિચંદ્રસરિએ (વિ સ ૧૧૭૪) વપદેશકની રીકામા કર્યો છે આ સિવાયના ઉલ્લેખો માટે ડુઓ પ બેનરડાસ ફ્રાન્સ ૧૮૬૪ ની પ્રસ્તાવના પા ૪૭ ની રાજશેખરસૂરિ પોતાના પ્રબંધકોગમા શ્રી હરિભદ્રના ૧૪૪૦ મથો હોવાનું જાનાવે છે ૧૫મા સેકાના શ્રી રત્ન રોખરસૂરિ પોતાના આદ્યપ્રતિકમલાધીપિતમા શ્રી હરિભદ્રના ૧૪૪૪ મથો હોવાનું સૂચવે છે

■ તેમણે ચારેયાર અનુયોગવિષયક જયો લખ્યા છે હા ત ધર્મસ ગ્રંથણી, પદ્ધર્શનસમુચ્ચય આદિ દ્ર યાનુયોગવિષયક, શ્રેત્ર સમાસવૃત્તિ આદિ અણ્વિતાનુયોગવિષયક, પચવસ્તુ, પચારાક, ધર્મખિદ્દ, ઉપદેશપદ, સંબોધપ્રકરણુ આદિ અણ્વકરણાનુયોગ વિષયક અને સમરાધ્યયકદ્વા, પૂર્તાખ્યાન, કથાકોશ, વગેરે ધર્મકયાનુયોગવિષયક ઉપરાત અનેકાતજ્યપતાકા, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય, ન્યાયપ્રવેશવૃત્તિ જેવા પ્રથો તેમની ન્યાયવિષયક પ્રતિભા ને અભ્યાસનો અચોટ ખ્યાલ આપવા પૂરતા છે અનેક દોગ શાસ્ત્રોના ઢોહનરૂપ તેમજ જૈન યોગસાહિત્યમાં એક નવો જ ચીથો પાડનાર તેમના યોગવિષયક જયો (યોગખિદ્દ, યોગદર્શિસમુચ્ચય આદિ) વિષયવૈવિધ્યમા ઉમેરો કરે છે

શ્રી હરિભદ્રના જયોની યાદી અનેક લેખકોએ આપી છે, પરંતુ તે બધી સંપૂર્ણપણે એકબીજાને મળતી આવતી નથી શ્રી હરિભદ્રના પોતાના જયોમા આવેલા ઉલ્લેખોને આધારે, અ ય જ યકારોએ કરેલા હરિભદ્રીય જયોના ઉલ્લેખોને આધારે તેમજ વેળર, પિટર્સન, સાહારકર વગેરેની નોંધો અને ખીજ

જો યાકોબીના મત અનુસાર આ પરપરામત કથન અતિશયોક્તિ ભરેલું હોય અથવા એમ માનવું ગેઈએ કે પ્રકરણ એ પદ્ધતિસર તૈયાર કરેલ જુદો કથ ન હોય પરંતુ પચારાના ૫૦ પ્રકરણો અદ્વતના કર પોદરાના ૧૧ વગેરે એવા મર્યાદિત અધમા એ સંખ્યાનો લપયોગ થયો હોય જુઓ સમરાધ્યયકદ્વાની પ્રસ્તાવના પ ૧૧

૧ શ્રી મણિલાલ નજીભાઈએ ધમખિદ્દના ગુજરાતી ભાષાતરની પ્રસ્તાવનામા પ હરગોવિંદાસે હરિભદ્રના સરૂપ જીવનચરિત્રમા શ્રી દક્ષ્યાણ્વિ /ચંદ્રએ ધમસ ગ્રંથણીની સરૂપ પ્રસ્તાવનામા પ બેચરદાસે જૈનદશાનની પ્રસ્તાવનામા શ્રી મોહનલાલ દેસાઈએ જૈન સાહિત્યનો સક્ષિત ઇતિહાસ મા, શ્રી દીસલાલ કાપડિયાએ અનેકાતજ્યપતાકાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના (ભા ૧-૨)મા આ હરિભદ્રના જયોની યાદી આપેલી છે



જેન પરપરામાં કથાનુયોગ એ એક શાસ્ત્રનો પ્રકાર મનાયો છે. માગમિક સાહિત્યમાં આવતી કથાઓ ઉપરાંત પણ અનેક-વિધ કથાઓ લખવાની પ્રણાલી શ્રી હરિભદ્ર પટેલથી પણ ચાલુ તો હતી જ તરગવતી, વસુદેવહિડી, ધમ્મિલહિડી, પઉમ-ચરિય આદિ અનેક ચરિત કે કથાઓ રચાયેલા, જેમાંથી કેટલાક ઉપલબ્ધ પણ છે, પરંતુ એ બધામાં સમગ્રદિત્યકથાનું સ્થાન અનેાણુ છે એક તો તેની ભાષા મગલ ઠોઈ સુબોધ છે, વળુ નો ક ટાળો આપે તેવા લાખા નથી અને અવાન્તર કથાઓ એવી ગતે ચૂંધાઈ છે કે જેથી મુખ્ય કથાવસ્તુનો સબધ વાચકે મનઅશુ મમીપ અવિચિત્ર ન રહે છે અને ઉત્તરોત્તર સ પાવાનો ભય છે આવા જ લખાણોથી સુપ્રસિદ્ધ કવિ ધનપાલે તિલક મજગીની પ્રસ્તાવનામાં તેની પ્રગમા કરતા કહ્યું છે કે

નિરોક્તુ પાર્વતે જેન સમરાદિત્યજન્મન ।

મદ્યમદ્ય વચીમૃત સમરાદિત્યજન્મન ॥

અર્થાત્ સમરાદિત્યકથાના વાચનથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રશ્ન-રસને વશ થયેનું મન જ્યારે વૈર વિગ્રહ આદિ ઉપાધિઓ ત્યજવા માટે છે ત્યારે એ મનને કોઈ રોકી શકતું નથી.

ધનપાલ પછી આ હેમચંદ્ર પણ પોતાના કાયાનુશાસનમાં એને સકલકથા તરીકે ઓળખાવી છે.<sup>૧</sup> કવિ ધનપાલ પડેલા પણ શ્રી હરિભદ્રના વિદ્યાશિષ્ય હોયોત (સૂરિએ તો જાણે સમરાદિત્યકથાના પ્રસાવથી પ્રેરાઈને જ પોતાની ‘કુવલયમાલા’ કથા રચી હોય એમ લાગે છે.<sup>૨</sup> સમરાદિત્યકથાનું મહત્ત્વ દિવસે દિવસે એટલું બધું વધતું ચાલ્યું કે આગળ જતા તેનો સંસ્કૃતમાં સંક્ષેપ થયો અને ગુજરાતી ભાષામાં પણ સમરાદિત્યરાસ રચાયો.

૧ સમસ્તપલા તત્તિ જ્ઞતવર્ણના સમરાદિત્યાદિવત્ સ્વસ્ત્રવધા ।  
મળ્યાનુશાસન અ ૮ સુ ૮

૨. જુઓ શ્રી જિનવિજયજીનો કુવલયમાલા લેખ વસંત રમાવક ગ્રંથ પા ૨૧૨-૬૪

૨ મા તીર્થ કંઠ નેમિનાથ અને માધ્વી રાજેમતી એ બન્ને પાત્રો જૈન પરંપરામાં સુવિખ્યાત છે. નેમ રાજેમતીના નવ ભવોની કથા પણ જાણીતી છે. દરેક ભવમાં એ બન્ને પતિપત્ની તરીકે સહજીવન ગાળે છે અને સત્પુરુષાર્થથી વિકાસ કરતા કંઠતાં છેલ્લા નવમાં ભવમાં બન્ને મુક્તિપદ સાધે છે. આ નવે ભવમાં બંનેનો પુરુષાર્થ એકધારે વિકાસશીલને સવાદી રહ્યો છે, જ્યારે સમરાદિત્યકથાના મુખ્ય બે પાત્રો રાજકુમાર શુણ્ણસેન અને પુરોહિતપુત્ર અગ્નિશર્માની કથા જુદી જ રીતે ગૂઢ ધાય છે. આ બન્નેનું નવ ભવમાં એક મા બીજી રીતે સાઠચર્મ સધાય છે, પણ તે સવાદમાં પરિણમતું નથી.

પોતાની બેઠાળ આકૃતિની શુણ્ણસેન વાગ વાર કરેલ મરકરીથી કંઠાળી અગ્નિશર્મા તાપસ અને છેલ્લી બીજે જન્મે એવી વિડ બનાવે. સહુથી ન પડે કાસાતરે શુણ્ણસેનને અગ્નિશર્માનો મેળાપ ધાય છે. શુણ્ણસેન પોતાના અપરાધની માફી માગી અગ્નિશર્માને માસોપનાસને પારણે પોતાને ત્યાં શિક્ષા લેવા આશ્રયપૂર્વક નિમંત્રે છે. માસાતે અગ્નિશર્મા ત્યાં જાય છે, પણ એક મા બીજે કારણે તેના મત્તે મ્યાન અપાતું થી આમ ચાગ વાગ બનવાથી અગ્નિશર્મા ક્રોધે સરાઈ જન્માજન્મ શુણ્ણસેનનું વેર લેવા સંકલ્પ કરે છે. જ્યારે શુણ્ણસેન સાવું બને છે ત્યારે દેવદાનિમા મયેન અગ્નિશર્માનો જીવ વૈરવૃત્તિને કારણે તેના ૫૦ અગ્નિકલ્પ વર સાવી તેનો જીવ લે છે, પરંતુ શુણ્ણસેન જરાય દોષ લા ધા મિવાય ક્ષમાથી બધું મહી લે છે. આમ એક પછી એક જ મમાં અગ્નિશર્માનો જીવ શુણ્ણસેનના જીવનો વાત કરે છે, પણ તે તો ક્ષમાપૂર્વક સહી લે છે અને એ રીતે ઉત્કર્ષ પામતા મુક્તિ મેળવે છે, જ્યારે અગ્નિશર્માનો આત્મા અધોગતિ પામે છે.

આ રીતે સત્કર્મ તેમજ સત્પુરુષાર્થનું અને અસત્કર્મ તેમજ અમત્પુરુષાર્થનું ફળ કેવું હોય એ મુખ્ય વક્તવ્યને દર્શાવવા

શ્રી હરિભદ્રે હુણુસેન અને અનિશર્માના નવ સવની કથા  
અવાન્તર આખ્યાનો તેમજ ત્રાસગિક સુભાષિતો અને ઉપદેશો  
માથે એવી સરોટ મેલીએ રચી છે કે તે વાચનારનું ચિત્ત છતી  
જ હે ॥ તેથી જ એના પ્રત્યે અવાચીન વિદ્વાનો પણ આકર્ષાય છે

શ્રી હરિભદ્ર જ્યારે પ્રજ્ઞાપના, દશવૈકાલિક, અનુદોષદ્વાર  
આદિ જૈન આગમો પર મર્પ્રથમ સંસ્કૃત ટીકા લખવાનું શરૂ  
કયું ત્યારે તો તેમને પૂર્વાચાર્યવિગ્નિત  
તત્ત્વચિંતક આગમોની સંસ્કૃતમાં માત્ર સમજૂતી જ આપ-  
વાની હતી તેથી તેમાં તેમની ઠોડ વિનયગત  
નવતા ન હોવાય તે સમજી શકાય એમ છે પરંતુ જ્યારે તેઓએ  
તત્ત્વચિંતન અને આચારના એક કે અનેક મુદ્દાઓને સડ અવતર  
પણે તેના ઉપર વિચારવા અને લખવા માડ્યું ત્યારે તેમાં તેમનું  
વ્યક્તિત્વ તથા નિરાળી રીતે જીપ્સી પાવતું હોવાય છે પ્રથમ  
તત્ત્વચિંતનને યઈ આ વિધાન કપજ કડીએ તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા  
એક કે અનેક પ્રશ્નો પર આ હરિભદ્રે એક દર લખ્યું છે યાત્રુ,  
પણ એમના નિશિષ્ટ ક્ષાગ્રાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપવા માટે અહીં  
એવા લખાણોને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી નાખીશું પહેલા ભાગમાં  
અનેકાંતજયપતાકા જેવા, બીજામાં શાસ્ત્રનાર્તામુખ્ય્ય જેવા અને  
ત્રીજામાં મહાદર્શનસમુખ્ય્ય જેવા પ્રશ્નો આવે

અનેકાંતજયપતાકામાં આ હરિભદ્ર જૈન પર પરાના પ્રાણમૂલ  
ગણાતા અનેકાનવાદનું તર્કપુરસ્સર સ્થાપન કરે ॥ અને સાથે  
સાથે બીજા પ્રસિદ્ધ એવા એકાંતવાદોનું<sup>૧</sup> નિરસન કરે છે,  
એટલું જ નહિ, એ નિરસનમાં ગર્જિત રીતે ઇતર વાદો પર  
વિજય મેળવવાની વૃત્તિ હોય તેમ પણ એ 'જયપતાકા' શબ્દથી

૧ ૭મો એકાંત-નિત્યત્વવાદ એકાંત-અનિત્યત્વવાદ એકાંત-સત્-  
વાદ એકાંત-અસત્ત્વવાદ વગેરે

તેમજ એ પ્રથમા વપગવેલા 'શકાક્રિ' જેવા શબ્દોથી લાગે ૩  
 ન્યાયસૂત્રના પ્રથેતા અક્ષપાદે તત્ત્વનિર્ણયને સાચવવા અને સ્થિર  
 ગણવા માટે જલપકથા અને વિત ડાકથાની આનરચકતાનું સમ  
 થન કરતા કહ્યું છે કે જેમ જીમતા છોડને સાચવવા માટે કાટાની  
 વાડ પણ જરૂરી છે, તેમ અધ્યાત્મક્ષેત્રે પણ તત્ત્વનિર્ણયની  
 સ્થિરતા માટે વિજયકથા અને માત્ર ખ ડનપરાયણ ચર્ચા—વિત ડા  
 સુધ્યા આવશ્યક ૩ ૧ અક્ષપાદે આ વિધા ૧ કહ્યું એ કંઈ આકસ્મિક  
 નથી એની પૂર્વે કેટલીય શતાબ્દોમાં યયા સિત્ર મિત્ર હાશ  
 નિકોમાં જલપકથા અને વિત ડાકથા ચાલતી નાનાર્જુન જેવા શૂ ય-  
 વાદી વિદ્વાનોએ કરેલ પરીક્ષાઓ અને વિગ્રહ અથાત્ર ખ ડનનુ વલણ  
 જોતા એમ લાગે છે કે દાર્શનિક માનસ ધારે ધારે વિત ડા તન્હ પણ  
 વધે જતુ હતુ ૨ વળી અક્ષપાદ પછીના ઉદ્યોતકર આદિ જેવાના  
 નિબધો સ્પષ્ટ સૂચને છે કે પ્રકાંડ પડિતો પણ વિજયકથામાં વધારે  
 રસ હોતા દાર્શનિક જોષીઓમાં તત્ત્વજિજ્ઞાસાપ્રધાન વાદકથાનુ<sup>૪</sup>  
 સ્થાન ન હતુ એમ નહિ, પરંતુ એ સ્થાન જલપ અને વિત ડા  
 કથા કરતા કંઈક ઝીણુ થઈ જતુ અને વિગ્લ પણ થઈ જતુ  
 આની હાશ નિક પડિતોની અધ્યયન અધ્યાપન નેમજ ચિંતન,  
 મનન અને શેખનની પ્રણાલીમાં ઊછરનાર અને અધ્યયન કરનાર  
 ગમે તેવો વિદ્વાન હોય તોય એકાએક તે જલપ અને વિત ડાથી

૧ 'તત્ત્વાધ્યવચાયસંસ્થાનાર્થ અલ્પવિત્ત', બીજાપ્રતોદ્ધસંસ્થાનાર્થ કણ્ઠક-  
 શાસ્ત્રાવળવત્ ૧ યાયસૂત્ર ૪ ૨ ૫૦

૨ જુઓ ૫ સુખલાલજીને શેખ તત્ત્વોપદ્યવસિદ્ધ' ભારતીય વિદ્યા  
 આ ૨ અ ૧ મા તથા નાનાર્જુનહૃદય પ્રાધ્યમિકકારિકા' અને  
 'વિગ્રહવ્યાવર્તિની

૩ યાયવાર્તિકે યાયમ જરી આદિ

૪ વાદ જલપ અને વિત ડાના અષ અને ઇતિહાસ માટે જુઓ

૫ સુખલાલજી સપારિત પ્રભાસુખીમાસા-આવાટિપણ ૫ ૧૧૦ થી

તદન અનિષ્ઠ રહી શકે અને વાદકથામાં જ ગમ હો એવી આશા કાંઈક વધારે પડતી ગણાય વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે શ્રી હરિભદ્રે જ્યારે અનેકાંતજયપતાકા લખી ત્યારે દાર્શનિક બહુમુખી વિદ્વતા હોવા છતાં તેમનું માનસ કાંઈક અશે પ્રતિવાદીઓ ઉપર વિજય મેળવવા લાણી વળેતું તેથી જ તેમણે પ્રતિવાદીઓની ઉક્તિ એને ‘શમઙ્ગિ’ જેવા વિશેષણથી નિદેશી છે<sup>૧</sup> અને પોતાના પત્રની ચચાને ‘જયપતાકા’ તરીકે બિરદાવી છે આમ છતાં અનેકાંતજય-પતાકામાં તેમનું સૂક્ષ્મ ચિંતન કે બહુદુતપણું જરાય હોતરતી કક્ષાનું નથી

પરંતુ આ હરિભદ્રનો આત્મા સ્થિતિચ્છન્ન નથી તેમને જેમ જ મમિહ વૈદિક પંથપરાનો ત્યાગ અને અમણ્યત્વનો સ્વીકાર કરવામાં વાગ ન લાગી તેમ તેમને પોતાની વિનિગીધુ વૃત્તિ દબાવી તત્ત્વગિજ્ઞાસુ વાદકથાનો આશ્રય લઈ દાર્શનિક ચર્ચા કરતા જગત મઠોચ ન થયો તેથી તેમણે શાસ્ત્રવાતામમુચ્ચય જેવા પ્રયોગ રચવામાં એ જ વાદકથા અગર તેમની પોતાની પરિભાષામાં કહીએ તો ‘ધર્મકથાનો’ આશ્રય લીધો અનેકાંતજયપતાકામાં ચર્ચાનો વિષય તો જૈનપરંપરામત અનેકાંત જ છે, અને શાસ્ત્ર-વાતાસમુચ્ચયમાં જગુ દત્તિ તો અનેકાંતની જ છે એમાં આત્મ-તત્ત્વ અને તેને સ્પર્શ કરતા અનેક નાના મોટા મુદ્દાઓની અને-કાંતદષ્ટિએ સ્થાપના છે એ સ્થાપના કરતી વખતે શ્રી હરિભદ્રે જૈન દષ્ટિથી જુના પડતા જૈનેતર વૈદિક અને બૌદ્ધ બધા જ વાદોની તલસ્પર્શી સમીક્ષા કરી છે આ સમીક્ષામાં તેમણે અનેકાંતજય-પતાકાની પેટે તાર્કિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ તો કર્યો છે, પરંતુ એમાં એમણે ઇતર વાદીઆ ક્રત્યે જે ઉદ્ધા-વૃત્તિ અને મહાનુભાવતા દર્શાવી

૧ જુઓ અનેકાંતજયપતાકા—શ્લોકમિમોહિતાન્ અઘાન્ (શ્લોક ૧,  
સુપ્રહવાદ્ ૩ શ્લોકમામ્ (શ્લોક ૭) શ્લોકવિમુદ્ધા (શ્લોક ૮)

૨ જુઓ અષ્ટકપ્રકરણ ૧૨મું વાદાદ્ય

છે તે આ હરિભદ્ર પહેવાના કે પછીના કોઈ પણ જૈન કે જૈને-  
ત્વ વિદ્વાને કરેલી દાર્શનિક સમીક્ષામા ભાગ્યેજ દેખાય છે.<sup>૧</sup>  
અનેકાતજયપતાકામા જે એકાતવાદોને તેમણે શરૂાક્રિત તરીકે  
ઓળખાવેલ તે જ વાદોના પ્રમિશ્ર પુસ્કર્તા કપિવ, જુહ, પત  
જલિ જેવા અનેક આચાર્યોને ગાસવાર્તામિમુચ્ચયમા દિ ય, મહાત્મા,  
મહામુનિ જેવા વિશેષલ્લોથી પ્રશસીને કહ્યું છે આવા ઋષિઓ  
મૃધા ન નિરૂપે આમ કહી તેમણે કપિવ, જુહ જેવા પ્રવર્તકોનાં  
તે તે મત યોગ્ય હોઈ પોતાના મિત્રાત સાથે પ્રવિસવાદી બને  
એ ગીને તારવવા પ્રયત્ન કર્યો છે

બૌદ્ધ વિદ્વાન ધર્મકીર્તિ અને શાત ક્ષિને પણ વિરોધી  
વાદોની સમીક્ષા નો કરી છે, પરંતુ તેમણે એકેય સમીક્ષામા  
બૌદ્ધ કે બૌદ્ધતર વાદોનો આ હરિભદ્રની જેમ સમય કર્યો  
નથી શાતરક્ષિત 'તત્ત્વસંબંધ'મા સાખ્યસંમત પ્રકૃતિવાદની અને  
કૂલ્લનિત્યવાદની પરીક્ષા કરે છે, પરંતુ તે માત્ર સાખ્યમતના  
ખડન પૂરતી છે, જ્યારે આ હરિભદ્ર સાખ્યમતની સમીક્ષાને  
અતે પ્રકૃતિવાદનું જે રહસ્ય દર્શાવે છે તે જૈનસંમત કર્મપ્રકૃતિ  
વાદની યાદ આપના સાથે જ સુતકાગમા એ બંને વાદો પાછળ  
કોઈ સમાન ભૂમિકા હોવાનું નૂચન કરે છે તેઓ કહે છે કે  
'જેમ જૈન દષ્ટિએ મૂલ કર્મ અને અમૂર્ત પ્રાત્માનો સંબંધ ઘટે  
છે તેમ સાખ્યસંમત પ્રકૃતિવાદ પણ મત્ત્ય સમજવો, કારણ કે  
તે કોઈ નિરૂપ્યો છે અને કપિવ તો દિવ્ય મહામુનિ છે.'<sup>૨</sup>

૧ હરિયાનાચાય કુસુમાન્વિના પ્રારબ્ધમા લ્યરોપાસના વિશે લખતા  
જુદા જુદા પક્ષોના વક્તોનો સમય થો છે તે નોધપાત્ર છે

૨ મૂર્તિવાદવ્યાત્મનો યોગો, ઘટેન નમસો યથા ।

અપપાતાદિમાત્રથ, જાનસ્વેવ છુદ્ધદિવા ॥

અ પ્રકૃતિવાદાડપિ, વિદ્વેય સત્ય એવ દિ ।

ઋષિલોકત્વતથૈવ દિવ્યો દિ સ મહામુનિ ॥

—શાસવાર્તામિમુચ્ચય શ્લોક ૨૩૬ ૩૭

ઉપોત્ક-૧ નેના નૈવાયિકોએ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું સમર્થન કર્યું છે, પણ નેમણે એની બીજી વિરાધી બાજુનો ડાઈ સમન્વય નથી દર્શાવેલો. એ જ ગીતે શાતગ્રહિને ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદનું નિગમન કરતા તેની બીજી બાજુ પ્રત્યે જગત્ સહાનુભૂતિ દર્શાવી. ૧૫, ૧૫૨િ ચા હરિભદ્ર ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદની મખીલા જુદી જ મુમિકા ૫૦ રહી કર છે તેઓ, ઈશ્વર સૃષ્ટિના કતા નથી એ સ્વમતનું સમર્થન કરવા છતાં કઈ દૃષ્ટિએ ઈશ્વરને કતા કહી કે માની ગઠાય અમર તેની ઉપાસના કરી શકાય એ ગૃહ્ય ૫૫ દર્શાવે છે તેઓ કહે છે ' સાધુપુત્રોએ ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદને આ રીતે યુક્ત માયો છે ઈશ્વર એટલે ૫૦માત્રા તેણે કહેલ પ્રનોનું આસેવન કરવાથી મુક્તિ પમાય છે અને આર્જવન ન કરવાથી સમાગ્રમા ભગર્તુ પડે છે આથી કરીને નિમિત્તરૂપે ઈશ્વરનું કર્તૃત્વ માનવામાં ડાઈ દોષ નથી જ મહાગુણો પરમેશ્વરને કર્તા માની શાસ્ત્રવાચ્યોમા મહા મેત્ર છે તેમની મનોવૃત્તિ અને અધિકારને ધ્યાનમા રાખી કર્તૃત્વવાદનો ઉપદેશ કરવામાં આવેલો છે વળી આત્મા પોતે જ ખરી રીતે શક્તિધામ સૌવાથી ઈશ્વર છે, અને આત્મા તો કર્તા છે જ, તેથી કર્તૃત્વવાદ ઘટી શકે વળી શાસ્ત્રકરો નિ સૃષ્ટ અને ઉપકારપગાયલુ હોય છે, તો તે મુક્તિવિરહ ગા માટે ભોલે ૪ આથી કરી તેઓના વક્ત્ર મનુ તાત્પર્ય હિતેથી પ્રત્યે તર્કશાસ્ત્રને અનુસરી શોધવું જોઈએ ૧૨ આમ કહી નેઓ ઈશ્વરના કર્તૃત્વવાદની બાજતમાં અનેકાતદશિ વિકસાવે ॥

૧ જુઓ ન્યાયસૂત્ર ૪ ૧, ૧૬ ૨૧ ૫૧નું ન્યાયવાર્તિક

૨ તત્ત્વશ્વરકર્તૃત્વવાદનું મુખ્યત્વે ૫૫મું ।

અર્થઃ યાયાવિરોધે, સ્થાડડદુ દુદ્ધદુદ્ધ ॥

ઈશ્વર વાચ્યમૈવ, તદુક્ત્યતત્ત્વેવમત્ ।

યત્તો મુક્તિસ્તત્ત્વેવમત્ કર્તા સ્થાવ ગુણમાવત ॥

એ જ રીતે ધર્મકીર્તિ<sup>૧</sup> અને શાતરક્ષિતે જૈનસમત સ્વાદ  
વાદ કે અનેકાતદ્દિની સમીક્ષામાં પોતાનાથી સિન એવા દદિ  
ખિદુનો મર્મ શોધી સમન્વય કરવા કોઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી, જ્યારે  
આ હરિશદ્રે વિજ્ઞાનવાદી અને શૂન્યવાદી જોઈ મતવ્યની સમીક્ષા  
કરવા છતાં એક અતિગંભીર અને સૂક્ષ્મદર્શી દાર્શનિકને શોમે તેવી  
સ્થાપામાં વિજ્ઞાનવાદ અને શૂન્યવાદનું ગ્રહસ્થ ખતાવવા માથે તેના  
પુગસ્કર્તા તરીકે સમાનિત એવા તથાગત પ્રત્યે હાર્દિક બહુમાન  
દર્શાવ્યું છે તેઓ કહે છે ‘શ્વણિકવાદની પેઠે વિજ્ઞાનવાદ પણ  
ખુબે આસક્તિ અને બાહ્યાર્થપ્રગયણતા નિવારવા માટે શોગ્ય  
અધિકારીઓ પણ કરણા કરી ઉપદેશો છે, કેમકે ખુબ જેવા મહા  
મુનિનો ઉપદેશ ગ્રહસ્થ વિનાનો ન હોઈ શકે વળી ખુબે શૂન્ય  
વાદ ઉપદેશ કહેવાય છે, તે પણ ખાસ પ્રકારના અધિકારીઓના  
હિતની દટિએ, એમ સમજાય છે’<sup>૨</sup> શકગચાર્યે ખીજા અનેક

તદનસેવનાદેવ, ઘાસંગારોડિતિ તત્ત્વત ।

તન તત્ત્વાપિ વતુત્વ, કલ્પ્યમાન ન દુષ્યતિ ॥

કર્તાડયમિતિ તદ્દાખ્યે ચત કપાન્નિવસદર ।

અતસ્તદાનુગુણ્યેન, તસ્ય વતુત્વવેશના ॥

પરમૈશ્વરયુક્તત્વામત આમૈવ ચૈશ્વર ।

ચ ચ વર્તેતિ વિદોવ વતુત્વાદો મ્પરસ્થિત ॥

શાખકારા મહાત્માન પ્રાયો ચીતસ્પૃહા ભવે ।

સર્ગાર્થસંપ્રવૃત્તાય કથ તેડયુક્તભાવિન ॥

અમિપ્રાયસ્તતસ્તેષા સમ્યગ્મૃગ્યો દિતૈયિના ।

‘યાચન્નાઘ્રાવિરોધેન યથાડડહ મનુરમ્યદ ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૧૩૧૬ ૨૦૩ ॥

૧ પ્રભાસુવાતિ ૬ ૩ ૧૮૦-૮૨

૨ મ-યે ત્વમિદધત્યેવમેતદાસ્થાનિનૃસ્યે ।

હનિકં સ્વમેવેતિ બુદ્ધનોક ન તત્ત્વત ॥



વિરોધી દ્વૈતવાદીઓના વાદોની પેઠ જૈનસમત અનેકાતવાદની  
પણ પર્વાસોચના કરી છે<sup>૧</sup> તેમણે એ પર્વાસોચનામા કેવળ  
શાબ્દિક વિરોધની શૂંભિકાનો આગ્રય ઘર્ષ વિનિગીધુ કયા કરી  
છે, જ્યારે આ હરિભદ્રે ઔપનિષદ અદ્વૈતમતની સમાતોચના  
કરતી વખતે જૈન દ્વૈતવાદનું સ્થાપન કરવા છતાં અદ્વૈતનું રહસ્ય  
શુ હોઈ શકે એ પોતાની દૃષ્ટિએ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે  
તેઓ જણાવે છે કે ‘સર્વત્ર મમભાવ કેળવવાના ઉદ્દેશથી અદ્વૈત  
નો ઉપદેશ છે’<sup>૨</sup> એમ લાગે છે કે જમ જમ શ્રી હરિભદ્ર  
નવનવા દાર્શનિક ત્રથો લખવા પ્રેરાતાં તથા તેમ તેમ તેમનામા  
મમ્યસ્મ<sup>૩</sup> વલણનો અને તેને પરિણામે એક પ્રકારની વિશિષ્ટ  
મજાનો પણ ઉદય થયો તેથી જ કહાય તે સમયે દાર્શનિક

વિજ્ઞાનમાત્રમત્તેજ, માત્રવજ્રનિરૂતયે ।

વિનેયાન્ કાંચિકામિત્ય ચઙ્ગા તદ્દેશનાડર્શત ॥

ન ચૈતદપિ ન ચાવ્ય ચતો મુદો મહામુનિ ।

મુરૈચવદ્વિના કાર્યે દ્રમ્યાસત્ય ન માણત ॥

एव च सूत्रवादोऽपि तद्विनेयानुगुण्यत ।

અભિપ્રાયત ઇત્યુજો, લક્ષ્યત તત્ત્વવેદિના ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ૨૩૦ ૪૬૪-૬૬ અને ૪૭૬

૧ શાસ્ત્રમાખ્ય ૨ ૨ ૩૩-૩૬

૨ અ-વે દશાશ્વજાન્યત્તેય સમમાવપ્રસિદ્ધયે ।

અદ્વૈતદેશના શાબ્દે નિર્દિષ્ટા ન તુ તત્ત્વત ॥

—શાસ્ત્રવાર્તાસમુ ૨૩૦ ૫૫

૩ વક્ષપાતો ન મે વીરે ન દ્વેષ કપિલાદિષુ ।

યુક્તિમદ્ વચ્ચન ચસ્ય તસ્ય કાર્યે પરિમદ ॥

—યોગતત્ત્વનિષ્ણય ૨૩૦ ૩૮

આત્મીય પરકીયો વા ક સિદ્ધાન્તો વિપચિનામ્ ।

દૃષ્ટેશનાધિતો યસ્તુ યુક્તસ્તસ્ય પરિમદ ॥

—યોગબ્રહ્મ ૨૩૦ ૫૨૫

ક્ષેત્રમા પ્રચલિત ખડનાત્મક વાદવિવાદો તેઓને શુદ્ધ, નિરર્થક<sup>૧</sup> અને મૂળ ધ્યેયને વિષાતક લાગ્યા હોય અને તેમ હો, પણ એટલું તો નિશ્ચિત છે કે આ હરિસદ્ર બિન્ન સિન વાદોના ખડન માનમા ન પડતા પોતાને જે સત્ય પ્રતીત થયું તેની સાથે એ બધા વાદો કઈ રીતે અવિમવાદી બની શકે એ દર્શાવવાની કળા તો સાધી જ છે, અને એ રીતે તત્ત્વચિંતન તથા નિરૂપણનો એક વિધાયક માર્ગ સૂચ્યો છે

દાર્શનિક ક્ષેત્ર પરત્વે આ હરિસદ્રનો, શબ્દદેહે નાનો છતા અર્થદેહે અતિ મહત્વનો એવો, ફાળો છે પદ્મદર્શનસમુચ્ચય આ હરિસદ્ર પહેલાના અને પછીના વિશિષ્ટ જૈન જૈનેતઃ આચાર્યોએ પોતપોતાના પ્રયોગ લગભગ બધા જ સાર્વત્રીય દગ્ગોની પર્યાલોચના કરી છે, પણ તે પર્યાલોચનાની ભૂમિકા પોતપોતાના મતનું સમર્થન અને પરમતનું નિરાકરણ કરવા પૂરતી જ ગ્રહી છે, નહિ કે સર્વ દર્શનોનું માન પ્રતિપાદનાત્મક સમલાવી નિરૂપણ અયબત, શ્રી હરિસદ્ર પહેલા સિદ્ધસેન દિવાકરે આ દિશામા પ્રારભ કર્યો,<sup>૨</sup> પણ શ્રી હરિસદ્રે એ પ્રારભને યોગ્ય ગીતે વિકસાવ્યો છે એમણે પદ્મદર્શનસમુચ્ચયમા કોઈ પણ એક મતનું

૧ વાદમયાસ્તવજાણમ્ ॥ યોગબિંદુ શ્લોક ૧૧

વાદાંશ પ્રતિવાદાંશ વદન્તો નિવિતસ્તિથા ।

તત્વાન્ત નૈવ ગચ્છન્તિ તિલ્પીલકવદ્યતૌ ॥

મુક્તવાડતો વાદસપ્તમધ્યાત્મમનુચિન્ન્યતામ્ ।

નાવિધૂત સમ સ્ક વ હેયે જ્ઞાન પ્રવતત ॥

—યોગબિંદુ, શ્લોક ૧૭ ૧૮

આ બંને શ્લોકો ચર સહિત ( સુચર્યાન અધ્યાય ૨૫, શ્લોક ૨૭ ૨૮ ) માં અક્ષરશઃ મળે છે

૨ જો તેમની બચીગી ન ૯ ૧૨ ૧૪ ૧૫ કત્યાદિ અને શુભશાની સ મતિપ્રકરણ પા ૧૮૦

સ્થાપન અને ધીજનુ ઉત્થાપન કરવાની દૃષ્ટિ ન રાખતા હયે  
દર્શનને માન્ય એવા મૂળ મૂળ તત્ત્વોનું આમાલિક નિરૂપણ કર્યું  
છે એટલું જ નહિ, પણ તેમણે આખા દાર્શનિક જગતમા અવ  
ગણાયેલ એવા ચાર્વાકી મતની પણ એક દર્શન તરીકે ગણના કરી  
છે આમ ષડ્દશ નમમુખ્ય એ આ હરિભદ્રની એક અનોખી  
સૂત્રનો મચોટ પુરાવો છે અને સાગ્રતીય દર્શનમાહિત્યના ઇતિહાસમા  
પણ એ એક વિશિષ્ટ રચના બની ગઈ છે

તત્ત્વચિંતનની પેઠે આચાર્યનો વિષય હતો તેમજ આચાર્ય  
હરિભદ્રે સિન્ન સિ ન દૃષ્ટિ નહુ તેમજ  
આચાર્ય સંશોધ વિશિષ્ટ સજ ન કયુ છે એવા સંજનને અહીં  
પણ સાગ્રમા વહેલી રાકાય

પહેલા પ્રકારના માહિત્યમા નિર્ણય પરંપરામા પગપૂર્વકી  
આધ્યા આવતા ગૃહસ્થ અને યતિધર્મનું સંલેપ તેમજ વિસ્તારથી  
વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાથ, પ્રશ્નમરતિ આદિ જેવા પ્રશ્નોની  
પેઠે નિરૂપણ કરવામા આવ્યું છે આજુ સાહિત્ય નિર્માણ કરવા  
પાછળ આ હરિભદ્રની દૃષ્ટિ એ રહી લાગે છે કે જ્યો  
આગમકાલીન અને ઉત્તરકાલીન જૈન પરંપરાના નિવૃત્તિલક્ષી  
આચાર્યોનું અધ્યયન કે પાઠશીલન કરવા ઇચ્છે તેમને નાના માટા  
પ્રકરણ દ્વારા તેની સામગ્રી પૂરી પાડવી આ પ્રકારના સાહિત્યમા  
વિશિષ્ટાઓ, પચનસ્તુ, પચાશક, આવકપ્રસૂતિ જેવા પ્રશ્નો આવે છે

આચાર્ય હરિભદ્રે આચાર્યવિષયક સાહિત્યનો જે બીજો  
પ્રકાર ખેડ્યો છે તે ઐતિહાસિક તેમજ જૈન સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ  
વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે તેમના પહેલા જ નિર્ણય પગ પરમા  
નિવૃત્તિલક્ષી આચાર્યમા શિથિલતા અને વિઠ્ઠલિઓ પ્રવેશી હતી  
અને તેમના સમય સુધીમા વધારે તીવ્ર પણ બની ગઈ હતી ૨

૧ ઉત્તરાધ્યયન આ ૧૭ તેમજ સુવૃત્તાન ૧ ૭

૨ જ્યો સંશોધપ્રકરણ પા ૧૩-૧૮

આ બધી વિકૃતિઓનું આ હઝિસ્ટ્રે મબોધપ્રકરણ જેવા પ્રથિમા વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે જે તત્કાલીન નિર્ણય સભની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પાડે છે તેઓ જણાવે ૥ કે “ જૈન સાધુઓ ચૈત્યમા અને મંદિરમા ગઢે છે, પોતાની જાત માટે દેવ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરે છે, વિવિધ ગંગના સુગંધી વસ્ત્રો પહેરે છે, આહાર માટે ખુશામત કરે છે, પૈસાને માટે અનુપયોગ વગેરે સૂત્રો આવડોની સામે વાગે છે, શુદ્ધવત જનો તરફ દ્રેષ રાખે છે, પૈમા આપીને નાના ખાજડોને ચેલા કરવા માટે વેચાતા હો છે, મુગ્ધજનોને હાંમે છે, જતન મતન કરે છે, વ્યાજવદ્ધ તેમજ ધીર ધાર કરે છે, પોતાને માટે વસ પાન અને દ્રવ્ય પોતાના ગૃહસ્થોને ધરે બેગુ કરાવે છે, ચેલાઓ માટે પરસ્પર હાડી મરે છે ”<sup>૧</sup> હંત્યાદિ અતમા તેઓ જણાવે છે કે “ આ સાધુઓ નથી, પણ પેટભરાઓનું પેકુ છે અને જોએ જોમ કરે છે કે આ સાધુઓ તીર્થંકરનો વેશ પહેરે ૥ માટે વહનીય છે તેઓ ધિક્કારને પાન છે— આ શિસ્તરાજની વાતનો પોકાર ઠોની પાસે કરીએ ? ”<sup>૨</sup> હંત્યાદિ આ હઝિસ્ટ્રે ને ઠકઠક સત્યનું આલેખન કર્યું છે તે ઉપરથી તેમની શુદ્ધ ધર્મ પ્રત્યેની સમજણ અને રચિ કેવા હતા તે સ્પષ્ટ થાય છે પરંતુ તેઓ વિકૃતિઓનું વર્ણન માન કરી શૂંપ નથી રહ્યા; તેમણે એ વિકૃતિઓ નિવાગ્ધાના વિધાયક ઉપાયો પણ દર્શાયા ૥ દેવદ્ર વ, જ્ઞાનદ્રવ્ય આદિનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એ દર્શાવતા તેઓ કરે છે કે “ જિનદ્રવ્ય તો જિનનરચનની શૃદ્ધિ કરનારુ, જ્ઞાનગુણ અને દર્શનગણની પ્રસાવના કરનારુ મનન દ્રવ્ય છે, શામતદ્રવ્ય છે અને નિધિદ્ર વ છે ” એ જ રીતે આવડોને આગમની સૂક્ષ્મ વાનોના અનધિકારી કરાવવા અને સૂત્રો

૧ જુઓ સમોધપ્ર ૨૧ પા ૧૩ ૧૮ તથા તેના સાર માટે જુઓ

૫ બેચરાસ કવ જૈનદર ન ની પ્રસ્તાવના પા ૧૨-૧૪

૨ સમોધપ્ર ૨૧ પા ૪ આ ૨૬ થી

સ્થાપન અને ખીજનું ઉત્થાપન કરો  
દર્શનોને માન્ય એવા મૂળ મૂળ તત્ત્વો  
છે એટલું જ નહિ, પણ તેમણે આજ  
ગણાએન એવા ચાર્વાક મતની પણ એ  
છે આમ ષડ્દશનસમુચ્ચય એ આ  
સૂત્રનો મચોટ પુરાવો છે અને સાગ્તીય  
પણ એ એક વિશિષ્ટ રચના ખની

તત્ત્વચિંતનની પેઠે આચારનો

હઠિસદ્રે સિન્ધુ

આચાર સરોમ વિશિષ્ટ સર્જન

નવ સાગમા

પહેલા પઠારના સાહિત્યમા

આલ્યા આવતા ગૃહસ્થ અને યતિ

વાચક ઉમાસ્વાતિના તત્ત્વાર્થ,

પેઠે નિરૂપણ કરવામા આ પુ છે

પાછળ આ હરિસદ્રની દૃષ્ટિ

આગમકાલીન અને ઉત્તરકાલીન

આચારોનું અવયવન કે પશ્ચિમી

પ્રકરણ દ્વારા તેની સામગ્રી પૂરી

વિશિષ્ટાઓ, પથવસ્તુ, પચાશક,

આચાર્ય હઠિસદ્રે આચાર

પ્રકાર એકલો છે તે ઐતિહાસિક

વિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે તેમનું

નિવૃત્તિલક્ષી આચારમા સિદ્ધિવત્

અને તેમ જ સમય સુધીમા વધા

૧ ઉત્તર મયન ન ૧૭ તેમજ

૨ હજી સરોમપ્રકરણ પા ૧;

શ્યકનિર્ધુક્તિ<sup>૧</sup> અને તેના સામ્ય આદિ બ્રથોમા તેમજ તેમના કાર્થક ઉત્તરકાલીન જિનસેનપ્રણીત આદિપુરાણ જેવા બ્રથમા ઋષભદેવને હાથે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન મળે ॥ ૨ સાથ જ બગ્ત દ્વારા બ્રાહ્મણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને યોગ્ય કર્તવ્યોનું વર્ણન પણ મળે છે ૩. એટલું જ નહિ, પણ આ જિનસેને તો વર્ણ વિભાગ ઉપરાંત આશ્રમાનુસારી મસ્કારોનું પણ વર્ણન કર્યું છે આ હગ્નિસત્રે ધોને પણ જ્યારે આવશ્યકનિર્ધુક્તિ અને સામ્યની વ્યાખ્યા કરી ત્યારે એ નિયુક્તિ અને સામ્યમા આવેલ વર્ણધર્મ અને આશ્રમસંસ્કારનું વર્ણન કર્યું છે પરંતુ આ બધું વર્ણન એકઠરે ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમને સમતા વૈદિક સ્મૃતિશ્રદ્ધાના અનુકરણરૂપે થયેલું છે, તેથી જ સ્મૃતિશ્રદ્ધામા જે ચા- વર્ણોની વિભાગ અને તેના કર્તવ્યો બ્રહ્મા દ્વારા સ્થાપિત થયેલા વર્ણવાયા છે તે જ વર્ણો અને તેના કર્તવ્યો સમવાન ઋષભદેવ તેમજ તેમના પુત્ર દ્વારા સ્થાપિત થયેલ વર્ણવાયા છે સ્મૃતિશ્રદ્ધામા જે સ્થાન બ્રહ્માનું હતું તે સ્થાન જૈન બ્રથોમા ઋષભદેવ અને સન્ત સે છે એટલું જ વધારામા જૈન આચાર્યો પોતાના ગુહા વેદો હોનાનું વર્ણવે છે અને તે મૂળ જૈન વેદો પાછળથી અનાર્થ થયા એમ પણ કહે છે આ જિનસેન તો સ્માર્ત વર્ણ મવસ્થા અને આશ્રમ વ્યવસ્થાનું જૈનીકરણ કરતા ઋષભદેવને હાથે સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય એવા બે શૂદ્ર વર્ણ પણ સ્થપાવે છે,<sup>૪</sup> અને પ્રસિદ્ધ વેદોને અક્ષર

૧ ગા ૩૬૧ થી ૫૧ ૧૫૬ (આશ્રમોદય સમિતિ પ્રગટ્ય)

૨ આદિપુરાણ ભાગ ૧ પૃ ૧૬ શ્લોક ૧૪૨ થી (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત)

૩ આદિપુરાણ ભાગ ૨ પૃ ૩૫ તથા ૩૬ થી ૪૨

૪ આદિપુરાણ ભાગ ૧, પૃ ૧૬ શ્લોક ૧૮૫-૮૬-

જિજ્ઞાસુએ ધર્મજિજ્ઞાસુથી જાણી લેવા જઈ તો તે વિધાનોનું પ્રવલક સ્વરૂપ કેવું છે તે બતાવવા પૂરતું તેમથી થોડાક વિધાનોનું નિર્ણય કરીશું. (૧) ગૃહસ્થે અથોપાજ્ઞન માટે ધધો કયો અને કઈ દષ્ટિથી કરવો એ દર્શાવતા તેઓ કહે છે કે જે જે વ્યક્તિને જે જ કર્મ પ્રવર્તિ પર પરાથી પ્રાપ્ત હોય તે તેણે કરવી, શરત એટલી કે તે નિંધ ન હોય અને સક્તિ બહારની ન હોય તેમજ તે ન્યાયપૂર્વક હોય એમા ખામ ભાર છે તે પ્રામાણિકતા ઉપર (૨) સ્ત્રીની બાબતમા વિધાન કરતા તેઓ કહે છે કે જ્યોના કુલ, શીલ, ખાનપાન આદિમા સમાનતા હોય અને જ્યો એક જ જોનના ન હોય તેઓ પરસ્પર વિવાહસબંધ કરે. અહીં એમનો ખાસ ભાર શીલ, સ્વભાવ, વ્યવહાર આદિની સમાનતા ઉપર છે. (૩) ગૃહસ્થ કેવી રીતે જનન સનાવે એ બાબત વિધાન કરતા તેઓ કહે છે કે પોતાની સપત્નિ પ્રમાણે જ વેષ રાખવો અને આવક પ્રમાણે જ ખર્ચ કરવો. (૪) વડીલો પ્રત્યે કઈ રીતે ગૃહસ્થ વર્તે એનું વિધાન કરતા કહ્યું છે કે માતા પિતા જેવા વડીલોની ઉપાસના કરવી અને જે ચારિત્ર કે જ્ઞાનથી એક હોય તેની પણ મિત્રા કરવી એ જ રીતે દેવ અને અતિથિની સાથે દીન કે નિજ જ જનની પ્રતિપત્તિ અર્થાત્ આહર કરવાનું પણ વિધાન કરે છે આમા વધારે ધ્યાન ખેંચે એનું તેમનું વિધાન પોતાના આશ્રિતજનોની મલાજ લેવા પરત્વે છે તેઓ કહે છે કે આશ્રિતવર્ગનું પોષણ કરવું એટલું જ ખસ નથી, પણ તેને ઉચિત કાર્યમા ભેડી રાખવો વળી આશ્રિતવર્ગ દ્વારા ધન્ય છે તે સમી પલુ દષ્ટિ રાખવી અને તેને સકટમાથી બચાવવા પણ ચત્ન કરવો એ જ રીતે એવા પોષ્યવર્ગનું વર્તન નિદાયોગ્ય બનતું હોય તો તેની પણ ભાજ રાખવી અને પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરવી, ઇત્યાદિ.

આ હરિભદ્ર પહેલાનાં પંચમચરિત્ર<sup>૧</sup>, વસુદેવહિ ડીર, આવ

૧ હરિશ ૪ અધ્યા ૬૪ થી આગળ

૨ પા ૧૮૭ III (આત્માનંદ સભા, જાવનગર દ્વારા પ્રકાશિત)

સ્વકનિર્બુદ્ધિ<sup>૧</sup> અને તેના સાખ્ય આદિ બ્રહ્મોમા નેમજ તેમના કાર્થક ઉત્પત્તિકાલીન જિનસેનપ્રણીત આદિપુરાણ એવા મથમા ઋષભદેવને હાથે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ત્રણ વર્ણની સ્થાપના અને તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન મળે છે<sup>૨</sup> સાથે જ ભગ્ત દ્વારા પ્રાણી વર્ણની સ્થાપના અને તેને યોગ્ય કર્તવ્યોનું વર્ણન પણ મળે છે<sup>૩</sup> એટલું જ નહિ, પણ આ જિનસેને તો વર્ણ વિભાગ ઉપરાંત આશ્રમાનુસારી મસ્કારોનું ૧૫ વર્ણન કર્યું છે આ હગ્નિભદ્ર પોતે પણ જ્યારે આવશ્યકનિર્બુદ્ધિ અને સાખ્યની વ્યાખ્યા કરી ત્યારે એ નિયુક્તિ અને સાખ્યમા આવેલ વસ્તુ ધર્મ અને આશ્રમસંસ્કારનું વર્ણન કર્યું છે પરંતુ આ બધું વર્ણન એકઠેર ચાર વસ્તુ અને ચાર આશ્રમને લગતા વૈદિક સ્મૃતિશ્રદ્ધાના અનુકરણરૂપે થયેલું છે, તેથી જ સ્મૃતિશ્રદ્ધામા જે ચા- વર્ણોનો વિભાગ અને તેના કર્તવ્યો પ્રદ્ધા દ્વારા સ્થાપિત થયેલા વર્ણવાયા છે તે જ વર્ણો અને તેના કર્તવ્યો ભગવાન ઋષભદેવ તેમજ તેમના પુત્ર દ્વારા સ્થાપિત થયેલ વર્ણવાયા છે સ્મૃતિશ્રદ્ધામા જે સ્થાન પ્રદ્ધાનું હતું તે સ્થાન જૈન શ્રદ્ધામા ઋષભદેવ અને ભગ્ત સે છે એટલું જ વધારામાં જૈન આચાર્યો પોતાના જુદા વેદો હોવાનું વસ્તુવિ<sup>૪</sup> અને તે મૂળ જૈન વેદો પાછળથી અનાર્થ થયા એમ પણ કહે છે આ જિનસેન તો સ્માર્ત વર્ણવ્યવસ્થા અને આશ્રમ વ્યવસ્થાનું જૈનીકરણ કરતા ઋષભદેવને હાથે સ્પૃશ્ય અને અસ્પૃશ્ય એવા જે શૂદ્ર પણ પણ સ્થપાવે છે,<sup>૪</sup> અને પ્રસિદ્ધ વેદોને અક્ષર

૧ ગા ૩૬૧ થી ૫૫ ૧૫૬ (આશ્રમોદય ઇતિહાસ પ્રકાશન)

૨ આદિપુરાણ ભાગ ૧ પૃ ૧૬ શ્લોક ૧૪૨ થી (ભારતીય જ્ઞાનપીઠ દ્વારા પ્રકાશિત)

૩ આદિપુરાણ ભાગ ૨ પૃ ૩૫ તથા ૩૬ શ્લોક ૪૨

૪ આદિપુરાણ ભાગ ૧, પૃ ૧૬ શ્લોક ૧૮૫-૮૬.



મોચ્છરૂપે નિદેશ છે ૧ પરંતુ આચાર્ય હરિશ્ચંદ્ર જ્યારે આધ્યાત્મિક ધર્મને અનુલક્ષી સ્વતંત્ર પ્રકરણો ગણે છે ત્યારે તેઓ સામાજિક દષ્ટિવાળા વર્ણવિભાગાનુસારી પૌરાણિક વર્ણનનો પુરાણો રાહ બદલી નવો જ ચીત્રો પાડે છે તેઓ મનુસ્મૃતિ વગેરે સ્માર્ત ઐથોમા વિહિત કેટલાક પ્રવર્તક વિધાનોને આધ્યાત્મિક ધર્મની ભૂમિકારૂપે અનિવાર્ય રીતે ઉપયોગી ગણી અપનાવે છે અને પરંપરાની ચાલ્યા આવતા એકાગ્રી નિવર્તક વિધાનોમા પ્રવર્તક વિધાનોની માર્ગાનુસારી શુદ્ધરૂપે પૂર્તિ કરે છે

યોગ એ એક કોશ્વગામી આચારનો પ્રકાર જ છે, છતાં યોગ વિશેના હરિશ્ચંદ્રીય સાહિત્યને ઉપર વલુવેય તેમના આચાર-સબધી સાહિત્યમા ન લેતા તેથી જુદા પાડી યોગાચારી તેનો પરિચય અત્રે આપવામા આવે છે, તે એટલા માટે કે આ હરિશ્ચંદ્રના બધા જ સર્જનોમા મૂર્ધન્યસ્થાન લેવાની યોગ્યતા તેમના યોગવિષયક ઐથોમા છે અને તે ઐથો જમ જૈન પરંપરાને સ્પર્શે છે તેમ મમજ સારતીય યોગપરંપરાઓને પણ આવરે છે વળી જે ઐથની પ્રસ્તાવનારૂપે આ બધુ લખાણ છે તે જમ પોતે જ યોગવિષયક છે આ હરિશ્ચંદ્રના યોગસાહિત્યની મથાવત મુલવણી કરવા માટે એ જરૂરી છે કે તે પહેલાની આધ્યાત્મિક સાધના અને તેની પરંપરાઓ તેમજ તે વિષયના સાહિત્યનો આપણે દૃઢ પલ્લુ સ્પર્શ પરિચય કરી લઈએ

અત્યુજ ઘઈ પોતાની બાતને જ મુખ્યપણે તપાસવી અને એ તપાસતા જે કલેશમળ અને તેના કારણો આધ્યાત્મિક સાધના ધ્યાનમા આવે તેને નિવારવાની વૃત્તિ કે વાણ અને તેની પરંપરાઓ એનું જ નામ આધ્યાત્મિકતા આવી

આધ્યાત્મિકતા મિશ્ર કરવાના માર્ગો અને પ્રયત્નો અનેકવિધ છે તે બધા જ આધ્યાત્મિક સાધનાની અદર મમાય છે. લક્ષ્ય અને સાધ્ય એક હોવા છતાં તેને ચિહ્ન કરવાની પ્રક્રિયાઓ ઘણી વાગ બધી જુદી પડે છે અને જુદી દેખાય પણ છે, તે એટલા માટે કે કોઈ પ્રક્રિયા એક અગ્ર ઉપર તો બીજી પ્રક્રિયા બીજા અગ્ર ઉપર વધારે ભાર આપે છે છતાં એ બધી પ્રક્રિયાઓ મૂળ લક્ષ્યને ઉદ્દેશી ચાલતી હોઈ છેવટે આધ્યાત્મિક સાધનાની પરંપરાઓ જ બની રહે છે આવી પરંપરાઓ આજે પણ અનેક છે.

આધ્યાત્મિક સાધનાની ચડતી-ઝોતરતી તેમજ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ એવી બધી જ કક્ષાઓને અને એ કક્ષાઓના બધા જ અંગોને દર્શાવતા બે શબ્દો પ્રાચીન કાગથી ભારતીય સંસ્કૃતિમાં બહુ જ જાણીતા છે તે છે તપ અને યોગ. આ બેમાંય તપ શબ્દ વધારેમાં વધારે પ્રાચીન અને વધારેમાં વધારે વ્યાપક ગ્રંથો છે. મમલુ અને માદ્યલુ આ બે પરંપરામાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિ સમાર્પિત થય છે. મમલુ ગ્રંથનું પ્રાકૃતરૂપ 'મમલુ' છે એનો અર્થ વૃત્તિ હામન તેમજ ધમ્મ અર્થાત્ તપ કરલુ એવો થાય છે. મમલુના પર્વાય અને નકાગ તરીકે તપસ્વી, તાપન જેવા શબ્દો જાણીતા છે. એ સૂચવે છે કે મમલુધર્મનું મૂળ તપમાં છે અને તપને કે દ્રમા રાખીને જ મમલુધર્મની પરંપરાઓ વિકસી અને વિસ્તરી છે.

માદ્યલુધર્મના મૂળમાં 'મદ્યન' છે 'મદ્યન' એટલે કે યજ્ઞને કે દ્રમા રાખીને જ માદ્યલુધર્મની પરંપરાઓ વિકસી અને વિસ્તરી છે તેમ છતાં યજ્ઞ સાથે સંબંધ ધરાવતા વૈદિક મંત્રો અને માદ્યલુ ઋષિઓ પણ તપની શક્તિ અને મહિમા દર્શાવેલા તપસ્

૧. || તપ પરિત્યાગ્ય સ્વ. | ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૧૭ ૧ વધારે ૩૬૩ બે. માટે જુઓ ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૦૬ ૪ ૧૦, ૧૫૪ ૨ ૪૩ ૮ ૫૬ ૧ અથવા વેદ ૪ ૩૧ ૧-૨ ઇત્યાદિ.

શબ્દનો નિર્દેશ મળે છે,<sup>૧</sup> એટલું જ નહિ, પણ તપ અર્થને સૂચવતો 'શ્રમ' ધાતુનો તપના સદર્ભમાં જ પ્રયોગ થયેલો મત પથ જેવા બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે.<sup>૨</sup> આગળથી અને ઉપનિષદોમાં તો સ્વૂળ યજ્ઞનું વલણ ઘટવાની સાથે જ જ્ઞાન અને તપનું વલણ વધારે વિકસતું દેખાય છે.<sup>૩</sup> આમ એક બાજુ તપો માર્ગનો વિકાસ અને વિસ્તાર યજ્ઞમાત્રથી સ્વતંત્ર થતો આવ્યો છે, તો બીજી બાજુ યજ્ઞમાત્ર માથે પણ એનો વિકાસ અને વિસ્તાર થતો જ ગયો છે.

તપનું પ્રાથમિક અને સ્વૂળ રૂપ દેહકમન ॥ નિવિધ પ્રકારોમાં ॥ જેમ જેમ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિમાં દેહકમનની ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ બદલાતો ગયો તેમ તેમ એ દેહકમનની વિરુદ્ધ પ્રતિક્રિયા પણ ગરમ થઈ તેને ક્ષીણે એક બાજુથી દેહકમનનું વલણ ઓછું થઈ માનસિક યા અ તસ્તપનું વલણ વધ્યું, તો બીજી બાજુથી દેહકમનનું વલણ

૧. એન્ટ્રે વામ તપો : ચતુષ્પદિતસ્તપ્યત વામ દેહ સ્તોક યયતિ । શતપથબ્રાહ્મણ ૧૪ ૮ ૧૧ અને તેતિરીથબ્રાહ્મણ ૨ ૨ ૬ ૧

૨. પ્રજાપતિહ ષા દ્વિમગ્ર ઈક એવાસ । સ એવત દર્શનુ પ્રજાપેયતિ સોઽધામ્વરાસ તપોઽતપ્યત ।—શતપથ ૨ ૨ ૪ ૧ તથા શતપથ ૬ ૫ ૧ ૨

૩. તપસામગ્ન વિજિગ્મસસઃ । તપો મગ્નતિ । સ તપોઽતપ્યત ।—તેતિરીથ ૭૫ ૩ ૨

વધુ ઉદાહરણો માટે બુદ્ધિ તૈતિરીથ ૩૫ ૧ ૬ મુદક ૧ ૨, ૧૧ અને ૧ ૧ ૮ ૬ સ્વેતાશ્વતર ૧ ૧૫

ન ચતુષ્પા શૃગ્ને નાપિ ચન્દા નાચદેવેશ્વરપસા કમળા યા ।

જ્ઞાનપ્રસાદેન વિન્દુદસત્ત્વસ્તતસ્તુ તં પર્યતં નિષ્કલે પ્યાદમન ॥

—મુંડક ૩ ૧ ૮

વધુ ઉદાહરણો માટે બુદ્ધિ છા દોગ્ધ ૩ ૧૭ ૪ અને બૃહદારણ્યક ૧, ૨, ૧, ૩ ૮ ૧૦

કાયમ રાખીને પણ નેનો માનસિક તપની સાથે મેજ બેસાડવાનો પ્રયત્ન થયો, બે કે આ બન્ને પ્રણાલીઓની સાથે સાથે તાપસ અને પરિભ્રાજકોનો મોટો એવો વર્ગ દેહદમનની પ્રયાઓમાં રચ્યોપરચ્યો રહેનો પહેલા વલણના પ્રતિનિધિ તથાગત બ્રહ્મ છે,<sup>૧</sup> બીજાના દીર્ઘતપસ્વી મહાવીર છે<sup>૨</sup> અને ત્રીજાના બાકીના અનેક તાપનો છે<sup>૩</sup>

૧ બુદ્ધ સમત દેહદમન ન્હાં પછી એવા તપનો વિરોધ થતાની છવનઠયામાં ક્યાં છે જુઓ મલ્લિજમનિમય-મહાસીદનાદમુત્તત ૧, ૨ ૨ મહાસચ્ચક્રમુત્તત ૧ ૪ ૧ અને અરિયારિથેસનમુત્તત ૧ ૩ ૧

એ જ રીતે વૈદિક પરંપરામાં પણ આ સ્ત્રોત્રે રચૂલ યજ્ઞમાંથી સૂત્ર— માનસિક યજ્ઞ તરફ વિકાસ થતો જોઈએ છીએ દ્રવ્યપ્રધાન યજ્ઞ બાર વ્યક્તમાં યાગપ માનસિક યજ્ઞનું રૂપ છે એ જ ત જુદાં ૧૨૫૬માં અશ્વમેધ યજ્ઞની જગતે વિશ્વના પ્રતીકરૂપે અશ્વનું ધ્યાન ધરાવતો યોગમાં આવે છે ઉપનિષદમાં તો જ્ઞાન અને અતરતપનું મહત્ત્વ રૂપક જ છે મહાભારતમાં તપની પ્રશંસા ઉપરાંત માનસ અને શારીરિક તપનો બેક પબ્જ બતાવવામાં આવે છે અને માનસિક તપને એક મહત્ત્વમાં આપ્યું છે (જુઓ મહાભારત ૨૨૧ ૪-૫) બીજામાં તો કેવળ દેહદમનને ધ્યાન ન નથી પરંતુ દેહધ્યાનરૂપે જ અતરતપન પર જ પછ ભાર ■

—સૂ રાષ્ટ્રના અથર્વિસ મઠિ જુઓ બેનસાહ લોપિટ્રિયા બોદ્ધિસિનિયન બો ૩ એવિસ<sup>૧</sup> જા. ૨ પા ૮૭ થી નાગળ

૨ મહાવીરે થોતે જ અનશન, શીત તાપસદન આદિ બાહ્ય તપ તપવા છતાં ધ્યાન ધ્યાનજન્ય આદિ અભ્યંતર તપને જ મુખ્ય માયું છે જુઓ આચાર્ય પ્રથમ સુત્ર ૧ ઉત્તરાધ્યયન અ ૩૦ મ્હો ૩૦ અને અગવની રૂપ ૭ ૮૦૨

મહાવીરના એવાના સહચારી ગોસાલક આજીવકને જામત એવા ચાર પ્રકારના તપની નોંધ રથાનાયસૂત્ર (૪ ૨ ૩૦૬)માં સમવાઈ રહી છે જેમકે—આજીવિણ ચરચિદ્દે તવે પ ત—ઉગતવે, ધોરતવે, રસણિ જ્ઞાનતા, જિમિદિયવદ્ધિસંલીણના ।

૩ અગવની ૩, ૧ અને ૧૧ ૬ માં અનુક્રમે તામનિ તાપસ અને

જેમ યજ્ઞથી ઐહિક તેમજ સ્વર્ગીય સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થવાની મા યતા એના પ્રમાણમાં કામ કરતી તેમ તત્તા પ્રસાદમાં પણ એવી મા યતા પ્રથમથી જ દેખાય ॥ વધારામાં તપ એ અતિમ પુરુષાર્થ મોક્ષનું પણ માધ્યાત્મ કે પરપાથી અગમનાયુ તેને ક્ષીણે તપ પ્રત્યેની અજ્ઞાતા ઓ વધારો થયો

‘યોગ’ શબ્દનો પ્રયોગ નો સ્પષ્ટતા મનોમા પણ થયેલો છે, પરંતુ ત્યાં એનો અભાધિ કે આધ્યાત્મિક સાવ વિવક્ષિત નથી. ઉપનિષદોમાં, ખાસ કરી અતિપ્રાચીન ગણાતા મેના સાંગોમાં, આધ્યાત્મિક અર્થમાં ‘યોગ’ પદ વપરાયેલું મળતું નથી કં. અને શ્વેતાશ્વતઃ જેવા ઠાઠક ઉત્તરકારીન ઉપનિષદોમાં આધ્યાત્મિક અર્થમાં ‘યોગ’ પદ વપરાયેલું છે ૨ એક દગ સ્પષ્ટથી ઉપનિષદ સુધીના માહિત્યમાં ‘તપસ્ય’ પનો આધ્યાત્મિક અર્થમાં જોડેલો છૂટથી અને જોડેલો વિવિધ સાધનામાં પ્રયોગ થયેલો દેખાય છે તેટલો ‘યોગ’ પ નો પ્રયોગ થયેલો નથી ૪થી જ્યારે પણ આધ્યાત્મિક અર્થમાં પ્રયુક્ત ‘યોગ’ પદ ઉપનિષદોમાં દેખાય છે ત્યારેય તેનો

શિવશાળ તાપસ્ય વચ્ચે છે ત્યાં અનેક પ્રકારના તપસોની સૂચના છે, જે ઔરપાતિસૂત્રમાં વિસ્તારથી છે

૧ સ્પષ્ટ ૧ ૪ ૬ ૨ ૮ ૧ ૫૮ ૩ ૧૦ ૧૧૧ ૫  
૧ ૧૮ ૭ ૧ ૫ ૩

૨ યોગ આત્મા-તેનિરીય ૩૫ ૨, ૪

તા યોગમિતિ મન્મથ દિવરામિદિયથરણામ્ ।

અપ્રમત્તસ્તદા મવતિ યોગો દિ પ્રમવાપ્તમો ॥

—ઠોપનિષદ ૨ ૧ ૧૧

તત્કારણ સંહ્યયોગાધિગમ્ય ક્ષાત્વા દેવ સુચ્યત સવદાશો ।

—શ્વેતાશ્વતર ૭૫ ૧ ૧૩

અધ્યાત્મયાગાધિગમન દેવ મત્વા ધીરો હવનોક્તો જહાતિ ।

—ઠોપનિષદ ૧ ૨ ૧૨

સબધ મુખ્યપણે સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન<sup>૧</sup> અને તેને અવલખતી ડોઈ યોગપરંપરા સાથે આવેલો ■ મહાભાસ્ત્રમા 'યોગ' શબ્દ આધ્યાત્મિક અર્થમાં બહુ જ છૂટથી ઢકડેકાણે જોવા મળે છે તમા પછુ એનો સબધ મુખ્યપણે સાખ્ય પંપરા સાથે જ આવેલો છે ગીતા એ મહાભારતનો એક ભાગ જ ગણાય છે અને તે સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાનની ભૂમિકા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત છે ગીતાને યોગશાસ્ત્ર કહેવામાં આવેલ છે ગીતામાં સ્થળે સ્થળે આધ્યાત્મિક અર્થમાં અનેક રીતે થયેન 'યોગ' પદનો પ્રયોગ<sup>૨</sup> જોતા નેનુ 'યોગશાસ્ત્ર' નામ માથેક પછુ છે પ્રાચીન કહી શકાય એવા જૈન આગમોમાં 'યોગ' પદનો આધ્યાત્મિક અર્થમાં પ્રયોગ તો મળે છે,<sup>૩</sup> ત્થુ ને 'તપ' પં જેટલો વ્યાપક નથી બૌદ્ધ પિટકોમાંય 'યોગ' પદ 'સમાધિ' પદ જેટલું વ્યાપક નથી આ બધુ જોતા એમ લાગે છે કે સાખ્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને સાવડોએ યોગ પદનો આધ્યાત્મિક અનેક ભાવોમાં છૂટથી પ્રયોગ કર્યો અને ગીતામાં જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ એમ જુદા જુદા યોગરૂપે યોગનો જે મહિમા અસંગકારક રીતે કાવ્યમય ભાષામાં સ્થપાયો ત્યાંથી આધ્યાત્મિક સાધનાની બધી પંપરાઓમાં યોગ શબ્દનુ માહાત્મ્ય બહુ વધી ગયુ આની પૂર્વકાળમાં યોગ કે સમાધિ જે તત્ત્વને એક અંગ હેતુ ને તપે માંખ્ય યોગ પર પગમાં યોગના અંગનુ સ્થાન લીધુ

આધ્યાત્મિક સાધના નાથે જેમ 'તપ' અને 'યોગ' પદ

૧ મહાભાસ્ત્રમાં નોંધાયેલ ૩૪ ૨૫ અને ૨૬ તત્ત્વ માનનાર મા ય ૫૨ ૧૨૦માં જે તો ૫૫ ૧૭થી પ્રવચિત અને જુદે ૮<sup>૧</sup> ૩૨ મહાવી કે વિશ્વની સાખ્યચિંતરસસંગીનો પરિચ માત્ર છે

૨ ૪ ૨૮ ૩ ૩-૪ ૫ ૬-૭, ૬ ૧૭ અને ૨૩, ૨ ; ૬ ૪-૬, ૮ ૧૦-૧૧ બધા કહેવોમાં માટે ૮<sup>૧</sup>માં પિત્તરદરેય બામ ૨ ની શબ્દસૂચિ

૩ સૂત્રહતામ ૧, ૧૬ ૩, ઉત્તરાધ્યયન ૮ ૧૪ ૧૧ ૧૪

સકળાયેલ છે નેમ સવર, ધ્યાન અને સમાધિ એ શબ્દો પણ વિશેષ સખધ ધરાવે છે ધ્યાન અને મમાધિ શબ્દ તો ખીજી જ આધ્યાત્મિક પર પરાઓ માટે સાધારણ જેવા છે, જ્યારે સવર શબ્દ વિશે એમ નથી એ શબ્દનો આધ્યાત્મિક સાધનામાં છૂટથી અને વ્યાપક રીતે પ્રયોગ મુખ્યપણે જૈન પ્રધોમાં થયેલો છે, અને તે મહાવીરના પૂર્વકાળથી ૧ સાખ્યસાવકોએ કે માખ્ય તત્વાવલખી સાગવત જેવી પર પરાએ ગીતાના મહિમા સાથે યોગનો મહિમા વ્યાપક કર્યો, એટલે ત્યારબાદ જે જ સાખ્ય ખગ પગને અનલખી આધ્યાત્મિક સાધનાના નિદશક શાસ્ત્રો રચાયા તે યોગશાસ્ત્ર નામથી જ પ્રસિદ્ધિમાં આયા પાતજલ યોગશાસ્ત્ર પહેલાં પણ જે એવા શાસ્ત્રો હોવાની ધારણા છે તે પણ યોગશાસ્ત્રના નામથી જ જાણીતા હતા ૨ જૈન ૫-૫૦ પગમાં અતિ જાણીનો સવર

૧ મહાવીરે જે તત્ત્વજ્ઞાન અને આચાર સ્વીકાર્યા તે પાશ્વનાથથી આવ્યા આવતા અને પાશ્વનાથનું જ સુત મહાવીરને પ્રાપ્ત થયેલ (જુઓ ૫ મુખ્યાલપકૃત ચાર લીધકર પા ૧૩૬)

૨ શ્રી સકશાચાથ જહાસૂત્ર માખ્યમાં યોગદસનના ખડત પ્રસંગે આ પ્રમાણે લખે છે યોગશાસ્ત્રડિ અથ તત્ત્વદસનામ્યુપાયો યોગ ઇતિ સમ્યગ્ગાનામ્યુપાયત્વેન યોગોડ્ઘીક્રિયત । ' અથ તત્ત્વદર્શનામ્યુપાયો યોગ -એ સૂત્ર ઉપલબ્ધ યોગસૂત્રમાં નથી પણ જલિહૃત યોગરાસ ' અથ યોગાનુશાસનમ્ એ રીતે શરૂ થાય છે એટલે શ્રી સકશાચાથે નિદેશેલ યોગશાસ્ત્ર ખી ૮ ગઈ હોય વાચરપતિખિન જહાસૂત્રના ઉપરના અવતરણ પર સીધા પ્રદાશ પાડતા નથી, પરંતુ સમાન વિચાર દર્શાવવા દે છે કે અત્ત એવ યોગશાસ્ત્ર સુત્પાદયિતાહ દમ મગવાવાપગય અમ યોગરાસના વ્યુત્પાદ તરીકે તેઓ વાચરપત્રનું નામ આપે છે એ જ રીતે પત જલિના યોગાનુશાસન પૂનેનું હિરણ્યમલનું યોગ-શાસન મહિર્ધુખ્યસહિતા ના બારમાં અધ્યાય પ્રમાણે જે વિભાગ અથવા સહિતામાં વહેંચાયેલું હોય ત્યારે માટે જુઓ હિ હ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ૧ પૂર્વાધ, પા ૧૬૨ ૧૪

શબ્દ અને યોગશાસ્ત્રોમા વ્યાપક થયેલો યોગ શબ્દ એ બેનેના અર્થ અને ભાવ એક ઠેવા છતાં યોગ અને યોગશાસ્ત્ર એ બેટલા મર્વપર પરાઓને બાંધીતા છે તેટલો સ્વર શબ્દ વૈદિક પર પરાઓમા બાંધીનો નથી

ધ્યાન અને સમાધિ એ તપની પ્રધાનતા વખતે તપના અગ્ર દેખાતા પછી યોગનો મહિમા વ્યાપક થતા તે યોગના અગ્ર બન્યા આમ આધ્યાત્મિક સાધનાની પગ પરાઓને હગતા સાહિત્ય ઉપન નજર કરતા એમ લાગે છે કે એ સાધનાના અનેક અંગો પૈકી ક્યારેક કોઈએ એક અગ્ર ઉપર વધારે સાર આપી અને તેને મુખ્ય અંગી કૈમી બીજા બધાને નેના અંગો તરીકે ગોઠવ્યા, તે બીજા કોઈએ અન્ય અંગને મુખ્ય અંગી મણી બાકીનાને અગ્ર તરીકે ગોઠવ્યા હા તો જેમણે તપને મુખ્ય અંગી માં પુ હંતુ

૧ જૈન પરપરા આસવોના નિરોધને સ્વર કહે છે આસવચિરોધ સ્વર (તત્વાય ૬ ૧) યોગશાસ્ત્ર (૧ ૨) ચિત્તશ્ચિત્તોના નિરોધને યોગ કહે છે યોગશ્ચિત્તશ્ચિત્તો નિરોધ । આ રીતે સ્વર અને યોગ બંને પદોનો મુખ્ય અર્થ નિરોધ છે પણ એકમા નિરોધના વિશેષણ તરીકે આસવ આવે છે ન્ધારે બીજામા ચિત્તશ્ચિત્ત

જૈન પરપરા આસવ તરીકે મિથ્યાદર્શન અવિશ્વિ પ્રમાદ ક્ષયા અને યોગને મણાવે છે જેમા ખરી રીતે મિથ્યાદર્શન ક્ષયા અને યોગ એ ત્રણ જ વસ્તુઓ મુખ્ય છે અવિશ્વિ અને પ્રમાદ એ ક્ષયાધનો જ વિરેતાર માત્ર ॥ અહીં એ પણ બસી હેતુ એઈએ કે જૈનસમત આસવોમા જે યોગ આવે છે તે યોગપરપરાસમત ચિત્તશ્ચિત્તોના રવાનમા છે જૈન પરપરામા માનસિક વાચિક કાવિક ત્રિવિધ પ્રવૃત્તિને યોગ કહેવામા આવે ॥ તેમા પણ કે દરવાને માનસિક પ્રવૃત્તિ છે એટલે યોગચૂરમા જે ચિત્તશ્ચિત્ત પદથી સૂચવાય છે તે જૈન પરપરામા આસવરૂપ યોગ ॥

જૈન પરપરા આસવરૂપ યોગના બે પ્રકાર દર્શાવે છે સકષાય યોગ અને અકષાય યોગ ન્ધારે યોગશાસ્ત્ર ચિત્તશ્ચિત્તના કિલ્લ અને અકિલ્લ એવા બે પ્રકાર દર્શાવે છે પહેલામા કષાય પદથી જે અને બેટલે



તેમણે સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, સમાધિ આદિને તપ ॥ અગ જણ્યા  
અને જેમણે યોગને મુખ્ય અગી જણ્યો તેમણે તપ, ધ્યાન, સમાધિ  
આદિને તેનાં અગી જણ્યાં જ આ રીતે ફેર હોય નો માત્ર ગોણું  
મુખ્ય ભાવનો અથવા અગાગીભાવની ગોણણીનો એટલી વાત  
જગી કે જેમ જેમ આધ્યાત્મિક સાધનાની પરપરાઓ ચોમેર  
વિસ્તરતી ગઈ તેમ તેમ તેમા કેટલાક અગી કાળક્રમે કે અનુ  
ભવબળે ઉમેગતા પણ ગયા, જેમકે મનાયલિ ઉપનિષદમા યોગના  
છ અંગોનો નિર્દેશ છે જ્યારે યોગશાસ્ત્રમા આઠ અંગો છે કે

ઉપર આપણે દૂકમા એ બેયું કે આધ્યાત્મિક સાધનાના  
ગુદા ગુદા માર્ગો તપ, યોગ, અવર-સવર કે ધ્યાન-સમાધિ  
નિવશિત છે તે અને તેટલા અર્થ જીનમા ફેરતા પડથી લેવાય છે પરિ  
ભાષાભેદની તુલના આ પ્રમાણે છે —

યોગશાસ્ત્ર

અભિપ્રાય

અરિમતા રાગ દ્વેષ અભિનિવેશ

જૈનશાસ્ત્ર

મિશ્રવાદશાસ્ત્ર

ક્રોધ માન માયા લોભ

૧ ન પરપરા પ્રથમ સ પાંચ યોગનો નિરોધ અને પછી જ તે અકપાય  
યોગનો નિરોધ અર્થાત્ અયોગ અવરજા માને છે એ જ રીતે યોગપરપરા પણ  
પ્રથમ દિશ્વ ચિત્તશક્તિઓનો અને પછી ક્રમે જ તે અકલિશ્વ ચિત્તશક્તિઓનો  
નિરોધ માને છે આ રીતે જ ને પરપરાઓમા પરિણામ અને વધી કરણ  
ભિન્ન છે પણ અર્થ ને કાવ એક છે

કે ૧૨૭ સાગ્ર્ય માત્ર એ એ પરપરા પરપરા જ નથી પણ આગીય  
અધી જ આધ્યાત્મિક પરપરાઓને એક થા બીજી રીતે તે લાગુ પડે છે  
૧ જૈન પરપરામા સ્વાધ્યાય ધ્યાન આદિ આકલ્ય તર તપના અંગો છે  
૨ તપ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિવાજાતિ ક્રિયાયોગ । યોગસૂત્ર ૨ ૧  
૩ પ્રાણાયામ પ્રત્યાહારો ધરણા તત્ક સમાધિ ઘટગ હત્યુત્તયો

યોગ । મેરા ૧, ૧૮

મમનિવમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનસમાધયોઽશ્વદ્ધાતિ ।

યોગસૂત્ર ૨ ૨૬

એવા નામોથી ઓળખાતા અને વ્યવહારગતા તેમજ એકબીજાની અસર પામતા પરંતુ આ બધાયના મૂળમાં નીચેના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો પૂરતી કેવી સમાપ્તિ રહેલી છે તે હવે જોઈએ

૧ જીવ, આત્મા કે ચેતન તત્ત્વનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, ૨ ચેતન તત્ત્વની સહજ શુદ્ધિ અને તેમ છતાં એ શુદ્ધિને આવરો અજ્ઞાન અને કલેશો પડે, ૩ અજ્ઞાન અને કલેશના આવરણની અદ્વિતિ સર્વથા અજ્ઞાત છતાં પ્રયત્નથી તેના નિવારણની શક્યતા તેમજ એવા પ્રયત્નોની માનવીય પુરુષાર્થ દ્વારા માન્યતા, ૪ અજ્ઞાન અને કલેશની નિવૃત્તિ તેમજ સહજ શુદ્ધિના પ્રાકટ્યને પરિણામે ચેતન તત્ત્વની સ્વરૂપસ્થિતિ આ ચાર સિદ્ધાંતો પૈકી કોઈપણ એક સિદ્ધાંત વિશે સાધકની પ્રતીતિ ન હોય કે મદ માં શિથિલ હોય તો એની સાધના ન ચાલી શકે, ન ટકી શકે અને ન પરિણામ નિપજવી શકે કોઈ પણ ખરો સાધક ઉક્ત સિદ્ધાંતોની બાબતમાં મક્કમ, દઢ મઠાણ હોવાનો જ અને પોતાની સાધનાથી એ મક્કાને અનુસવસિદ્ધ કરવાનો જ આધ્યાત્મિક સાધનાની દરેક પરંપરાના સાહિત્યમાં પાયાના આ ચાર સિદ્ધાંતો હજારો વર્ષ થયા બાદયેવા અને નિર્વિવાદ માન્ય થયેલા મળે છે એમ તો નાની મોટી સાધનાની ઘણી શાખાઓ છે, પણ માખ્ય-ન્યાય, ન્યાય-વેદોષિક, જોશ અને જૈન એ ચાર પરંપરાઓમાં એ બધી જ શાખાઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે તેથી આપણે એ ચાર પરંપરાના પ્રાચીન અને મૂળમાં જ જોઈને આધારે એ જોઈશું કે તેમાં ઉક્ત ચાર પાયાના સિદ્ધાંતો કેવી રીતે રજૂ થયેલા છે —

# સિદ્ધાંતોનું નામવાર કોષિક

ગ્રાખ્ય યોગ	ન્યાય વૈશેષિક	જૌહ	જૈન
૧ પુરુષ નામથી શુદ્ધ ચેતનનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ	આત્માનામથી સ્વતંત્ર ચેતન યા જીવતત્ત્વનું અસ્તિત્વ	નામ યા ચિત્ત નામથી સ્વતંત્ર ચેતન તત્ત્વનું અસ્તિત્વ	જીવ કે આત્મા નામથી સ્વતંત્ર ચેતનનું અસ્તિત્વ
૨ અવિધા અને ત મૂલક અ સિમિતા, ગગ, દ્વેષ ને અલિ નિવેશ એ પચ પદ વિપર્યયરૂપ આપરણુ	મિથ્યાજ્ઞાન યા મોહ તથા રાગ દુષ્ટરૂપે આ વરણુ	અમુદય નામથી અવિધા ને તૃષ્ણા રૂપે આપરણુનું અસ્તિત્વ	મિથ્યાદર્શન અને ગગ દ્વેષ કષાય યા દર્શન મોહ અને આગ્નિ મોહરૂપ આત્મવ યા આપરણુ
૩ અભ્યગ્જ્ઞાન યા વિવેકજ્ઞાતિ તેમજ તેના ઉપરાગી આક યોગાગી	સમ્યગ્જ્ઞાન અને યોગમાર્ગ	સમ્યગ્દષ્ટિ આદિ આક અગવાળો અગ્નિમાર્ગ	સમ્યગ્દશ ન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રરૂપ મવર
૪ કેવલ્ય અને સ્વરૂપસ્થિતિ	મુક્તિ અને નિઃચેસ	નર્વાણુ	મોક્ષ

પ્રાચીન અને મહત્ત્વના કહી શકાય એવા ઉપનિષદોમા બ્રહ્મ, આત્મા અ મુક્ત અને સત્ જેવા શબ્દોથી શરૂ થતી ચર્ચાઓમા જુદી જુદી રીતે ઉપ્પત્તિ થાગ સિદ્ધાંતોનું જ વિવરણ છે ઉપર વર્ણવેલ ચાર સિદ્ધાંતોને અનુસરી સાધના કરનાર સાધકોના વર્ણનોમા તેમજ તે સિદ્ધાંતો વિશે દાર્શનિક દષ્ટિએ મીમાંસા

કગનાર વિદ્વાનોના વર્તુલોમાં એ સિદ્ધાંતોની આસપાસ ખીજ અનેક ઉપસિદ્ધાંતો તેમજ દષ્ટિગ્રેહો અસ્તિત્વમાં આવેલા છે, એમકે, કોઈ ચેતન તત્ત્વ એક જ માને તો કોઈ અનેક, કોઈ એને અપરિણામી કૃતસ્થનિત્ય માને તો કોઈ પરિણામિનિત્ય તો કોઈ માત્ર સતતિરૂપ. એવી જ રીતે સાધનામાં કોઈ આત્મજ્ઞાનને મોક્ષનું સાક્ષાત્ અગમનીયમ, નિયમ આદિ યોગાયોગે યા ચર્યામાર્ગને સમ્યજ્ઞાનમાં ઉપકારક લેખે<sup>૧</sup> તો કોઈ ચર્યા યા ચારિત્રને મોક્ષનું સાક્ષાત્ અગમનીય સમ્યજ્ઞાનને તેના સહાયક તરીકે ગણાવે<sup>૨</sup> આવા દષ્ટિગ્રેહો જો કે સખ્યાબધ છે, પણ તેમનું સ્થાન આધ્યાત્મિક સાધનામાં ગૌણ યા નહિવત્ છે, કેમકે તેવા ઉપસિદ્ધાંતો કે દષ્ટિગ્રેહોને ક્ષીણ સાચી સાધનામાં કદાચ અતઃ નથી પડતું, જ્યારે ઉપર વર્ણવેલ ચાર મુખ્ય સિદ્ધાંતોમાંથી એક વિશે પણ મહા ન હોય તો સાધના અસ્તિત્વમાં જ નથી આવતી અને મૂઠસાવે અસ્તિત્વમાં આવી હોય તોય તે ફલાવહ નથી બનતી તેથી જ હરેક આધ્યાત્મિક સાધનાની પગપરામાં એ મૂળ સિદ્ધાંતોની ચર્યા ઉપર જ ભાર અપાય છે.

અદ્વૈતપગપરાના સાધકો હોય કે દ્વેતવાદી સાંખ્ય તેમજ ન્યાય-વૈશેષિક પરપરાના સાધકો હોય, તે બધાને એકસરખી રીતે માન્ય એવી સાધના પાતજલ યોગશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ અને પરિપૂર્ણ મંજૂરીત છે. પાતજલ યોગશાસ્ત્રની રચનાનો સમય લસે ઉત્તરવર્તી હોય, તરતુ તે પૂર્વવર્તી યોગમાધનાના સાહિત્યનો પરિપાક હોઈ સર્વમાં સ્વચ્છ છે તેથી તેમાં વર્ણવેલ યોગસાધનાની પ્રક્રિયા અને તેના અંગોનો નિર્દેશ અત્રે પૂરતો છે. તથાગત બુદ્ધે પોતે જ પૂર્વ યોગીપરપરાથી શુદ્ધ પડી સ્વાનુભવે સાધના માર્ગ વિઠસાવ્યો છે તેમની એ સાધના પાલ પિટકોમાં અને

૧ વિવેકલક્ષ્યાતિરવિપ્લવ હાનોપાય । યો. સૂ. ૨. ૨૭

૨ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ । વત્સય સૂત્ર ૧. ૧

તેમના જીવનદૃત્યમા વર્ણવાયેલી છે, પરંતુ એ બધાના મારણપે બુદ્ધધોષે ‘વિશુદ્ધિમાર્ગ’ બ્રથ રચી તેમા એ સાધના વર્ણવી છે તેથી તેને અનુસરી બૌદ્ધમાધનાની પ્રક્રિયા અને તેના અંગોનો નિર્દેશ અહીં યથાસ્થિ થશે મહાવીરે કરેલી સાવના પૂર્વવર્તી પાર્શ્વનાથની સાધનાને અનુસંગતી હોવા છતાં તેમા દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરે કાઈક સ્વાનુભવથી સુધારો-વધારો કર્યો છે ભગવાન મહાવીરની એ સાધના આચાર્યજી અને સૂત્રકૃતાજી જેવા આગમોમા છૂટી છતાં સંગૃહીત છે એ બધાના સારણે વાચક ઉમાસ્વાતિએ તત્વાધિ સૂત્રમા મંવર અને તેના અંગણે એ સાધનાનું વર્ણન કર્યું છે, તેથી તેને આધારે એનો નિર્દેશ અત્રે કરીશું

પાતજલ યોગસૂત્રમા વર્ણવેલા આઠ અંગો આ છે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આમાથી પાચ યમો કે મહાવ્રતો એ સાધનાને મળ પાશે છે શીચ, સતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય અને હૃદયરત્નલિધાન એ પાચ નિયમો યમની પુષ્ટિમા ઉપકારક છે આ બે અંગ દ્વારા માધકનું જીવન મૈત્રી અને કરુણાથી સમૃદ્ધ બને છે તેમજ તેના ચત્તગત ક્લેશો મદ્દ થાય છે આમન અને પ્રાણાયામ (યા ય ૨, ૪૮) એ બે અંગોથી શરીર શીત, ઉષ્ણ આદિ ક્ષંદસહિષ્ણુ બને છે, જ્યારે પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ચાર અંગો દ્વારા હૃન્દ્રિયજય (૨, ૫૫) અને મનની સૂક્ષ્મ વિચારશક્તિ યા મત્યસ્પર્શી ઋતભરા પ્રજ્ઞા (૩ ૫ અને ૧, ૪૮) ડગટે છે આ અંગોને યથાશક્તિ સિદ્ધ કરવા માધક યોગીએ ઠેમ વતવું અને શું કરવું એ પ્રક્રિયા વર્ણવતા પતંજલિએ ડધમ અધ્યાસ અને વૈગય ક્ષેપનવા (૧ ૧૨) સૂચ્યું છે અને ત્યારબાદ જપ, ભાવના તેમજ ધ્યાન કરવાની સૂચના (૧ ૨૮, ૩૨, ૩૩, ૩૮) કરી છે

વિશુદ્ધિમાર્ગમા શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞાણે બૌદ્ધસમત



તેમજ વર્ગીકરણનો કાર્ક બેદ હોવા છતાં પાયાની એકતા કેવી  
 ગહેલી છે તે સમજાય ગમે તે પરપગને અવલગી માધક સાધના  
 કરતો હોય, પણ જો તેની દટિ ખરી આધ્યાત્મિક હોય નો  
 તેને સાવનાકાળમા થતી ચિત્તની કે આત્માની ઉત્ક્રાંતિનો  
 અનુભવ એકસરખો જ થવાનો અને ધ્યાનની જુદી જુદી  
 અવસ્થાઓ પણ એકસરખી ગેને જ અનુભવમા આવવાની  
 આ વસ્તુનો પુરાવો ઉપર સૂચવેન ત્રણે પરપરાઓના પ્રાચીન  
 ગ્રંથોમાની મળી રહે છે હા ત આખ્ય યોગ પરપરામા આગ  
 સમ્રજ્ઞાત અને પાચમી અમ્રજ્ઞાત એવી ઉત્ક્રાંતિગામી ભૂમિ  
 કાઓ તેમજ સવિતર્ક, સવિચાર, નિર્વિતર્ક અને નિર્વિચાર  
 એવી આગ સમાપત્તિઓ વણવાયેલી છે, તે બીજા ગ્રંથોમા સોતા  
 પત્તિ, મઠકાગામી, અનાગામી, અર્હત એ નામે આગ ઉત્ક્રાંતિ  
 ગામી ભૂમિકાઓ અને મવિતર્કનિચારપ્રીતિસુખએકામતા આદિ  
 ચાર ધ્યાનો આવે છે<sup>૧</sup> જે ૧ પરપરામા મિધ્યાન્ટિ આદિ શુણ  
 સ્થાનને નામે ચૌદ ઉત્ક્રાંતિગામી ભૂમિકાઓનુ<sup>૨</sup> તેમજ પૃથક્ત્વ  
 વિતર્કસવિચાર, એકત્વવિતર્કનિર્વિચાર આદિ ચાર ધ્યાનોનુ<sup>૩</sup> વર્ણન  
 છે વળી યોગવાસિષ્ઠમા અજ્ઞાનની સાત અને જ્ઞાનની સાત એમ  
 ચૌદ ઉત્ક્રાંતિગામી ભૂમિકાઓનુ વર્ણન છે<sup>૪</sup> આ બધુ વર્ણન  
 તત્ત્વત સમાન અનુભવમાથી જ આવેનું અને વિકસેનું છે નવા  
 નવા સાધકો અને વ્યાખ્યાકારોએ એને પોતપોતાની રચિ અને  
 શક્તિ તેમજ શ્રોતાઓનો અધિકાર જોઈ એક જ અનુભવને  
 કચારેક સંક્ષેપથી તે કચારેક વિસ્તારથી, કચારેક પ્રાચીન ભાષામા  
 તે કચારેક નવીન ભાષામા વર્ણવ્યો છે તેથી જ આપણે જોઈએ

૧ જુઓ ભૂમિકા અને ધ્યાનનુ પરિશિષ્ટ ૫

૨ એમન

૩ જુઓ તત્ત્વાષ્ટ ૬ ૪૧ થી આગળ સુજ્ઞાની વિવેચન પા ૩૮૦

૪ જુઓ પરિશિષ્ટ ૫

છીએ કે પાસિ પિટકોમા ચાર ધ્યાનનુ ગ્રાચીન વણુન હતુ નેા  
પાછળથી એના સ્થાને પાચ ધ્યાનનુ નિરૂપણ મળુ<sup>૧</sup> એ જ રીતે  
પહેલા સોતાપત્તિ આદિ ચાર માર્ગ અને એના ચાર રૂળ એમ  
આઠ શ્રુતિકાઓ હતી નેા પાછળથી પ્રમુદિતા આદિ દશ ભૂમિ  
કાઓ આવી<sup>૨</sup> એ જ રીતે જૈન પરપરામા ચૌદ શુણુસ્થાનનો  
ખહિરાતમા, અતરાતમા અને પગમાતમા એમ ત્રણ ભૂમિકામા  
સમાસ કરવામા આવ્યો<sup>૩</sup>

આ રીતે હજારો વર્ષની સાધનાને પરિણામે સાધકોમા જે  
અનુભવ ચાલ્યો આવતો અને જે ગ્રાચીન સાહિત્ય ખાલ્યુ આવતું  
તેમજ નતુ રચાતુ, એ બધાનો યથારાકિત ઉપયોગ કરી આ હરિ  
સદ્રે યોગવિષયક સાહિત્ય રચ્યુ છે

### આ હરિસદ્રના યોગમયો

જૈન શાસ્ત્રોમા આ હરિસદ્ર પહેલા આધ્યાત્મિક વિકાસ  
ક્રમનું વર્ણન ચૌદ શુણુસ્થાનરૂપે, ચાર ધ્યાનરૂપે તેમજ ખહિરાતમા  
આદિ ત્રણ અવસ્થારૂપે મળે છે આ હરિસદ્ર જ જૈનપરપરામા  
સવ પ્રથમ એતુ યોગરૂપે વણુન કરે છે એટલુ જ નહિ, પણ  
પરિભાષા તેમજ વર્ણનશૈલી સુધ્ધાં નવી જ યોજે છે અને પાત જલ,  
બૌદ્ધ આદિ ઇતર દર્શનોમા વર્ણિત યોગપ્રક્રિયા અને એની ખાસ  
પરિભાષા સાથે જૈન સંકેતોની સગખામણી કરી ભિન્ન ભિન્ન  
યોગપરપરાઓ પાછળ રહેલી યોગવસ્તુની એકતા બહુ સમર્થ ને  
સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે આમ તેઓ માત્ર જૈન પરપરાના સાહિત્યમા

૧ વિશુદ્ધિમાત્ર પા ૧૧૩

૨ જુઓ પરિશિષ્ટ ૫

૩ એજન તેમજ પૂજ્યપાદનુ સમાધિસતક પ્રોફ ૪ થી આગળ  
અને સમાધિસતક (ગુજરાતી) ગુજ ૧ સાહિત્ય સમ્રદ્ધ ભાગ ૧ પા  
૪૧૬ ઉપી ૬૬ થી



જ નહિ, પરંતુ મમત્ર આધ્યાત્મિક પર પાના સાહિત્યમાં એક નવી જ કેડી પાડે છે આ બધું તેઓ કઈ રીતે કરે છે તેના ખ્યાલ નેમના મુખ્ય યોગગ્રંથોના નીચે આપેલ પરિચય પૃથ્વી સહેજે આવી શકશે

આ હિલદ્રના યોગવિષયક મુખ્ય ગ્રંથો ચાર છે ૧ યોગબિંદુ, ૨ યોગદષ્ટિમુખ્યય, ૩ યોગશતક, ૪ યોગવિશતિ એમના ઘોડશક<sup>૧</sup> ગ્રંથમાં અમુક પ્રકરણો યોગને લગતા છે, જેમાં મળતી વિગતો એક યા બીજી રીતે એમના ચાર યોગગ્રંથોમાં આવી જાય છે એટલે એનો જુદો પરિચય આપનામાં આ યોગ નથી, છતાં એમાની વિગતોનો ઉચિત સ્થળે ટિપ્પણમાં નિર્દેશ કર્યો જ છે પહેલા બે ગ્રંથો સસ્કૃતમાં ને છેલ્લા બે પ્રાકૃતમાં લખાયેલા છે યોગબિંદુ ૫૨૭ શ્લોકપ્રમાણ, યોગદષ્ટિમુખ્યય ૨૨૭ શ્લોકપ્રમાણ અને યોગશતક તેમજ યોગવિશતિ એમના નામ પ્રમાણે ૧૦૦ અને ૨૦ શ્લોકપ્રમાણ છે

### યોગબિંદુ

જાતિકાળથી જુઓ વાસનાદી સમારમાં અટવાયા કરે છે એ એક અનુભવસિદ્ધ બાબત છે, તો એમાની કોડિ કાળે પણ તેઓનો છૂટકારો શક્ય છે કે કેમ અને એ શક્યતા હોય તો તે કયા ઉપાયથી મિદ્ધ થઈ શકે? આનો ઉત્તર આપતા ગ્રંથકાર કહે છે કે સસારપ્રવાહની આદિ જ્ઞાત ન હોવા છતાં તેનો અંત તો પુરવાયથી આણી જ શકાય છે, પરંતુ આ સાધ્યની સિદ્ધિ વિકટ છે, કેમકે તેના અધ્યાત્મ આદિ ઉપાયો દુષ્કર હોઈ પ્રત્યેક જીવને સુલભ નથી. જે જુઓ ચરમાવર્તમા<sup>૨</sup> વર્તતા હોય અર્થાત્ જેઓના સસાન્નપ્રવાહની અમુક મયાદા નક્કી થઈ ગઈ

હોય એવા જ શુકનપાશિક<sup>૧</sup>, સિત્રત્રયિ, ચારિત્રી વગેરે ઉપર  
આત્માત્મ આદિ ઉપાધના અધિકારી છે,<sup>૨</sup> કારણ કે તેઓ પાંચ  
મોહનુ તીવ્ર દબાણ ઘટી ગયું હોય છે (પૃષ્ઠો ૭૨, ૮૮) આથી જોલ  
અચગમાવતવર્તી જીવો પર મોહનુ દબાણ તીવ્રપણે હોવાથી  
તેઓ ભવ—સસાગના મોજોમા રચ્યાપચ્યા રહે છે યોગ  
અનધિકારી આવા જીવોને આ હરિસદ્ર સવાસિનની જેવ  
માયક સજાથી ઓળખાવે છે (પૃષ્ઠો ૭૩, ૮૫, ૮૬, ૮૭)

ત્યારબાદ તેઓ ઉપર જણાવેન યોગાધિકાર પ્રાપ્ત કરવ  
માટેની પૂર્વ તૈયારીનુ નિષ્પણ કરે છે આ પૂર્વ તૈયારીને પૂર્વસેવ  
કહેય છે, જેમા મુખ્યપણે ચાર બાબતોનો સમાવેશ કર્યો છે  
૧ શુદ્ધ, ૨ેય આદિનુ પૂજન, ૩ સદાચાર, ૪ તપ, ૫ મુક્તિ  
અત્પ અદ્રેષ આ ચારે બાબતોનો વિસ્તૃત ખ્યાલ લગભગ ૪  
પૃષ્ઠોડોમા (૧૦૮ થી ૧૪૮) આપવામા આવ્યો છે આટલી ખાતર  
જ્ઞાનપૂલક આચારમા જોતરે તો જ યોગમાર્ગમા અધિકાર પ્રાપ્ત થાય

ઉપર યોગાધિકારને પામેલા અગમાવર્તવર્તી જીવોને આચાર  
હરિસદ્ર પ્રસ્તુત શ્રમમા કર્મમળના તાગતમ્ય અનુસાર ચા  
લાગમા વહેવે છે ૧ અપુનર્બંધક,<sup>૩</sup> ૨ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ યા સિત્રત્રયિ  
૩ દેશવિરતિ, ૪ સંવવિરતિથી તે પુર્ણતા સુધી આ  
ચારેયના સ્વરૂપ તેમજ અનુષ્ઠાનની વિગતે ચર્ચા આખા શ્રમ  
કરવામા આવી

૧ એ પદમા અદ્રની જા વધતી જવાથી પ્રકાશનો કાળ લબા  
તે શુદ્ધપણ અને કળા ધરવાથી અધારનો કાળ લબાવ તે કૃષ્ણપણ  
આ નપમા આત્માત્મિક દૃષ્ટિને એ રીતે ધરાવવામા આવે છે કે જે છવ  
સ સારકાળ અધ પુદ્ગલપણાવડ એટલો જ બાકી રહે તે શુદ્ધપાશિક અ  
તેથી વધારે રહે તે કૃષ્ણપાશિક

૨ મો શક ૫ પૃષ્ઠો ૨ થી ૪ અને ૮

૩ મુખ્યો પરિશિષ્ટ ૨

અપુનર્જેષ્ઠ એ સવાસિનન્દીથી વિરોધી લક્ષણવાળો છે તેનામાં હજી અસાન-દશનમોહનો અમુક અંશ હોવા છતાં તે અદ્યેન્ય, દાક્ષિણ્ય, સવરેરાગ્ય જેવા સંસ્કૃષ્ટોનો વિકાસ સાધનામાં સદા તત્પર હોવાથી કમશ યોગવૃદ્ધિ માધીને અધિભેદ કરે છે (શ્લો ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૦૨)

બીજા અધિકારી સમ્યગ્દષ્ટિ યા સિનત્રયિને ધમશાસ્ત્ર ધવલુ કરવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા અને ચારિત્રધર્મ પ્રત્યે અનુરાગ હોય છે (શ્લો ૨૫૩) અનેક સાંસાન્ધિ બાળનોથી બાકુળ હોવા છતાં સમ્યગ્દષ્ટિનું ચિત્ત દર્શનમોહના ઉપશમ કે ક્ષયને ક્ષીધે મુખ્યપણે મોક્ષાભિમુખ જ હોય છે, કેવળ તેનું શરીર જ સ સાગ્રમા હોય છે આથી જ તેના યોગને ભાવયોગ કહ્યો છે (શ્લો ૨૦૩, ૨૦૫) અને તેના અનુજ્ઞાનને અતર્વિવેકથી ઉત્પન્ન થયેનું કહ્યું છે (શ્લો ૨૪૮ ૪૮) આવા ભાવ વિશેષને ક્ષીધે એની પૂર્વભિવાસકળ રીને જ પ્રકૃષ્ટ બની ગયું છે (૨૦૬)

સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ સંકલેશનો હાસ કરતો કરતો કમથી ચારિત્રી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે છે (શ્લો ૩૫૧-૫૨) આ ચારિત્રી માર્ગાનુમારી અર્થાત ન્યાયમાર્ગનું અતિક્રમણ નહિ કરનારો મહાગુ, પુરુષાર્થ પશુ શુભ પરિણામ વડે શક્ય એટલો જ નયત્ન કરનાર હોય છે (૩૫૩)

ચારિત્રીના વર્ણનમાં આ હરિશ્ચંદ્ર અધ્યાત્મ, ભાવના, ધ્યાન, સમતા અને વૃત્તિસ ક્ષય એ પાંચ યોગમૂલિકાઓનું નિરૂપણ કરે છે, કેમકે આ અધ્યાત્મ આદિ યોગ પરમાધદષ્ટિએ દેશ વિરતિથી શરૂ થતો મનાય છે અપુનર્જેષ્ઠ ને સમ્યગ્દષ્ટિમાં ચારિત્રમોહના પ્રાણધ્યને કારણે તે યોગ બીજરૂપે હોય છે હવે પાંચ યોગમેહોનું સ્વરૂપ દ્વકમાં એઈ લઈએ ૧ જાણત પ્રવૃત્તિરૂપ અણુમત મહામતથી મુક્ત થઈ મૈત્રી આદિ ભાવનાપૂર્વક શાસ્ત્રાનુસાર તત્ત્વચિંતન કરવું એ અધ્યાત્મ એનાથી પાપક્ષય, વીર્યોત્કર્ષ અને ચિત્તસમાધિ આદિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે ૨ આ અધ્યાત્મનો પુન પુન અભ્યાસ કરવો એ ભાવના એનાથી કામ, ક્રોધ આદિ

અશુભ ભાવોની નિવૃત્તિ અને જ્ઞાન આદિ ભવા શુભ ભાવોની પુષ્ટિ થાય છે ૩ ભાવના કરતા કરતા ચિત્તને સક્ષમ ઉપયોગ પૂર્વકે કોઈ એક પ્રશસ્ત વિષય પર એકાગ્ર કરવામાં આવે એ ધ્યાનયોગ એનાથી ચિત્તસ્થૈર્ય તથા સવકારણોનો વિચ્છેદ સધાય છે ૪ અવિદ્યાકલિત એવી ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓ પ્રત્યે વિવેકપૂર્વક તટસ્થતા કેળવવી એ મમતા એનાથી લઘ્વિઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ ગદ્ગદ કર્મનો ક્ષય થાય છે ૫ વિબળતીય દ્રવ્યથી ઉત્સવેન ચિત્તની વૃત્તિઓનો જડમૂળથી નાશ કરવો એ વૃત્તિમક્ષય એ સધાતા તરત જ કેળવજ્ઞાન ને તત્પચાત મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે (મ્હો. ૩૫૮-૬૭)

ભાવશુદ્ધિનો વિકાસ સાધતા સાધતા ચાતુરી પડેથી નહુ ભૂમિકાઓને વટાવી, ચોથી મમતાને પ્રાપ્ત કરી સપકમેલિ આરૂઠ અને છે ત્યાગબાહુ તે અલ્પકાળમાં જ વૃત્તિમક્ષય સાધે છે આ પાંચ યોગબુમિકાઓ પૈકી પડેલી ચારને આ હૃદયિકા પત જલિ સમત સન્ન્યાસમાધિ સાધે અને છેલ્લીને અસપ્રજાત સાધે સરખાવે છે (મ્હો. ૪૧૬-૨૧)

૧ અહીં એ બાબત નોંધવી જરૂરી ■ તે એ કે આ હરિમંદ્રને અનુસરી કે યશોવિજયજી પોતાની યોગાવગારબચીમી (મ્હો. ૨૦)માં આ વાતમ આદિ પાંચ યોગબંદો પૈકી પ્રથમના ચારમાં સપ્રજાતને અને છેલ્લા વૃત્તિસક્ષયમાં અસપ્રજાતને ધરાવે છે છતાં તેઓ નવારે પાત-જલ યોગશાસ્ત્ર (૧ ૧૮) પર વૃત્તિ લેને કે ત્યારે અસપ્રજાતની થેઠે સપ્રજાતને પણ વૃત્તિસક્ષય નામના પાત્રમાં ભેદમાં ધરાવે છે આમાં તેઓ વૃત્તિસક્ષયનો અર્થ યોગબિંબમાં કરાથેજ નષ્ટ કરતા વધારે વિરતારી વૃત્તિસક્ષયનું ફલક ચોથા શુભુચાનથી કોઈમાં સુધી વિગતારે છે સાથે જ તેઓ બારમાં શુભુચાન સુધી પ્રાપ્ત થતા પૃથક્તવવિતક સંચિચાર અને એકતવવિતક અવિચાર નામના બે શુભુચાનોમાં સપ્રજાતયોગનો અર્થ ધરાવે છે જે પાતજલ યોગશાસ્ત્રમાં આવતી ચાર સમાપત્તિઓ સાથે સરખાવતા બરાબર બધાજેમે છે (જુઓ દ્વિતી ચોથા ક્રમ મથની

પ્રત્યેક અધિકારીનું અનુષ્ઠાન કેડ કોટિનું છે તે દર્શાવવા માટે આ હરિભદ્ર અનુષ્ઠાનના પાંચ પ્રકાર નિરૂપે છે ૧ વિષ, ૨ ગર, ૩ અનનુષ્ઠાન, ૪ તહેલુ, ૫ અમૃતાનુષ્ઠાન આમાંથી પહેલા ત્રણ અમદનુષ્ઠાન છે, જ્યારે છેલ્લા બે સદનુષ્ઠાન છે અપુન ઈંધક આદિ યોગાધિકારીઓને મદનુષ્ઠાન જ હોય છે (શ્લોક ૧૫૫-૧૬૧, ૧૬૩)

### યોગદષ્ટિસમુચ્ચય

યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમા આવતું આત્માત્મિક વિકાસક્રમનું વર્ણન યોગજિ ક્રુના વર્ણનથી પરિભાષા, વર્ગીકરણ તેમજ શૈક્ષીમા જદુ પડે છે યોગજિ ક્રુની કેટલીક વસ્તુ એમા શબ્દા તથા સમાવેથી જ જ્યારે બીજી કેટલીક નવી ઉમેરનામા આવેલી છે

અહીં જીવની અચરમાવર્તકાલીન—અજ્ઞાનકાલીન અવસ્થાને ઓઘદષ્ટિ અને અજ્ઞાનતકાલીન—જ્ઞાનકાલીન અવસ્થાને યોગદષ્ટિ કહી છે ઓઘદષ્ટિમા પ્રવર્તતા લવાલિનન્દીનું વર્ણન યોગજિન્દુ (શ્લોક ૧૨, ૧૩, ૧૪, ૧૫, ૭૬) ને મળતુ છે

યોગજિ ક્રુમા વર્ણિત પૂર્વમેનાનું પણ અહીં યોગજીજરૂપે કાઠક વિગતે નિરૂપણ છે જિન સમ્રાજ, ભાવયોગી ભાવ આચાર્ય ભાન ઉપાધ્યાય પ્રત્યે કુશલ ચિત્ત રાખવું, સત્ક્રુત નત્યે લક્ષિ અર્થાત મતશાસ્ત્રના લેખન, પૂજન દાન, અવલુ, પ્રકાશન, સ્નાત્યાય આદિ તેમજ શુરુ, દેવ, વિષ, યતિજનનું પૂજન વગેરે બાબતોને પ્રસ્તુતમા યોગજીજ તરીકે ગણાવી છે (શ્લોક ૨૨, ૨૩, ૨૭, ૨૮, ૧૧૨)

આ ત્રયમા યોગભૂમિકાના યા યોગાધિકારીઓના ત્રણ વર્ગી કરણ મળે છે એકમા યોગની પ્રારંભિક યોગ્યતાથી માડી તેના

પ્રસ્તાવના પા ૫૩ અને ૫ સુખલાલજી સપારિત દિલી યોગદશન તથા યોગવિશિષ્ટ પા ૬ )

અતઃ સુધીની ભૂમિકાઓને ક્રમ મળના તારતમ્ય અનુમાર આઠ  
 સ્થાનમા વહેચી તેને આ. યોગદૃષ્ટિઓ કહેવામા આવી છે તેના  
 નામ આ છે ૧ મિના, ૨ તારા, ૩ બક્ષા, ૪ હીમા, ૫  
 સ્થિરા, ૬ કાતા, ૭ પ્રભા, ૮ પગ (સ્ત્રી ૧૩) આ વિભાગ  
 અનુક્રમે પાતજલદર્શનપ્રસિદ્ધ યમ, નિયમ, આદિ આઠ  
 યોગોને આધાર તેમજ ખેદ, હ્રેમ આદિ બૌદ્ધપરપરા  
 પ્રસિદ્ધ આઠ પૃથક્જન્યિતોના અર્થાત્ દોષોનાર પરિહારને  
 આધારે અને અદ્રેષ, નિહાસા આદિ આ. યોગશુદ્ધના પ્રાકટ અને  
 આધારે કરવામા આવ્યો છે (સ્ત્રી ૧૬) આ આઠ ભૂમિકામા વર્તતા  
 સાધકના સ્વરૂપનુ ત્યાગબાદ વિગતે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે  
 યોગનો ક્રમિક વિકાસ દર્શાવતી આ આ દૃષ્ટિઓ પેઢી પેઢી ચાર  
 યોગની પ્રા. સિક અવસ્થામા હોય છે જેમા મિધ્યાત્વનો અલ્પ  
 અથા હોઈ તે પ્રતિપાતી—અવિષય, સાપાય—સહાય ને અવેશ  
 અવેશપદવાળી છે જ્યારે છેલ્લી ચારમા મિધ્યાત્વનો અસાવ  
 હોઈ તે સ્થિર, નિરપાય છે અને વેશસવેશપદ નામે ઓળખાય  
 છે (સ્ત્રી ૧૬, ૬૭, ૭૨-૭૫)

૧ યમ નિયમ આસન પ્રાનાયામ પ્રવાહાર પારખા પ્યાન  
 અને સમાપિ (શો સૂ ૨ ૧૬)

૨ ખેદ હ્રેમ પ્રયત્ન ત્યાગ જ્ઞાતિ અથમુદ્ધ કર્મ (રાગ) અને  
 આસ ૧ વિગતાર માટે પુનો મો ૨૫ ૧૪, પુનો ૨ થી ૧૧

૩ અદેર નિહાસા શુદ્ધા અવલ યોધ નીમાસા પ્રતિપત્તિ અને  
 પ્રવૃત્તિ પુનો મો.શક ૧૧ ૧૪

૪ જેમા બક્ષા વેશ વિષયોને વધાર્થ સ્વરૂપે જાહેર કરી શકાય  
 નહિ તે અવેશસવેશપદ

૫ જેમા વેશ વિષયોનુ વધાર્થ સ્વરૂપ જાળી શકાય અને તેથી  
 તેમા અપ્રવૃત્તિમુદ્ધિ બિન તે વેશસવેશપદ

પેઢી ચારમા ૧૩ શુભસ્થાન પાનથી ને છઠ્ઠીમા ૪-૫-૬ શુભ  
 સ્થાન સાતમીમા ૭-૮ શુભસ્થાન અને છેલ્લીમા ૯ થી ૧૪ શુભસ્થાન

બીજી વર્ગીકરણ ઇચ્છાયોગ, શાસ્ત્રયોગ, ને સામર્થ્યયોગ એમ ત્રણ ભાગમાં ॥ યોગની આ ત્રણ શ્રુતિઓ રિયગ આદિ પાછલી ચાગ દષ્ટિઓમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે ધર્મ કરવાને ઇચ્છતા જ્ઞાનીનો પ્રમાદને ક્ષીધે જે વિકલધર્મયોગ તે ઇચ્છાયોગ. જે ધર્મ યોગ શાસ્ત્રના તીવ્ર બોધવાળો અને શાસ્ત્રને જ અનુસરતો હોય તે શાસ્ત્રયોગ જે યોગ આત્મશક્તિના ઉદ્વેગને ક્ષીધે શાસ્ત્રમર્યાદાથી પણ પર હોય તે સામર્થ્યયોગ (શ્લોક ૩-૫)

ત્રીજા વર્ગીકરણમાં યોગીઓને ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવી છે ૧ જ્ઞાનયોગી, ૨ કુલયોગી, ૩ પ્રવૃત્તચક્રયોગી, ૪ સિદ્ધ યોગી ॥ આ ચાર પકી વચલા બેને યોગના અધિકારી સેખ્યા છે પ્રથમમાં યોગ્યતાનો અભાવ હોઈ તે અનધિકારી છે અને સિદ્ધ યોગીને તો યોગની જરૂર જ ન હોઈ તે અનધિકારી છે (શ્લોક ૨૦૮-૧૨)

### યોગશતક

યોગશતક વિષયની દષ્ટિએ યોગજિંદુ સાથે સૌથી વધારે

પ્રવર્તે ॥ આ પૃથ્વી ભેઈ શાયે કે યોગજિંદુ અપુનબધની જુદી જુદી અવસ્થાઓ પહેલી ચારમાં સમ્યગ્દષ્ટિની પાસેથી દષ્ટિમાં અને દેશ તેમજ સર્વવિસ્તારની હકીકત સમાવેશ પામે ॥ સાતમી દષ્ટિ સર્વવિસ્તારની જ સુદેવ ત્રિસિત પણ ક્ષાન્તિની પહેલાની રૂપને સૂચવે છે જ્યારે ઉદ્ધતી પરાદર્શિ ક્ષપકનથી-અર્થ ચારિત્રીની પુણ્યતા સુધીની બધી અવસ્થાઓને સમાવે છે

૧ (૧) શ્રુતિમય યોગનામધારી યોગી તે જ્ઞાનધારી (૨) યોગીના કુળમાં જ મેલા અથવા યોગીધર્મને અનુસરનારા તે કુલયોગી (૩) જનુ અદિ સા આદિ યોગચક્ર પ્રવૃત્ત થયું હોય તે પ્રવૃત્તચક્રયોગી (૪) જેને યોગનિષ્પન્ન યા સિદ્ધ છે તે સિદ્ધયોગી વિસ્તાર માટે જુઓ ૭૦ ભગવાન હાસકૃત ગુજરાતી વિવેચન પા ૧૮૧-૧૭૭

સામ્ય ધરાવે છે. યોગજિ દુની વર્ણીજી દેખવતું રોજશતકમાં સંક્ષેપમાં આવી જાય છે.

પ્રારંભમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર યોગનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શન ને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેના આત્મા સાથેના મળપ એ નિશ્ચયયોગ છે (ગાથા ૩), જ્યારે એ ત્રણેના કારણો એ વ્યવહારયોગ છે (ગાથા ૪).

યોગના અધિકારી તેમજ અનધિકારીના પ્રશ્ન પર યોગજિ દુની પેઠે સામ્ય ને જૈન પરિભાષાના પ્રેરણા ગાથા ૬-૧૦ માં નિરૂપાયે છે.

યોગાધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધકે કમ્પન્ય પૂર્વ તૈયારીનું અહીં પૂર્વસેવા કે યોગજીજ નામથી વર્ણન નથી, પણ પ્રથમ અધિકારી અપુનર્બંધકને માટે પરપીડાપરિહાર, દીનતા, શુદ્ધેવના પૂજાસત્કાર ઇત્યાદિ લૌકિક ધર્મના પાલનની વેદવિગ્રહાગ્ર-ગ્ર-ગ્ર માં ઠંઠી છે તેમાં પૂર્વસેવા વા અગ્રજીજ જ સુરત છે.

ચરમાવર્તમાં વર્તતા યોગાધિકારીએનું અપુનર્બંધક, સમ્યગ્દર્શિ આદિમાં વર્ગીકરણ તેમજ પ્રત્યક્ષ દર્શણો યોગજિન્દુ (શ્લોક ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૫૩ ૩૫૩)ની જે ન રૂપો ૬ અને ૧૩-૧૬ માં નિરૂપનામાં આયા છે, અને તે તે અધિકારીને ઉપદેશવાના વિષયોની ગાથા ૨૦ થી ૨૨. આપેલી યાદીમાં તેઓના અનુષ્ઠાનનું સામાયિક ધર્મનું અર્થ છે. યોગજિન્દુની પેઠે અનુષ્ઠાનના વિષય, ગરબાદિ પ્રત્યક્ષ ને પ્રત્યક્ષ અધિકારીના અનુષ્ઠાનની વિગતે ચર્ચા કે ચર્ચાનું નથી, પણ મામાય પછે એટલું જણાવનામાં આવે છે કે પ્રત્યક્ષ ચોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ અનુષ્ઠાન થાય જ છે, કેન્દ્રે એમાં અપર્યાપ્ત અર્થાત્ દુર્ધાર્યનો પ્રાય અસ્તવ દેવ કે દેવજ અર્વદર્શનપર યોગના લક્ષણો એમાં ઘટે છે (શ્લોક ૧૧-૨૦).



પ્રાપ્ત ભૂમિકાથી ઉપથી ભૂમિકાને ચક્રવુ હોય તો સાધકે શ્રુ કરવું એ દર્શાવતા આ હરિભદ્ર કેટલાક સર્વસાધારણ નિયમો તેમજ અમુક ખાસ અને આત્મ ઉપાયો ગાથા ૩૮ થી ૫૦ સુધીમાં વર્ણવે છે; જેમ કે, પોતાના સ્વભાવના આવેશનથી, લોકવાયકાના ઝાનથી અને શુદ્ધ યોગના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિના હિત અનુચિત પણાનો વિવેક કરવો, પોતાનાથી ચડિયાતા શુભવાળા સાથે સહ વાસ કરવો તેમજ ઉત્તરશુષ્કોનું ખડમાન, સંસારસ્વરૂપ તથા રાગદ્વેષાદિ દોષોનું ચિંતન જેવા આત્મ ઉપાયોનો અને ભયાદિરૂપ અકુશલકર્મોના નિવારણ અર્થે શુશ્ચરણ, તપ આદિ જેવા ખાસ ઉપાયોનો આશ્રય લેવો આમાના નિજસ્વભાવોસાચન, જનવાદ આદિ જેવા કેટલાક ઉપાયોના યોગબિન્દુગત અધ્યાત્મ નિરૂપણમાં નિર્દેશ છે.<sup>૧</sup> યોગપ્રાપ્તિના આ ઉપાયોનો આશ્રય વિકસિત ભૂમિકામાં પ્રવર્તતા સાધકોએ લેવાનો છે, નવગિખાઉને તો મુતપાક, તીર્થસેવન જેવા સ્થૂળ ઉપાયોનો પ્રથમ આશ્રય લેવા કહ્યું છે (ગા ૫૧-૫૨) ગાંધના અર્થેનું જ્ઞાન થયા બાદ તેણે રાગ, દ્વેષ, મોહ જેવા અતર્કિત દોષોને લક્ષમાં રાખી આત્મનિરીક્ષણ કરવું એમ સૂચવ્યું છે વળી ચિત્તસ્થૈર્થ સાધવા રાગાદિ દોષોના વિષય અને પરિણામોને એકાત્મક કેમ ચિંતવના એનું વિસ્તૃત વર્ણન ગાથા ૫૧ થી ૮૦ માં આપવામાં આવ્યું છે આટલી ચિંતનની બાબતો નિરૂપ્યા બાદ પ્રથમકાર તે સરવિચારને અનુરૂપ સાધકની આહારાદિ ચર્ચા ઠેવી હોવી જોઈએ તેનું દ્રઢ નિરૂપણ કરે છે, જેમાં મુખ્યપણે મલસપકરી સિદ્ધાંત સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે (ગા ૮૧-૮૨)

આ રીતે ચિંતન ને આચરણ કરતા સાધક અશુભ કર્મોના ક્ષય કરે છે અને માનુષ્ય અર્થાત્ જિતરોત્તર ક્વદારી એવા શુભ કર્મને બાધી કરી મુક્તિ પામે છે (ગા ૮૩-૮૫)

## યોગવિનિયમ

નસ્તુત મેઘમા યોગવસ્તુ બહુ દુર્લભાં નિરૂપાઈ છે એમા આધ્યાત્મિક વિકાસની પ્રારંભિક અવસ્થાનુ વર્ણન નથી, પરંતુ તે પછીની વિકસિત અવસ્થાઓનુ જ નિરૂપણ છે યોગના મુખ્ય અધિકારી તરીકે ચારિત્રીને લેખી એના આવશ્યક ધર્મવ્યાખ્યાને યોગ કલ્પો ૬ અને યોગશ્લોક પદ્ય પ્રસ્તુતમાં સ્થાન, હોદ્દો, અથ, આલબન અને અનાલબન જેમ પાંચ યોગશ્લોકો—શ્રુતિકાઓ અભિપ્રેત છે (આ ૨) આમાથી આવબન ને અનાલબન એ બેના જ અર્થ મૂળમાં છે (આ ૧૬), પરંતુ ઉ ચરોવિન્યયજી ને ટીકામા પાણેનો અર્થ કલ્પો છે ૧ આ પાંચ શ્લોકો પૈકી પહેલા બેને કર્મયોગરૂપે અને પાછલા ત્રણને જ્ઞાનયોગરૂપે નિર્દેશ્યા છે ૨ આ ઉપરાંત સ્થાન

૧ (૧) કાપિલસમ પર્વકાસન પદાસન આદિ આમૃતો મ્યાન હ્રદેવાય છે (૨) પ્રત્યેક ક્રિયા આદિના સમયે જો સૂત્ર લોકલભા આવે છે તેને જાણ અર્થાત્ વર્ણ ૩ સખઃ કહે છે (૩) સુત્રાચરુ જ્ઞાન એ અથ (૪) બાહ્ય પ્રતિમા આદિ વિષયોનુ મ્યાન એ આલબનયોગ (પૃ ૩૫૧) ૬ યનાઆલબન વિનાની શુદ્ધ ચેતન્યમાત્રની સમાધિ એ અનાલબનયોગ શ્લોક ૧૩ ૪)મા પદ્ય આ પાંચ શ્લોકોનો નિર્દેશ છે અને ૧૪ ૧ મા આલબન નિરાલબન સમજાવ્યા છે

૨ ઉ ચરોવિન્યયજી કર્મયોગ અને જ્ઞાનયોગ આ ૧૧૦૦ મંત્ર તથા ૬ મ્યાન તો દેવ્ય ક્રિયારૂપ જ છે તેમ જ બર્ણ પદ્ય એ ૩૨ નારણરૂપ ક્રિયા જ છે અથ આદિ છેલ્લા ત્રણ તો સાક્ષાત્ જ્ઞાનરૂપ જ છે ૧ ઉ ૧૨ કહેલી ન્યાય્યા ૫૨૫૦ ૨૫૪ છે આ ઉપરાંત ઉ ચરોવિન્યયજી (આ ૩) ટીકામા યોગવિન્યયજી અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગશ્લોકોને પ્રસ્તુત સ્થાન આદિમાં ઘડાવે છે દેવસેવારૂપ આ વાત્મનો સમાવેશ ધાનધાનમા ૪/૫૩૫ અધ્યાત્મનો સમાવેશ ઉર્ણુમા તથા તત્ત્વચિત્તરૂપ અધ્યાત્મનો સમાવેશ અથયોગમા થાય છે સાવનાનો પણ સમાવેશ થાન હોર્ણુ ને અથમા સમજવો મ્યાનનો સમાવેશ આલબનયોગમા અને સમજા તેમજ વૃત્તિસહજનો સમાવેશ અનાલબનયોગમા થાય છે

આદિ પાચેના ઇચ્છા, પ્રવૃત્તિ, સ્થેય અને સિદ્ધિ એમ ચાર ચાર વિભાગ પાડી પ્રત્યેકનાં સ્વરૂપ તથા કાર્યો દર્શાવવામા આયા છે<sup>૧</sup> (ગા ૪-૮)

સ્થાન આદિ ઉક્ત પાચ બ્રેહ્મને જનપદ પદપ્રસિદ્ધ ચેત્ય વદનક્રિયામા ઘટાવતાં જયકાર કહે છે કે જે સાધક અર્થ તેમજ આલ્મજનયોગયુક્ત છે તેની ચેત્યવદનક્રિયા સાક્ષાત્ મોક્ષ ફળ આપનારી છે જ્યારે સ્થાન તથા હિણુયોગવાળાને તે ક્રિયા પરપરાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, અને બધાય યોગથી થત્ય એવી વ્યક્તિની તે ક્રિયા તો કેવળ કાર્યિક યોગ જ બની રહે છે તેથી તે ચેત્યવદનનો અનધિકારી છે ત્યારબાદ સદ્ગુણનના પ્રીતિ, ભક્તિ, વચન અને અસંગ<sup>૨</sup> એમ ચાર બ્રેહ્મ કરી જયકાર અતમા આલ્મજન અને અનાલ્મજન યોગનું સ્વરૂપ દ્વકમા સમજાવે છે

ઉપર આપેલા આ હરિસદ્ગના યોગબ્રહ્મના દ્વક પન્થિય પૃથી ખ્યાલ આવશે કે તેમણે બધાયમા મુખ્યપણે ચાર મુદાઓનાં સમાવેશ કર્યો છે ૧ યોગનો અધિકારી તેમજ અનધિકારી કોણ ૨ યોગાધિકાર મેળવવા માટેની પૂર્વતૈયાગીનું સ્વરૂપ ૩ યોગ્યતા ગુમાર અધિકારીઓનું સિદ્ધ સિદ્ધ રીતે વર્તીકરણ અને તેઓના સ્વરૂપ ને અનુકાનનું નિરૂપણ ૪ યોગમાધનાના ઉપાયો તથા યોગબ્રેહ્મ

પહેલો મુદો યોગબિદુ, યોગદષ્ટિસમુચ્ચય ને યોગશતકમા સમાન રીતે આવે છે ફેર એટલો જ કે યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં અચર માવર્તકાક્ષીન અવસ્થાને આઘદષ્ટિ ને ચ માવર્તકાક્ષીન અવસ્થાને યોગદષ્ટિ કહેલ છે યોગવિચિકાનું નિરૂપણ તો દેશવિરતિથી જ શરૂ થાય છે

બીજો મુદો યોગબિદુમા પૂર્વસેવારૂપે, યોગદષ્ટિસમુચ્ચયમાં

૧ ઇચ્છા આદિના બ્યાખ્યા માટે જુઓ યોગ દષ્ટિસમુચ્ચય મુદો ૨૧૫ થી ૨૧૮ અને ૩. અનવાતકાસરૂત ગુજરાતી વિવેચન પા ૭૧૧-૭૩૧

૨ જુઓ ચારેની વાખ્યા માટે ચોકસક ૧૦ ૨ પા ૮

યોગબીજ રૂપે અને યોગશતકમાં લૌકિકધર્મરૂપે ચર્ચાયેલ છે. યોગ વિશિકામાં વિકસિત દશાનુ જ વલુન હોઈ પૂર્વસેવાને અવકાશ નથી. પૂર્વસેવા શબ્દનો પ્રયોગ અને તેમાં કરાવેલ શ્રુત, દેવ આદિનું પૂજન વગેરે વિષયોનો સમાવેશ-આ બંને બાબતો જેન પર પરામાં આ હરિભદ્રની જ આગવી છે.

ત્રીજા મુદ્દામાં યોગાધિકારીઓના શુદ્ધ શુદ્ધ વર્ગકરણોનો સમાવેશ થાય છે. યોગબિંદુ, યોગશતક અને યોગવિશિકામાં આવતુ અપુનબધક આદિનું વર્ગીકરણ એક જ પ્રકારનું છે, જે પૂર્વધી જન પર પરામાં ચાલુ આવે છે, પરંતુ યોગદષ્ટિસમુચ્ચયગત નણે વર્ગીકરણો (૧ આદદષ્ટિઓનું, ૨ ઇચ્છા શાસ્ત્ર સામ્યયોગ, ૩ જ્ઞાન, કુળ આદિ યોગી) અને તેની પરિભાષા તો આ હરિભદ્રે જ સર્વ પ્રથમ યોગ્યા છે એ જ રીતે વિષ, ગર આદિ અનુષ્ઠાનના મેદો (યોગબિંદુ) તેમજ પ્રીતિ, ભક્તિ આદિ સદનુષ્ઠાનના મેદો (યોગવિશિકા ને ષોડશક) પણ આ હરિભદ્રના જ આગવા છે.

ચોથા મુદ્દા પરત્વે પણ આપણને નવા વર્ગીકરણો ને નવી પરિભાષા આ હરિભદ્રમાં મળે છે. યોગબિંદુગત અધ્યાત્મ, ભાવના આદિ યોગમેદોનું અને યોગવિશિકાગત સ્થાન, ઊર્ણ આદિ યોગમેદોનું વર્ગીકરણ મૌધી પ્રથમ આ હરિભદ્રે જ કર્યું છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આ હરિભદ્રે પર પરાગત પતિ ભાષાનો ઉપયોગ બંને એટલે આછો કરી યોગમાત્રને અનુરૂપ એવી સર્વસાધારણ નવી પરિભાષામાં જનપર પરાપ્રસિદ્ધ આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું યોગરૂપે નિરૂપણ કરવામાં ખરેખર કળા છે એમની આ વિશેષતા તો જ, પણ એથી વ વધારે ધ્યાન મેચે એવી એમની વિશેષતા યા મૌલિકતા તો દર્શનાન્તરગત યોગવિષયક સિદ્ધાંતો તેમજ પરિભાષાની જેન સિદ્ધાંત ને પરિભાષા માથે તેઓએ કરેલ વ્યવના ને સમન્વયવૃત્તિમાં દેખાય છે. આનો કઈક ખ્યાલ નીચેના ઉદાહરણો પરથી આવી શકશે.

રીને દેવપૂજનની બાબતમાં પણ અધ્યાત્મવાદી વ્યક્તિએ બધા જ દેવોનો સમભાવે આદર કરવો, પછી ભલે તે કોઈ એક વિશિષ્ટ દેવમાં વિશેષ શ્રદ્ધા રહે (યોગબિદ્ ૧૧૭-૧૮) આગળ વધી તેઓ તપ વિશે કહે છે ત્યારે સ્મૃતિગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ એવા કૃષ્ણ ચાંદ્રાચલ આદિ તપોનો નિર્દેશ કરી તેને આચરવાનું સૂચવે છે (યોગબિદ્ ૧૩૧ થી ૧૩૫) એ જ રીતે તેઓએ અધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગમેદો પૈકી પ્રથમ અધ્યાત્મ યોગનું વિશેષ નિરૂપણ એટલી વિશાળ દૃષ્ટિથી કર્યું છે કે તેમાં અધિકાર અને રુચિમેદે જુદી જુદી પરપરાઓમાં પ્રવર્તતી ચડતી ઊતરતી સાધનપ્રણાલીઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. હા તો નાથમંત્ર અધિકારીની દૃષ્ટિએ તેમણે પાત જન યોગ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ જપને, ચડિયાતા અધિકારીની દૃષ્ટિએ ઔચિત્યા સાચન, આત્મસંપ્રેક્ષણ તેમજ મૈત્રી આદિ ભાવનાઓને અધ્યાત્મના પઠારો તરીકે ગણાવ્યા છે (૩૮૧ થી ૪૦૪)

આ હરિસદ્રે 'સર્વજ્ઞત્વ' અને અતિમ લક્ષ્ય 'મોક્ષ'ની બાબતમાં લાખા કાળથી દાર્શનિક શ્રેત્રમાં પ્રચલિત એવા વાદ વિવાદને ધ્યાનમાં રાખી એની તલસ્પર્શી ચર્ચા કરીને એની પાછળનું હાલ બહુ સચોટ રીતે બતાવવા 'યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય'માં પ્રયત્ન કર્યો છે એનો સાર એ છે કે સામાન્ય 'સર્વજ્ઞત્વ' તો સૌને માન્ય જ છે જે કોઈ મતભેદ છે તે એના વિશેષ સ્વરૂપની બાબતમાં, અને વિશેષ તો અતીન્દ્રિય હોઈ છદ્મસ્થને ગોચર જ નથી વળી મર્વજ્ઞ મનાતા પુરુષોની દેશના જે સિંગ સિંગ ભાસે છે તેમાં તો અનેક કારણો સભવે ■ એક તો શિષ્યકલ્યાણાર્થે શિષ્યોની યોગ્યતા પ્રમાણે જુદી જુદી દેશના હોય યા તો એક જ દેશના ત્રોતામેદે સિંગ ભાસે યા તો દેશ, કાળ આદિ મેદે સિંગ સિંગ દેશના અપાઈ હોય આથી સવજ્ઞોનો અભિપ્રાય બહુ યા સિવાય તેનો પ્રતિવાદ કરવો યુક્ત નથી અને જે માન હેતુવાદથી-તર્કવાદથી આવી અતીન્દ્રિય બાબતો નિર્ણય થતી

હોત તો આટલા સમય સુધીમાં પ્રાણોએ તે વિષયમાં જરૂર નિશ્ચય કર્યો હોત માટે જાવા વિષયમાં શુધ્ધ તર્ક વ્યાખ્યા છે (પ્રશ્નો ૧૦૩ થી ૧૦૯ અને ૧૩૪ થી ૧૪૬)

નિર્વાણ નામનું પરમ તત્ત્વ સદાશિવ, પરબ્રહ્મ, સિદ્ધાત્મા તથાતા જેવાં જુદા જુદા નામોથી ઓળખાવા છતાં તત્ત્વથી નિરામય, નિરાખાધ અને જ મમરણુ આદિ રહિત એવું એકસ્વરૂપ જ છે (૧૨૯ થી ૧૩૨) ૧

યોગશતકમાં પણ આ હરિભદ્રે જે સ્થળે સમન્વય કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે એક તો સિદ્ધ સિંગદર્શનસમત યોગની વ્યાખ્યા કહી રીને એક જ વસ્તુની ઘોતક ॥ તે તેઓ દર્શાવે છે (ખા ૨૦) અને અતમા જૈનસમત કાવિક્રિયા ને ભાવક્રિયા વચ્ચેનું અતર ખોલ પરપરાના તેવા વિચાર સાથે કઈ રીતે મળતુ છે તે માધ્યા ૮૬-૮૮ માં દર્શાવે છે આ બંને બાબતો બંને તે તે ગ્રામ્યાની સમજૂતીમાં સ્પષ્ટ કરી છે

તત્ત્વચિંતન અને આચારને ખાસ કરી યોગાચારને, સજાતા બ્રહ્માગાકયા બ્રહ્મોના અહીં લખીકરેલા સક્ષિપ્ત આ હરિભદ્રેના માનસ અવસોકન પરથી આ હરિભદ્રનું માનસ વિવેક ઉત્તરોત્તર કેવું વિકાસગામી રહ્યું છે અને એ વિકાસ તેમની વિશિષ્ટ યોગમૂલિકામાં કેવી રીતે પર્યાવસાન પામે છે તેનો સ્પષ્ટ પરિચય મળે ॥ અહીં ઉપસ હારમાં તે વિકાસના જે હાજલા ટાકીએ તો તે અસ્થાને નહિ સેખાય

પહેલો હાજલો સર્વચત્ત્વનો ને બીજો વાદકવાની નિરર્થકતાનો છે આ હરિભદ્રે જ્યારે 'ધર્મસમ્પદ્ધિ' અને 'અર્થસિદ્ધિ' જેવાં ત્રણે ૨૨યા ત્મારે તેમની વિચારસરણી પરપરામાં દાર્શનિક માન્યતાને તર્કપુરસ્સર સ્થાપવાની હોઈ તે પ્રમાણે તેઓ જૈન-

પરંપરામાં ય મર્વચત્વને તર્કપુરુષમાં સ્થાપે છે જૈન પરંપરા  
 મીમાસકસમત અસર્વચત્વ યા અપૌરુષ્યત્વને તો માંતી જ નથી,  
 અને મર્વચત્વને માનવા છતાં તેનો અર્થ એવો ઘટાવે ॥ કે જે  
 જ્ઞાન ત્રેકાલિક સમગ્ર વિશેષોનો એના સામાય સાથે સાક્ષાત્કાર  
 કરી ડકે તે જ સર્વચત્વ માથે જ જૈન પરંપરા એવું સર્વચત્વ  
 જ્ઞાન, મહાવીર આદિ પુરુષોમાં મર્યાદિત કરે ॥ અને કહે ॥  
 કે તેનું સર્વચત્વ કપિય, સુગત આદિ અન્ય પ્રવર્તકોમાં નથી.  
 આ પરંપરાગત માન્યતા આગમકાળથી જ ચાલુ છે અને તેનું  
 મમથન તાર્કિક મિહિરેન, સમતસદ્ર, અકલક આદિ આચાર્યોએ  
 ખાસાગપ્રવક કહ્યું છે એ જ પ્રધાને અનુસરી આ હરિસદ્રે  
 ધમમજ્જણી આદિમાં મર્વચત્વનું સ્થાપન, તેનું સ્વરૂપ અને તેનું  
 મહાવીર આદિમાં મર્યાદિતપણું તર્કથી અવિસ્તર સ્થાપ્યું છે,  
 અને માથે જ સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે તેનું સર્વચત્વ જિન વિના  
 ખીજમાં નથી ઘટતું તાર્કિક પરંપરાની દૃષ્ટિએ આવી સ્થાપના  
 કબો છતાં જ્યારે તેઓ યોગસાધનાનું નિરૂપણ કરે છે ત્યારે  
 તેમનું માન્ય કોઈ વિશિષ્ટ યોગમુખિકાને અવલખી તેને સગત  
 હોય એવો સ્પષ્ટ વિચાર નિર્ભયપણે ગૂઢ કરે છે તેઓ સર્વચત્વનો  
 મુદ્દો લડેને જ સમઘાય અને પરંપરાથી ઉપર જઈ કહે છે કે  
 નિર્વાણ તત્વને અનુભવ પાર જ કોઈ હોય તે બધા મર્વજ જ છે  
 એના વિશેષો નિર્ણય શક્ય નથી, છત્યાદિ (પા ૬૭ ૬૩)

એ જ રીતે તેઓ અનેકાતજયપતાકા જેવા વાદજથા ગ્યે  
 ॥ ત્યારે સ્વપર દર્શનના મખ્યાજથા પ્રધાને આધારે જ હાંડી  
 મીમાના કરે છે, પરંતુ જ્યારે તેઓ સાધનાની મુખિકાને  
 અવનખે ॥ ત્યારે તેઓ એવા વાદોની નિસારતા સખળપણે  
 દર્શાવે છે તેઓ કહે છે, “વા” અને પ્રતિવાદો અનિશ્ચિત હોઈ  
 કાવે તે ગેને મૂકી શકાય છે એવા વાદો દ્વારા તત્વ-અતિમ  
 સત્યનો પાર પામી ન શકાય, માન ઘાણીના બળદની પેઠે કમણ

જ કરવાનું રહે” (પ્રસ્તાવ ૫ ૨૫) આ વાત રજૂ કરતાં તેઓ એમ પણ કહે છે કે વાદ્ય ધ અર્થ ધ છે

આ બે દાખલાઓ એટલું સમજવા માટે પૂરતા છે કે આ હરિભદ્ર જ્યારે શાસ્ત્રરત્ને વિચાર કરે ત્યારે તેઓ ડો, સકુચિત વાસના કે અભિનિવેશને પણ ન થતા એક માયા સાધકના અનુભવની જ વાણી વહે છે, મને એમ એમનું મધ્યમ્ય અને સ્વતંત્ર તત્ત્વચિંતન પરાકાષ્ઠા પામે છે તેથી જ એમના યોગ વિષયક ભ્રષ્ટો એમના સમગ્ર સાહિત્યમાં મૂર્ધન્યસ્થાન ભોજવે છે

આ હરિભદ્ર પડેનાં અનેક શતાબ્દીઓ થયા જુદી જુદી સાધકપર પરાઓમાં આ વિષયક સાહિત્યનું નિર્માણ તો થયું છે અને તેમના પછી પણ એવું સાહિત્ય પુષ્કળ રચાયું છે તે બધું મુદ્દવાન થયું છે, પરંતુ અમે બાધીએ છીએ ત્યાંથી ડોઈ પણ સાધકે આ હરિભદ્ર જેણે ઘનનાત્મક અને સમન્વયપ્રધાન યોગ સાહિત્ય રચ્યું નથી તેથી જ આપણે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તેમના વિશિષ્ટ ફાળા બાજે એટલું કહી શકીએ કે તેઓ જેમ તત્ત્વચિંતનની બાબતમાં તેમ યોગની બાબતમાં પોતાનું આગ્રહ સ્થાન ધરાવે છે અમારા આ વિધાનની પ્રતીતિ કરાવવા માટે એટલું જ સૂચન કરવું પડે છે કે ડો, પણ વિજ્ઞાન કે વિચારક આ દષ્ટિએ તેમના યોગસાહિત્યને વાચે વિચાર

પ્રસ્તાવનાનો ઉપસહાર થયા પહેલા એક બાબત વિશે

સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે પહેલા આ

રૂમ વચ્ચે સંબંધ

અર્થની કસાઓ

હરિભદ્રની વિશેષતા દર્શાવતા પ્રસંગવશ

અમે ‘સમન્વય’ શબ્દનો પ્રવાસ અનેક વાર

કર્તા છે બધી જગાએ એ શબ્દનો એક જ

અર્થ નથી, તેથી તેના અર્થની કસાઓ બનખર બાણી સર્વથા

તો જ આ હરિભદ્રની વિશેષતા વધાવત સમન્વય ડો, પણ

એક પ્રશ્ન પડે તો મતમદો પ્રવર્તમાન હોય ત્યારે ફરેક મતવિશેષ



કયા દષ્ટિબિદુથી યા અપેક્ષાવિશેષથી પ્રવૃત્ત થયો છે એ ખતાવી તે નમ્ર પગ્ત્વે એવા બધા જ જ્ઞાત દષ્ટિબિદુઓને યથાસ્થાન જો વવા અને એકેયનો તિરસ્કાર ન કરવો—સમ વયનો આ એક અર્થ સિત વિચારસગપ્ત ધગવનાગ પરપરામા તત્ત્વ કે આચાર અંગે રૂઢ થયેન ખામ ખાસ શબ્દોને (તે અર્થ પગ્ત્વે પોતાનો મતભેદ હોના છતા) વિશાળ અર્થ અર્પા પોતાને પ્રસિદ્ધિત એવા મર્થમા ઘટાવવા અને તે રીતે બન્નેની વિચાર સરણીઓ તત્ત્વત જુદી હોવા ઇત્યાદિ શબ્દો દ્વારા સ્થિત થતી મેઠ રેખા સોપવી તે બીજો અર્થ સિત્ત સિત્ત અભિપ્રાયથી એક જ અર્થમા અસ્તિત્વમા આવેલા ને પછી તે તે પગ પરમા રૂઢ થયેલા એવા અનેક શબ્દોને, પ્રતિપાદ્ય વસ્તુની તાત્ત્વિક એકતા બેડ, એક જ અર્થમા ઘટાવવા અને ઉપરથી દેખાતો મતભેદ હોવો તે સમ નયનો ત્રીજો અર્થ

સામાય ગીને સમન્વયના અર્થની આ નજી કક્ષાઓ છે તેમાથી પહેલી કક્ષા નયવાદ અને અનેકાતવાદરૂપે આ હરિભદ્ર પહેલાથી જ જાણીતી છે, પરંતુ સમ નયના અર્થની બીજી અને ત્રીજી કક્ષા આ હરિભદ્રે જ પોતાના તત્ત્વચિંતન અને યોગ મળધી પ્રથેમા સ્વીકારી છે હા ત ઈશ્વર, પ્રકૃતિ, અદ્વૈત, વિજ્ઞાન, શૂન્ય જના ને તે દશનોમા રૂઢ એવા શબ્દોથી મુચિત થતા વાદોને અથ વિશેષ અને બાવનાવિશેષ અર્પા પોતાની માયતારૂપે ઘટાવી તે નાદોમાનુ અતર નિવારવા પ્રયત્ન કર્યા છે આથી પણ ચરિયાતી કક્ષા છેવટની ॥ તેમા તેઓ અવિદ્યા કલેશ, વાસના, કર્મ, પાપ ઇત્યાદિ શબ્દોને તેમજ તે તે સપ્રદાયમા માય એના મુખ્ય ગુણ અહત આદિ શબ્દોને એક જ મર્થના બોધક તરીકે દર્શાવી અને આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ બધા જ યોગસિદ્ધાને સ્વચ્છ તરીકે લેખી વિકલ્પવામનાજનિત વિવાદોને શમાવે ॥

# યોગશતક

નમસ્કાર

નમિઝ્ઞ જોગિનાથ સુજોગસદસગ મહાવીર ।

યોચ્છામિ જોગહેસ જોગજ્યયણાણુસારેણ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ઉત્તમ યોગના પ્રદર્શક અને યોગિનાથ એવા શ્રી મહાવીરને નમન કરીને, હું યોગાધ્યયનને અનુસરી દૂકમા યોગનું નિરૂપણ કરીશ (૧)

સમજૂતી—આ જામામા નવું પદો એના છે કે જેના અર્થ સમજવા યોગ્ય છે

(૧) ‘યોગિનાથ’ એ મહાવીરનું વિશેષણ છે પ્રસ્તુત અથ યોગને લગતો હોઈ તેના પ્રાગ્ સમા મહાવીરને નમસ્કાર કરતી વખતે અથકારે એ વધ પુરવને યોગિનાથ તરીકે ઓળખાવી અથનો વિષય અને વધ વ્યક્તિ એ જેનો આત્મિક સખધ સ્વરૂપ હોય ॥ મહાવીર એ વધ હોય તો તે યોગને કારણે, એ અથકારનો સાવ છે મહાવીર માન યોગી જ નથી, પરંતુ તે યોગિ-એના નાથ પણ ॥ “ન મુ ત્યુ સુ” નામે ઇન્દ્રસ્તવ જેન પરપરામા પ્રાચીન કાળથી બહીતુ છે એ ઇન્દ્રસ્તવ એટલા માટે કહેવાય ॥ કે એ દ્વારા ઇન્દ્ર તીર્થંકરોની સ્તુતિ કરે ॥ ઇન્દ્રસ્તવમા સોઠનાથ (સોગનાથ) એવું વિશેષણ આવે છે, ત્યાં તીર્થંકરોને સોઠનાથ તરીકે સ્તવવામા આવ્યા છે પરંતુ યોગિનાથ તરીકે તેમને ઓળખાવનાર આચાર્યશ્રી હરિસદ્ર પહેલા જ હોય તેમ લાગે છે

(૨) ખીર્ણ પદ પણ મહાવીરના વિશેષણ તરીકે છે, તે ‘સુજોગસદસગ’ જેન પરપરામા યોગનો અર્થ માનસિક, વાચિક અને કાર્યિક વ્યાપાર એ સામા થ રીતે બહીતો ॥ અથકારે

‘સુભેગ’ પદ વાપરી ધાર્મિક વ્યાપાર સૂચવ્યો છે સૂત્રકૃતાય, ઉત્તરાધ્યયન આદિ આગમોમા ‘અજઞ્ઞપભેગ’ (સ ૬ ૧, ૧૬, ૪); ‘સમાધિભેગ’ (ઉત્ત ૮, ૧૪) ‘ભેગવ’ ઇત્યાદિ પદોમાં જે ધ્યાન કે સમાધિરૂપ અથ નીકળે છે તે જ અથ અહીં ‘સુભેગ’ પદથી વિવક્ષિત છે સાખ્ય યોગ આદિ વૈદિક સાહિત્યમા યોગ શબ્દ પ્રધાનપણે સમાધિ અર્થમા પ્રસિદ્ધ છે શ્રી હરિભદ્રે યોગને લગતા અનેક વિચારો પોતાના જથમા ગૂંથ્યા ત્યારે નેમણે ‘યોગ’ શબ્દને મુખ્યપણે સમાધિ અર્થમા જ યોજ્યો અને જેમ વૈદિક પરપરામાં યોગશાસ્ત્ર એટલે સમાધિશાસ્ત્ર અથ લેવાય છે તેમ જૈન પરપરામા પણ યોગખિ દુ. યોગદષ્ટિમુખ્યચ, યોગવિશિકા ને યોગ શતક જેવા જ થો લખી શ્રી હરિભદ્ર સ્વતંત્ર સમાધિશાસ્ત્રનો પાગે નાખ્યો ને શ્રી મહાવીરને સુયોગના દર્શક તરીકે સ્તવ્યા

(૩) શ્રી હરિભદ્ર જ થના પ્રાર લમા પ્રતિજ્ઞા કરતા કહે છે હું યોગાધ્યયનને અનુસરી યોગનું નિરૂપણ કનીશ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે યોગાધ્યયન’ પદથી એમનો અભિપ્રાય શો છે જેમ અનેક આગમોમા એના એક ભાગ તરીકે અધ્યયન નામના પ્રકરણો આવે છે તેમ જ કોઈ યોગને લાતુ અધ્યયન પ્રકરણ કે પ્રકરણો તેમની સામે છે કે યોગનું અધ્યયન એટલે યોગવિષયનું અધ્યયન, અભ્યાસ કે પરિશીલન તેમને અભિપ્રેત જ અમારી જાણ મુજબ શ્રી હરિભદ્રથી પહેલાના ઉપલબ્ધ જૈનસાહિત્યમા કોઈ યોગાધ્યયન નામનું સ્વતંત્ર પ્રકરણ કે પ્રકરણો નથી આ સ્થળે તો એમનો અભિપ્રાય માન યોગને લગતા સાહિત્યનું અધ્યયન કે પરિશીલન સૂચવવાનો જ્યારે શ્રી હરિભદ્ર યોગ સબધી શાસ્ત્રોના પરિશીલનની વાત કરે છે ત્યારે તેઓ જૈન જૈનેતર પરપરાના તમને સુલસ એવા બધા જ યોગશાસ્ત્રોના અધ્યયનની વાત કરે છે, જૈન પરપરામા ધ્યાન શબ્દ વધારે જાણીતો અને ગુણ સ્થાન શબ્દથી નિરૂપાતા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમમાં ધ્યાન અને

યોગનું સ્થાન આવે છે, તેમ છતાં શ્રી હરિભદ્ર ગુણુસ્થાનના અધ્યયનને અનુસરી કે ધ્યાનના અધ્યયનને અનુસરી એમ ન કહેતાં યોગાધ્યયનને અનુસરી એમ કહે છે ત્યારે એમ સુચવતા જણાય છે કે તેઓ માત્ર જૈન પરંપરાનુસારી ધ્યાન કે ગુણુસ્થાનને આધારે જ થઈ શકે છે, પણ તે ઉપરાંત જૈનત્વ પરંપરામાં જાણીતા યોગ ને સમાધિને લગતા શાસ્ત્રોના પરિશીલનનો પણ આધાર છે છે

### નિશ્ચયપદ્યો યોગનું ૨-૩૫

નિષ્કલ્મશો દ્વિજોગો<sup>૧</sup> સન્નાનાઈણ તિન્હ સમધો ।

મોક્ષેણ જોયનામો નિદિદ્ધો જોમિનાદેદિં ॥ ૨ ॥

સન્નાણ વત્સુગઓ મોહો મરસણ તુ તત્થ રૂઈ ।

સમરણમણુદ્ધાણ વિદિવરિસેદ્ધાણુગ તત્થ ॥ ૩ ॥

અર્થ—યોગીશ્વરોએ અહીં મમ્યજ્ઞાનાદિ રજુના આત્મા સાથેના સંબંધને નિશ્ચયપદ્યોએ યોગ કહેવ છે, કેમકે તે મોક્ષ સાથે યોગ-સંબંધ કરી આપે છે (૨)

વસ્તુનો મર્યાદા જોય તે મલ્લજ્ઞાન, તેના વિષયમાં કશું ધરાવવી તે સદૃશ્યન, અને તે જ વિષયમાં શાસ્ત્રોક્ત વિધિ નિષેધોને અનુસરી આચરણ કરવું તે મમ્યાચિત (૩)

૧ યોગ શબ્દ પુ. ૮<sup>૧</sup> પાત્ર પરથી બનેલો છે. પુ. ૮ પાત્ર એ છે યોગી જાણના મુજબ પાત્રનો અર્થ સમાધિ છે. સાતમા વ્રજના એ પાત્રનો અર્થ 'તેરણ' એ છે. પાત્રજલશોભસૂત્રના (૧, ૧) વ્યાસ-ભાષ્યમાં યોગ શબ્દ સમાધિઅર્થવાળા પાત્ર પરથી બનેલ રવીંદરવામાં આપ્યો છે. જ્યારે આચાર્ય હરિભદ્રે 'તેરણ' એ અર્થવાળા પાત્ર પરથી બનેલ યોગ શબ્દ પોતાના યોગવિષયક લખા જ મંથોમાં સ્વીકાર્યો છે. હરિભદ્ર પહેલાં મોહ પણ આચાર્ય-ખાસ કરી જૈન આચાર્ય આ અર્થમાં 'યોગ શબ્દ વાપર્યો જાણમાં નથી હરિભદ્રની આ પરંપરા દેમચંદ્ર અને હ. મહોવિજયજીએ મા. મ. શાખી પોતાના મંથોમાં એ વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે.

સમજૂતી—યોગ એટલે જોડવું જે વસ્તુ કોઈ એકને બીજા સાથે જોડે તે પણ યોગ કહેવાય છે અહીં આત્મ તરીકે મોક્ષ પ્રસુત ■ મોક્ષનો માધક જીવ કે આત્મા હોય ■ જે જીવાત્મા વાસનાઓ કે કર્મથી બધાયેલ હોય તે જ તેનાથી છૂટવા હચ્છે છે એવો જીવાત્મા જ્યારે વસ્તુતત્ત્વની માથી સમજણ મેળવે છે, એમાં યચિ કેળવે છે અને સમજણ મેળવે રચિ કે મકલ્પને આધારે યાગ્ય ગને વર્ને છે ત્યારે તે મોક્ષની દિશામાં આગળ વધે છે આમ એ માધકના મમજણ મક્કા અને વર્તન એ નણે જેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ થતા જાય ને વિકસતા જાય તેટલા પ્રમાણમાં એનામાં વામના કે કર્મનું બંધન છૂટતું જાય છે અને જ્ઞાન, મક્કા અને ચારિ-યની પૂર્ણતા સધાતા મુક્તિ પણ પૂણે મધાય જ છે આત્મામાં મમ્યજ્ઞાનાત્મિના સબંધને યોગ એટલા માટે પ્રયત્ન કરે છે કે તેથી આત્મા મોક્ષમાં જોડાઈ જાય છે વળી મોક્ષનું પ્રાપ્તિ કારણ એ યોગ હોઈ તેને નિશ્ચય-યોગ કહેલ છે નાસાત કારણ એટલા માટે છે કે તે પછી અવ્યવહિત જણે આત્મા મુક્ત બને છે

ત્રીજી ગાથામાં જ્ઞાન ને દર્શનની જે વ્યાખ્યા છે ને સ્પષ્ટ પણે જ્ઞાન ને દર્શનના પાઠ્યમાર્મિક કે નૈશ્ચરિક સ્વરૂપને દર્શાવે છે, જ્યારે ચારિત્રની વ્યાખ્યા ઉપર ઉપરથી એતા વ્યાવહારિક ચારિત્રને દર્શાવતી હોય એમ લાગે છે પણ મેં વ્યાખ્યા કારણ પ્રયત્ન કરતું ખરું તાત્પર્ય તો આત્મિક કે નૈશ્ચરિક ચારિત્રનું સ્વરૂપ સૂચવવાનું છે, કેમકે શાસ્ત્રોક્ત જે જે વિધિનિષેધોને અનુસરવાનું કહ્યું ■ તે બધા જ વિધિનિષેધો ઉપર નો કાળામિક પરિણામની નિવૃત્તિરૂપ નૈશ્ચરિક ચારિત્ર અને વ્યક્તિ જે છે તેમ છતાં ચારિત્રની વ્યાવહારિક બાજુ રજૂ કરવાનો ઉદ્દેશ રોજિદા જીવનમાં શાસ્ત્રીય અમુક વિધિનિયમોને અનુસરવા માટે સાર આપવા પૂરતો છે

## વ્યવહારદિષ્ટિએ યોગનુ ૨-૧૩૫

વચહારઓ ચ एसो विम्वेओ एयकारणाण पि ।

जो सबधो सो वि य कारणक्ज्जोवयाराओ ॥ ४ ॥

गुरुविणओ मुस्ससाइया य विदिणा उ घम्ममत्थेसु ।

तह वेवाणुह्माण विदिपडिसेहेसु जहससी ॥ ५ ॥

અર્થ—કારણમા કાય ના ઉપચારની દિષ્ટિએ સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ના કારણોને! આત્મા માથેનો જે મળ્ય તેને પણ વ્યવહારથી યોગ મમજવો (૪) અને એ વ્યવહારયોગ આ પ્રમાણે— ધમ શાસ્ત્રોમા કહેવ વિધિ પ્રમાણે શુરુના વિનય, પરિચયો, વગેરે કરવા તથા યથાશક્તિ વિધિનિયેધોનુ પાલન કરવું (૫)

સમજૂતી—સમ્યગ્જ્ઞાન વગેરે નવુ શુદ્ધો જીવાત્મામાં આવિર્ભાવ પામે તો પ્રકૃતિ નધાય છે એ વાત તો સાચી, પણ એના શુદ્ધો કાર્ત્ત્વ આપોઆપ સધાતા કે વિકસતા નથી તે માટે ખીજા કેટલાક નિયમોને અનુસરવું પડે છે અને અનુભવીઓના ઉપદેશ મુજબ જીવનચર્યા ઘડવી પડે છે આવી જીવનચર્યા જેમાં અનેક પ્રકારના શાસ્ત્રીય વિધિનિયેધોને અનુસરવાનું અને આધ્યાત્મિક તાક્ષીમ લેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે, તે જીવન ચર્યાને પણ યોગ કહેવામા આવે છે જયકારે સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ શુદ્ધો અને તેની ઉપકારક કે સાધક જીવનચર્યા એ બન્નેને યોગ કહ્યા ■ પણ તેમણે સ્પષ્ટતા કરી છે કે શાસ્ત્રવિદિત જીવનચર્યા એ યોગ કહેવાય છે ખરો પરંતુ તે જીવનચર્યા મોક્ષની સાક્ષાત્ સાધક નથી, તે તો સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ શુદ્ધોના આવિર્ભાવ કે તેની પ્રુષ્ટિમા ઉપકારક થતી હોવાથી પર જગે મોક્ષનું કારણ હોઈ વ્યવહારયોગ ■

## વ્યવહારયોગથી કાલક્રમે સિદ્ધિ

પ્રતો ચિય કાલેણ નિયમા સિદ્ધી પગિદ્ધરુવાણ ।

સમ્પાદ્ધાણ તદ્દા જાયદ્ધ ૨જ્ઞાનુવધમાવેણ ॥ ૬ ॥

જ્ઞેદ્ધેણ ૩ ગચ્છતો સમ્મ સત્તીય દ્વિપુગ્ધિઓ ।

જહ તહ ગુરુચિણયાદ્ધસુ પયદ્ધઓ દ્વિય જોગિ ત્તિ ॥ ૭ ॥

અર્થ—આ વ્યવહારયોગના અનુસરણથી કાલક્રમે

પ્રકૃષ્ટરૂપ અર્થાત્ ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધ એવા સમ્યક્જ્ઞાનાર્થિ  
ત્રણની-નિશ્ચયયોગની મિદ્ધિ અનુબધલાવથી-અવિનિષ્ક્રમપણે  
અવશ્ય થાય છે (૬)

સમ્યક્ પ્રકારે અર્થાત્ શક્તિ પ્રમાણે માર્ગે જતો મનુષ્ય  
જેમ ઇષ્ટ પુરનો પધિક છે, તેમ અહીં ગુરુવિનય આદિમાં  
સમ્યક્ પ્રકારે પ્રયત્નશીલ વ્યક્તિને યોગી બનશે (૭)

સમજૂતી—એથી ગાથામાં જયકારે વ્યવહારયોગનું સ્વરૂપ  
કહ્યું છે અહીં છટ્ટી ગાથામાં તે બાબત તેમણે સ્પષ્ટ કરતા  
કહ્યું ॥ કે યોગીએ સ્વીકારેલી જીવનચર્યા સમ્યક્જ્ઞાન આદિ  
શુદ્ધિની અવશ્ય સાધક બને ॥ પણ એ સિદ્ધિ એકાએક  
પૂરી નથી થતી, એમાં ક્રમવિકાસ છે તેથી જ જયકારે કાલક્રમે  
સિદ્ધિ થવાની વાત કહી છે એ જ રીતે જ્ઞાન આદિ શુદ્ધિ  
વિકસે ત્યારે પણ એ બધા શુદ્ધિ એક સાથે અને પૂર્ણપણે  
નથી વિકસતા, એમાં પણ વિકાસનો ને પોર્વાપર્યનો ક્રમ છે,  
પણ જયકારે સૂચવ્યું છે

જળપથ એવો પાક વચાવ છે પણ એનો :  
નથી લાગતો

વચાવ છે પણ અહીં 'સમગ્ર

અહીં ૨૦

પ્રથમ એવો ફેલવે છે કે સમ્યક્જ્ઞાનાદિની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ રૂપ યોગ આત્મસાર ન થયો હોય, હજી માત્ર શરૂઆત જ હોય છતાં તેવા સાધકને યોગી કહેવો એ જી વેગ્ય છે. એના ઉત્તર બચકારે સાતમી માયામા દષ્ટા ત દ્વારા આપ્યો છે જ્યારે કોઈ પ્રવાસી પોતાના ગતવ્ય સ્થાનને લક્ષ્યમાં રાખી તે જ સ્થાને પહોંચાડે એવા માર્ગ ઉપર ચાલવાની શરૂઆત કરે છે, પછી તે પ્રવાસી ભક્ષે શીઘ્ર કે મંદ ગતિએ જતો હોય, ત્યારે એ ગતવ્ય સ્થાનના પ્રવાસી તરીકે જરૂર વ્યવહારાય છે તે જ રીતે આધ્યાત્મિક લક્ષ્યની સિદ્ધિ અર્થે સ્વીકારેલ ગુરુવિનય આદિ જીવનચર્યાને સાચી રીતે અને શક્તિ પ્રમાણે અનુસરના સાધક યોગના સાધ્ય ભણી વિકાસ કરતો હોવાથી યોગી તરીકે વ્યવહારાય તો તેમા જરાય અનુગતુ નથી.

ફેલસિદ્ધિના આવશ્યક અંગો

અહિંગારિણો લવાણ દોદ્ધ સિદ્ધી સમત્યવત્પુમ્મિ ।

પલ્લવગરિસમાવાજ્ઞો વિસેસઓ જોગમગ્ગમ્મિ ॥ ૮ ॥

અર્થ—અધિકારીને ઉપાય વડે ફેલનો પ્રકર્ષ થવાથી સમર્થ વસ્તુમા સિદ્ધિ સાપડે છે આ બાબત યોગમાગમા વિશેષત સાચી છે (૮)

સમજૂતી—જે વસ્તુ જે કાર્ય નિષ્પન્નવવાની શક્તિ ધરાવતી હોય તે વસ્તુ તે કાર્ય માટે સમર્થ છે એવો શાસ્ત્રીય વ્યવહાર છે જેમકે જવનું બીજ જવનો છોડ અને જવ પેદા કરે છે તેથી તે જવ માટે સમર્થ છે એમ કહેવાય, પણ એને ઘઉં માટે સમર્થ ન કહેવાય જવના કણુમાંથી છોડ બીજે છે તે પણ એકસાથે પૂરો બીજી નીકળતો નથી, પહેલા અકુર ફૂટે છે, પછી ચડ, પહાડાં, ડાળી વગેરે વધતા જાય છે, અને છેવટે એ છોડમા જવના દાણા પણ આવે છે જવબીજમા દાણા પેદા કરવા સુધીની



બધી શક્તિ હોવા છતાં એના એ કાર્યની ક્રમે ક્રમે પ્રગતિ થાય છે આ વસ્તુ અનુભવમિત્ર છે પણ એકલું જવળીજ જમે તેડું સમર્થ હોય છતાં પોતાના બધા કાર્યો યોગ્ય સહકારીઓ મળે તો જ સાધી શકે છે યોગ્ય સહકારીઓમાં બીજા હગાડવા માટે જમીન, હવા, પાણી આદિ સાધનો ઉપગત એકાલુ અને એના એનજો પણ એઈએ વળી બીજની પરીક્ષા કરનાર, તેને વાવનાર, સંભાળનાર એવો એકૂત પણ એઈએ આ રીતે જવનો પાકે આલુવાની શક્તિ જવળીજમાં હોવા છતાં તેને પોતાનું કળ આલુ વામાં યોગ્ય ઉપાય અને અધિકારીની પણ અપેક્ષા છે આ તો એક જ હાખસો છે દુનિયાની સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મ બધી કાયકારણુ ભાવની પરપગમાં આ જ નિયમ દેખાય છે જયકાર મામાન્ય અનુભવને અનુસરી કહે છે કે યોગમાર્ગની બાબતમાં તો એ નિયમ સર્વિશેષ વિચારવા યોગ્ય છે, કારણ કે યોગ અને તેના માર્ગો એ આધ્યાત્મિક હોઈ સૂક્ષ્મ છે

અધિકારી, અધિકાર અને અનધિકારીત્વ કથન

અહિગારી પુણ દ્યુષ વિન્નેઓ અપુણયધગાઈ સ્તિ ।

તહ તહ નિયત્તવયર્હ અહિગારોડળેગમેઓ સ્તિ ॥ ૯ ॥

અનિયત્તે પુણ તીળ ણગતે જેય હદિ અહિગારો ।

તપ્પરત્તતો ભવરાગઓ વદ અણહિગારિ સ્તિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—અહીં યોગમાર્ગમાં અપુનર્બંધક આદિને અધિકારી બલુવા અને અધિકાર પણ કર્મપ્રકૃતિની નિવૃત્તિ—ક્ષયોપશમ આદિની સ્થિતિ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનો છે (૯)

જો કર્મપ્રકૃતિ નિવૃત્ત થઈ ન હોય અર્થાત્ એના બાળનો આવશ્યક ઘટાડો થયો ન હોય તો અધિકાર ચોક્કસપણે

પ્રાપ્ત થતો જ નથી કારણ કે જીવ પ્રકૃતિપરતત્ત્વ—કર્મને અધીન હોઈ સાસારિક દૃઢ રાગને લીધે, અનધિકારી છે (૧૦)

સમજૂતી—પ્રસ્તુત બે ગાથાઓમાં યોગના અધિકારી, અનધિકારી અને અધિકારના તારતમ્યનું કથન છે તે ક્રમશઃ આ પ્રમાણે

(૧) જીવ, આત્મા કે ચિત્તમાં કર્મ, વાસના, મળ્યા અવિધાનુ આવરણ અને બળ આત્મા અનુસવમાં આવે જ છે આ બળ એ જ ખરો સમાર છે તેની શરૂઆત કર્યારે થઈ એ કોઈ કહી શકે નહિ પણ તેના પ્રાસ અને ક્ષયની શક્યતાની બાબતમાં આધ્યાત્મિક સાધકો એકમત ■ યોગનો પ્રારંભ એ સમારની વિરોધી બાજુ છે સંસારનું મૂળ તો અનાદિ છે પણ યોગબીજ એ ક્યારેક એકસ વખતે શરૂ થાય છે, એટલે એ બહુવુ જરૂરી ■ કે આવા યોગબીજનો કે યોગમાર્ગનો પ્રારંભ ક્યારે માનવો એનો ખુલામો કરતા પ્રથકાર કહે છે કે જીવનના અનાદિ પ્રવાહમાં વિવિધ કારણોને લીધે કર્મબળ ઘટતા ઘટતા એક એવો સમય આવે છે કે ત્યારબાદ જીવનું મુખ્ય વલણ યોગાભિમુખ ન રહેતા યોગાભિમુખ થવા લાગે છે અને ત્યારથી તેની વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર કાંઈ ને કાંઈ શુદ્ધ થતી જાય છે, જેને લીધે તેની રાગદ્વેષની તીવ્રતા એટલે સુધી મોખી પડે ■ કે હવે તે જીવ નવા નવા કર્મસંસ્કારો નિર્માણ કરે તોય તેમાં લીધે સંસાર ટકાવવાની શક્તિ નથી આવતી આવા અમયને જૈન પંડિતો સાધનામાં ચરમાર્ષર્ત્ત<sup>૧</sup> કહેલ છે સંસારકાળને સમુદ્ર માનીએ તો તેના અનેક ખડો એ એક એક વમળ જેવા છે જેમાં પડેલો જીવ અહાર નીકળી નથી શકતો આવા વમળ જેવા કાળખંડોમાંથી જ્યારે જીવને હવે છેલ્લો જ આવત અથવા છેલ્લો જ સાસારિક કાળખંડ વિતાવવાનો ખાડો રહે છે ત્યારે તે ચરમ-છેલ્લામાં છેલ્લા

આવર્ત તરીકે ઓળખાવાય છે સાંસારિક જીવનના એ કાળખંડમાં પ્રવેશ થતા જ જીવની દગ્ગા બદલાય છે ને તે વખતે તે અપુન બેધક બને છે અપુનબેધક અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ ત્યારે જ યોગનો પ્રાગ્લ લેખાય છે તેથી જ જીવ અપુનબેધક હોય તે યોગમાર્ગનો પ્રથમ અધિકારી, ત્યારબાદ શુદ્ધિના વિકાસક્રમમાં જ જ અવસ્થાઓ આવે તે બધી અવસ્થાવાળા જીવો યોગમાર્ગના અધિકારી જ છે

(૨) ઉપર કહ્યું તેથી ઊલટું, જ જીવમાં રાગ, દ્વેષ, આદિ મળીનું બળ એટલું બધું તીવ્ર હોય કે જેને ક્ષીણે તેનું વલણ મુખ્યપણે સાંસારિક બોલે તરફ જ રહે છે તે જીવ યોગમાર્ગનો અધિકારી નથી મનાયો, તેને આધ્યાત્મિક પુરષો સવાસિનનહી તરીકે ઓળખાવે છે આ સ્થિતિ ઉપર વર્ણવેલા ચરમ આવર્ત સમય પહેલાની છે, એટલે જિજ્ઞાસુઓની સમજૂતી ખાતર આધ્યાત્મિક પુરુષોએ સમગ્ર જીવનકાળપટના જે ખડ કદ્દપી ચરમાવર્ત પહેલાના કાળખંડમાં વર્તતા જીવને યોગમાર્ગનો અનધિકારી અને ચરમાવર્તમાં વર્તતા જીવને યોગનો અધિકારી કહેલો છે

(૩) જેને ચરમાવર્ત કહેવામાં આવે છે તે કાળખંડ પણ કાઈ નાનિસૂનો નથી છતાં એટલું ખડું કે એ કાળખંડ પૂરો થતા જ સંસારી જીવન સમાપ્ત થાય છે ચરમ આવર્તમાં જીવ આવે એટલે ક્રમે ક્રમે તેની શુદ્ધિ વધતા તે યોગમાર્ગમાં આગળ વધે છે આ તો એક જીવને ઉન્નેશી ક્રમિક અવસ્થામેદની વાત થઈ પણ ચરમાવર્તમાં વર્તતા અનેક જીવોનો એક સાથે એક જ સમય પરત્વે વિચાર કરીએ ને તેમની તુલના કરીએ તો ય એ બધામાં કર્મભજની શુદ્ધિના તારતમ્યને ક્ષીણે બેઠ તો હોવાનો જ તાત્પર્ય એ છે કે યોગમાર્ગના અધિકારી બધા જ જીવોનો અધિકાર એક સમયમાં સમાવે ન સલાવે અને એક જીવનો અધિકાર પણ હમેશા એક જ ન રહે આ રીતે અધિકારમેદ કે યોગ્યતા મેદનો આધાર કર્મભજનનું તારતમ્ય છે કર્મ, વાસના કે મળના

સ સ્કારો એટલા સૂક્ષ્મ અને વિવિધ સામર્થ્યવાળા હોય છે કે તેનું આલેખન ચિત્ર શબ્દમાં રજૂ ન કરી શકાય પણ માણસ ધારે તો પોતાના અતર્નિરીક્ષણથી તેનો કાઈક ખ્યાલ મેળવી શકે આપણે અનુસવીએ છીએ કે ક્યારેક ભય ને ઘોસનું બળ ચિત્તમાં વધારે હોય છે તો ક્યારેક ઠોષ અને અભિમાનનું એ જ રીતે આપણે એવો પણ ક્યારેક અનુભવ કરીએ છીએ કે યોગ્ય સમજણ કે ચિંતન-મનન દ્વારા તે જ ઘોષનું બળ ઘટે છે અને ક્યારેક કાઈ કાઈ ઠોષ નિર્ભૂળ એવો પણ ઘઈ બધ છે આવી માનસિક સ્થિતિનો અનુભવ કરીને આધ્યાત્મિક સાધકોએ કહ્યું છે કે યોગમાર્ગ સચ્છી વળ્યા હોય એવા અધિકારી જેવાના અધિકાર કે યોગ્યતા એકસરખા નાહ હોવાના આનું જ નામ 'અધિકારમેહ' છે

આત્મા અને કર્મના સબંધનું કથન

તત્પોગલાણ તમગજ્ઞસદ્વાચગમઓ થ પ્ય તિ ।

इय दृढव्य इहरा तद् यथाइ न जुग्वति ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—કર્મપુદ્ગલોનો સ્વભાવ આત્મા વડે ગ્રહણ થવાનો એટલે કે તેને વળગવાનો છે તેમજ આત્માથી અપગમ—છૂટા પડવાનો પણ છે એને સીધે જ ઉપરનું અધિકાર-અનધિકારનું કથન છે અન્યથા એટલે કે ઉક્ત પ્રકારે કર્મના ગ્રહણ અને અપગમ ન માનવામાં આવે તો બધ વગેરેની બ્યવસ્થા ટે જ નહિ એમ સમજવું (૧૧)

સમજૂતી—યોગમાર્ગના અધિકાર-અનધિકાર અને અધિકારીની વિવિધતા વિશેની ગાથા ૮-૧૦ માં આવેલી ચર્ચામાંથી દાર્શનિક માન્યતાનો એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે પ્રશ્નને લઈ પ્રથકારે પ્રસ્તુત ગાથામાં પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ જૈનપર ધર્મનિર્ણયનું

કર્તુ છે પ્રથમ એ જોઈ છે કે મૂર્ત જડથી ચેતન તત્ત્વ કે આત્મ તત્ત્વ તદ્દન જુદું અને સિન લક્ષણવાળું છે તે આકાશની પેઠે અમૂર્ત-અરૂપી પણ મનાયેલું છે આવા અમૂર્ત તત્ત્વનો મૂર્ત અને જડ એવા કર્મતત્ત્વ સાથે પરસ્પર અસર ઉપજાવે એવો સંબંધ કેવી રીતે સંભવે ? મૂર્તનો મૂર્ત સાથે અમરકારક સંબંધ કલ્પનામાં અને અનુભવમાં આવે છે, પણ મૂર્ત અને અમૂર્તનો સંબંધ પરસ્પર અમન ઉપજાવી શકે એ વાત તત્ત્વ ધ્યાનમાં કોતરતી નથી તેથી જ આ બાબત દાર્શનિકોમાં મતભેદ છે હા તો ચેતન તત્ત્વને અમૂર્ત તેમજ કૂટસ્થનિત્ય માનનાર માધ્યમ યોગ આદિ દર્શનો તેને જડ પ્રકૃતિની અસર વિનાનું જ માને છે તેઓ પ્રકૃતિ અને ચેતન પુરુષ એ તત્ત્વનું સંનિધાન કે સામીપ્ય સ્વીકારે છે પણ એમ માને છે કે ચેતન અમૂર્ત તેમજ કૂટસ્થ નિત્ય હોઈ તેના ઉપર પ્રકૃતિ કોઈ સારી-નગમી અસર પાડી શકે નહિ આવી માયતાને ક્ષીણે ઉપર કહેલા પ્રથમ વિશે દાર્શનિક દ્રષ્ટિએ વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ને તે જલકારે વિચાર્યું પણ છે

મોક્ષ પુરુષાર્થની માન્યતા અસ્તિત્વમાં આવી ત્યારથી આત્માના સ્વરૂપની માન્યતાએ પણ જુદો જુદો વળાંક લીધો

મોક્ષ પુરુષાર્થનો વિચાર સ્પષ્ટપણે અસ્તિત્વ ઇતિહાસ અને વિવિધ માન આલેખો હોય તે વખતે ચિંતકો ક્રમની દ્રષ્ટિએ ઇત્તરિચિ ચેતનના સ્વરૂપ વિશે જે ધ્યાનબુદ્ધિઓ સેવતાં તેની દાર બુદ્ધિઓ હોય તે મોગનો વિચાર અસ્તિત્વમાં આવ્યા

પછી કદી એ રૂપમાં રહી ન જ શકે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં મોક્ષના વિચારનું પ્રકરણ (પછી તે ગમે તેટલું પ્રાચીન હોય છતાં) અમુક સમયે જ સ્પષ્ટ આકાર લે છે આ બાબત ધ્યાનમાં રાખી ઐતિહાસિક અને તાત્વિક રીતે અહીં વિચાર કરીએ તો જ જલકારના કથનનું ખરું હાલ કોઈકે પકડી શકાય

તત્ત્વચિંતનની પ્રાથમિક રિથિતિમા માન ભૌતિક તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ મનાતું અને તેમાથી જ ચેતન્યનો આવિર્ભાવ ને પાછો તેમા જ નોનો વિરોધાવ મનાતો આ મા યતા ચાર્વાકના દર્શન તરીકે સચવાઈ રહી છે ત્યાગ્યાદ ચેતન્યના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વનો વિચાર સ્પષ્ટ રીતે છે ને વળને પણ ભૌતિક તત્ત્વોનું અસ્તિત્વ મનાતું દેવાથી જે પરસ્પર વિરોધી એવાં તત્ત્વો જડ અને ચેતન્ય ને નામે તત્ત્વજ્ઞાનમા સ્થાન પામે છે આ તત્ત્વચિંતનની બીજી ભૂમિકામા અચેતન અને ચેતન એ બે એકમકથી જુદા અને સ્વતંત્ર તત્ત્વો મનાવા છતાં તેમના વિશે પદ્ધતી ભૂમિકાની અમુક માન્યતા ઠોડી જુદા સ્વરૂપમા પણ સચવાઈ રહેતી હાજે છે પ્રથમ ભૂમિકામા ચેતન ય ભૌતિક તત્ત્વોમાથી આવતું ને તેમા વિવચ પામતું આ બીજી ભૂમિકામા એમ તો નથી મનાતું, પણ ચેતન્ય ઉપર ભૌતિક અમરો વાસ્તવિક ગને થાય છે અને થઈ શકે એમ મનાય છે પ્રથમ ભૂમિકામા ભૌતિક તત્ત્વ ચેતન્યનું ઉપાદાન હતું તો હવે બીજી ભૂમિકામા એ ઉપાદાન મટી ચેતનના પરિણામોમા અને ચેતન ય ઉપર થતી અસરોમા નિમિત્ત બને છે આ બીજી ભૂમિકા મામામા ન્યાયવૈશેષિક જૈન-બૌદ્ધ આદિ દર્શનોમા સચવાઈ છે

તત્ત્વચિંતનની ત્રીજી ભૂમિકામા વળી મા યતા આગળ વધે એ ચેતન્ય તત્ત્વ સ્વતંત્ર સદ્ અને તદન સ્વતંત્ર દેવાય તેમજ ભૌતિક લક્ષણોથી સર્વથા વિલક્ષણ દેવાય તો એવા અમૂત અને અરૂપી તત્ત્વ ઉપર ભૌતિક વસ્તુ અસર કેમ પાડી શકે ? ને એ એના ઉપર અસર પાડે તો એની અમૂર્તતા કેવી રીતે સ્પષ્ટે ? આ અને આના જેવી દલીલો દ્વારા આ ત્રીજી ભૂમિકામા એવી માન્યતા રિધર થઈ કે સદે અચેતન અને ચેતન બન્ને તત્ત્વો મનાય પણ ચેતન એ તો અચેતનથી તદન જુદા પ્રકારનું અને તે પરિવર્તન કે પરિણામ વિનાનું જ માનવું જોઈએ અને બે

એક વાગ એમ માનીએ તો સ્પષ્ટપણે કપૂલવુ બેઠાંએ કે ચેતન ઉપર અચેતનની કોઈ વાસ્તવિક અસર થતી જ નથી અસર વિશે બે કાંઈ બોલાવુ કે વ્યવહારગતુ હોય તો તે માત્ર સ્થૂળ દૃષ્ટિને ક્ષીણે જ તેથી કરીને એ માત્ર ભ્રમ, આરોપ કે ઉપચાર ॥ આ ભૂમિકા સાખ્ય યોગ એવા દર્શનામા સચવાઈ ॥

તત્ત્વચિંતનની ચોથી અને કદાચ છેલ્લી ભૂમિકામા કલ્પના એટલે સુધી આગળ વધી કે ચેતન તત્ત્વ મદા એકરૂપ છે અને કોઈ પણ બ્રહ્મતત્ત્વ પરિણામ કે પરિવર્તન ઝીનનાં નથી આમ ॥ તો પછી એની કોટિનુ, ત્રણે કાળમા સત્ય એવુ, બીજુ તત્ત્વ કેમ હોઈ શકે ? ત્રકાસિક સત્ય તો એક જ હોય આ વિચાર-માથી સ્વતત્ર જડતત્ત્વની મા યતા આપોઆપ દોષ પામી અને એવા જડતત્ત્વની મનાતી અસરો અને એનાથી ઉદ્ભવતી વિશ્વ રૂપની વિવિધતાઓનો પ્રુકાસો અજ્ઞાન કે અવિદ્યાથી કરવામા આવ્યો આ મા યતા કેવલાદૈતમા અને અમુકે અશે વિજ્ઞાન વાદમા સચવાઈ છે

આ રીતે ત્રીજી ભૂમિકા માત્ર જડવાની, અને ચેત ય એ જડનું પરિણામ; બીજી ભૂમિકામાં ચેતન અચેતન બંને તત્ત્વો સ્વતત્ર પણ એક પર બીજાની અસર ખરી જ, ત્રીજી ભૂમિકામા બંને તત્ત્વો તો સ્વતત્ર પણ એકબીજાની વાસ્તવિક અસરથી મુક્ત, ચોથી ભૂમિકામા તત્ત્વ તો એક ચેત ય જ, પણ દેખાતી વિવિધતાઓ એ કોઈ તત્ત્વમત નહિ પણ માત્ર અવિદ્યાપ્રેરિત

ઉપરની ચાર ભૂમિકાઓની તુલના કરીએ તો જણાશે કે પહેલી બે સૃષ્ટિ દૃષ્ટિવાદમા<sup>૫</sup> સ્થાન પામે એવી છે, જ્યારે ત્રીજી અને ચોથીમા દૃષ્ટિ સૃષ્ટિવાદનો<sup>૬</sup> ભાસ થાય ॥

૫ આ વાદ એમ કહે છે કે સૃષ્ટિ એ જ્ઞાનથી સ્વતત્ર છે તેનો વિરોધ વિચાર નહુવા મટે જુઓ વેદાન્ત-સિદ્ધાંત સૂત્રિતમ જરી ૨ ૪૬ અને તેની સિદ્ધાન્તવેશ-બ્યાખ્યા

ઉપરની અર્થાથી જોઈ શકાશે કે જૈન દર્શન પરિણામવાદી છે, તેથી તેને અને બધા અને મોક્ષ એ બંને ચેતનની કાલમેદે થતી વાસ્તવિક અવસ્થાઓ ॥ બધા અને આત્મા અને કર્મના પર મોક્ષ એ બંને પરસ્પર વિરોધી છતાં પરસ્પર અસરગારક સંબંધનું પરસ્પર સાપેક્ષ એવા પરિણામો છે જો બીજા ભૂમિકાને અનુ ચેતનમાં બધા વાસ્તવિક ન હોય તો તેમાં સરી વળવાઈને મોક્ષનો વિચાર જ અસ્થાને છે અને જો ચેતનમાં મોક્ષની સ્થિતિ માનવાની હોય તો તે પહેલાં તેમાં બધાનું વાસ્તવિકત્વ હોવું જ જોઈએ આ વસ્તુસ્થિતિ જૈન દર્શન ન્યાયવૈશેષિક આદિની પેઠે સ્વીકારે છે એ માન્યતાને અનુસરી પ્રથકારે આત્મા અને કર્મના પરસ્પર સંબંધનો વિચાર કર્યો છે પ્રથકાર કરે છે કે આત્મા ભણે તત્ત્વતઃ અમૂર્ત હોય છતાં તે મૂર્ત એવા પૌરુષલિક દ્રવ્યોને ગમ, દ્રેષ, અજ્ઞાન જેવી વૃત્તિઓને કારણે પોતામાં પ્રકે છે અને એ પુરુષ દ્યોનો સ્વભાવ પણ એવો છે કે તે મૂર્ત હોવા છતાં અમૂર્ત ચેતનથી પ્રકાશ છે બંનેનો સંયોગ સંબંધ અજ્ઞાન ને રાગદ્રેષ જેવી વૃત્તિઓને ક્ષીણે એવો ક્ષાય છે કે ચેતન પેલાં પુરુષલ દ્રવ્યોને વિશિષ્ટ રૂપમાં પરિણુમાવી પોતામાં આત્મસાત્ત જેવા કરે છે અને એ પુરુષલ દ્રવ્યોમાં પણ એવી શક્તિ ઉત્પન્ન છે કે તે યથા સમયે ચેતન પર મુખ-દુખ આપે જેવા ભાવો જન્માવે. ૭ આ વાદને વધારે સમજવા માટે જુઓ વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત સૂક્તિમ જરી-૨ ૪૫ અને તેની દીકા જો કે દક્ષિ-સુદ્ધિવાદ કેવલાદેવી વેદા તીઓએ સ્વીકારેલ ॥ અને તે વિજ્ઞાનવાદી જેવા બોધાને પણ પોતાની રીતે માન્ય છે છતાં અમે સાખ્ય-યોગની ત્રીજી ભૂમિકામાં પણ તેવા વાદનો ભાસ કર્યો છે તે માત્ર નેહલા જ અથવા કે સાખ્ય અને યોગ દૃષ્ટરેખનિત્ય ચેતન તત્ત્વમાં મુખ-દુખ આપે વૃત્તિઓ વાસ્તવિક ન માનતા માત્ર વપ્યરિત અને તેથી જ્ઞાન્ત માને છે અને તદ્દિ કે પ્રકૃતિના પરિણામોના અથ મા કર્મ કે તે પરિણામો તો વાસ્તવિક જ છે



રીતે જૈન દર્શન ચેતન અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય બંનેના અજ્ઞાનમૂલક સંબંધને પરસ્પર અસર ઉપજાવનાર તરીકે માની આત્મામાં બધા પરિણામ વાસ્તવિક માને છે અને જ્યારે યોગ્ય ઉપાયથી એ બધા પરિણામની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે તેમાં વાસ્તવિક મોક્ષ પરિણામ માને છે આ રીતે બધા અને મોક્ષ બંને પરિણામોને ચેતનમાં વાસ્તવિકપણે માનનાર જૈનદર્શન એ કર્મપુદ્ગલ અને ચેતન બંનેમાં અરસપરસ બ્રાહ્મબ્રાહ્મણાવ તાત્વિક રીતે ન માને તો એની મૂળગત બધા-મોક્ષની કલ્પના જ ન થઈ શકે આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ ગ્રંથકારે ૧૨ માં ગાથામાં ઘોતાનું મત ય રજૂ કર્યું છે

ગ્રંથકારે, જ્યારે, આ ગાથામાં એમ કહે છે કે જો કર્મપુદ્ગલ અને આત્મા બંનેમાં પરસ્પર બ્રાહ્મબ્રાહ્મણાવ વાસ્તવિક માનવામાં ન આવે તો બધા મોક્ષ નહિ થઈ ત્યારે તેમના અભિમાય સામ્ય યોગ આદિ દર્શનોની બધા તેમજ મોક્ષવિષયક માન્યતાની અયથાથતા દર્શાવવાનો છે ગ્રંથકાર અહાંની ૫૬ યોગ બિંદુ આદિ તેમના અનેક ગ્રંથોમાં ફરીફરીને એ બાબત ઉપર ભાર આપે છે કે મોક્ષ માનવો તે પણ ચેતનમાં અને પછી એને વાસ્તવિક ન માનવો, માન ઉપચરિત અને આરોપિત માનવો, એ બરાબર નથી જો બરેબર ચેતનમાં બધા હોય જ નહિ તો તેમાં મોક્ષનો વિચાર જ અસ્થાને છે અને જો બધા તેમજ મોક્ષ બંને ચેતનમાં વાસ્તવિકપણે હોય જ નહિ તો અતિમ પુરુષાર્થના આધાર સેષે ચેતન તત્ત્વની માન્યતા પણ નિરર્થક ઠરે છે

ગ્રંથકારે આગળ ગાથા ૫૬ થી ૫૮ સુધીમાં આ જ વિષયને સ્પષ્ટ કરતી ચર્ચા કરતા કહ્યું છે કે જો મધ વગેરે કેડી વસ્તુ જડ ને મૂર્ત હોવા છતાં તે વિજ્ઞાન જેવી અમૂર્ત વસ્તુઓ પગ અસર પાડી તેને વિકૃત કે મદ બનાવે તેમ જ ખીચી ડાઈ ઉપકારક ઔષધિ વિજ્ઞાનની પ્રુદ્ધિ અને શુદ્ધિમાં સહાયક

પણ અને ■ એ જ રીતે મૂર્ત કર્મદ્રવ્ય અમૂર્ત ચેતન ઉપર મુખ દુ ખાદિની વાસ્તવિક અમર નિપજવે ■ અને યોગ્ય ઉપાયથી તે અસર દૂર પણ થાય છે આમ બધા મોક્ષ બને ઉપચરિત નથી એ મિદ્ધા ત છે

અધિધારી-ક્ષેદે અતાદ્રિય વસ્તુના બોધનુ તારતમ્ય

एय पुण ७ निच्छयजो अइसयनाणी वियाणई नवर ।

इयरो वि य छिगेहि उवउत्तो सेण मणिण ॥ ૧૭ ॥

અથ — એ આત્મક્રમના સ બધની બાબતને નિશ્ચયથી — પ્રત્યક્ષપણે દેવળ સાતિશયશાની — પૂણ્ણશાની જ જાણે છે, અને બીજા દુન્યો પણ અનુમાનજ્ઞાનથી તેમજ કેવલિકથિત શાસ્ત્ર જ્ઞાનથી એ બાબત જાણે છે (૧૭)

મમજૂતી — ઉપર જૈન મત પ્રમાણે આત્મા અને કર્મદ્રવ્યના અસરકારક વાસ્તવિક મ બધ વિશે જે કહ્યું તે બાબતમા મૂળ સવાલ તો શ્રેયકાર સામે એ આવે ■ કે તમે તો પૂર્ણ જ્ઞાની નથી તો પછી આવી અતીન્દ્રિય અને વિવાદાસ્પદ વસ્તુ વિશે અતિમ નિષ્ણુય કયા આધારે કરો છો ? તેનો ઉત્તર આપતા શ્રેયકાર સૂચવે છે કે ખરેખર એ અતીન્દ્રિય સ બધ અમારા જેવા છદ્મસ્થ માટે પ્રત્યક્ષ નથી, પણ અમે એ સ બધી જે વિધાન કર્યું છે તે પૂર્ણજ્ઞાની-સર્વજ્ઞના દર્શનને માનીને કહ્યું છે જૈન પર પરા એમ માનતી આવી છે કે કોઈ ને કોઈ પૂર્ણજ્ઞાની-સર્વજ્ઞ જાણવે છે અને જે સર્વજ્ઞ થઈ ગયા તેમણે આવા અતીન્દ્રિય પદાર્થોના સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, એટલે જૈન પર પરામા અતીન્દ્રિય એવા આત્મ કર્મ સ બધના વાસ્તવિકપણની માયતા છે તે મૂળે સર્વજ્ઞના પ્રત્યક્ષનો વિષય છે, તેથી તે નૈશ્વર્યિક તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય છે હા,

૭ મૂળમા મિચ્છયજો વચાય છે, જેનો અર્થ બધાનેસતો નથી

જે અમાગ જેવા છદ્મસ્થો તેનું નિરૂપણ કરે છે તે આપું પ્રત્યક્ષ મૂલક ન હોવા છતાં પરોક્ષજ્ઞાનમૂલક તો છે જ અને આ વિશે જે કાંઈ કહીએ છીએ તે લિંગ-અનુમાન તથા આગમ પ્રમાણને આધારે અમારું અતીન્દ્રિય વસ્તુ વિશેનું પ્રતિપાદન પરોક્ષજ્ઞાન મૂલક હોવાથી અનર્જના પ્રત્યક્ષમૂલક પ્રતિપાદન કરતાં અવશ્ય છોતરતી કોટિનું છે અને તેથી તે વ્યાવહારિક તત્ત્વજ્ઞાનની કોટિમાં આવે, તેમ છતાં એના મૂળમાં પરપરાગત અર્વજત્વની માન્યતાનો આધાર છે. અથવા સપ્રદાયના આચાર્યો પણ પોતપોતાના નિરૂપણમાં પોતપોતાની પરપરામાં મનાતા પૂણ્ય પુણ્યના જ્ઞાનનો આધાર લઈને જ તત્ત્વજ્ઞાન નિરૂપે છે આટલી વસ્તુ બધા સપ્રદાયોમાં સમાન છે.

અપુનર્બંધક, અમ્યદ્વિષ્ટિ અને આગ્નિત્રીના અનુક્રમે લક્ષણો પાંચ ન તિલ્લભાવા કુણ્ડ ન વહુ મમર્દ મય ધોર<sup>૮</sup> ।

ઉચિયદ્વિદ્વિષ્ ચ સેયદ્ સઙ્ગત્થ વિ અપુણ્યથો સ્તિ ॥ ૧૩ ॥

મુસ્ત્રમ ધમ્મરાઓ ગુરુદવાળ જહાસમાહીપ ।

વેપાવચ નિયમો સમ્મદિદ્વિસ્ત લિંગાદ્ ॥ ૧૪ ॥

મગણુસારી સદ્ધો વત્તવણિજ્ઞો વિચારવરો વેવ ।

ગુણરાગી સકારમસગજો સહ ચ ચારિત્તી<sup>૯</sup> ॥ ૧૫ ॥

પસો સામાદયસુદ્ધિમેયઓડોગહા મુણેયઠ્ઠો ।

આણાપગિણ્ઠમેયા અતે જા વીયરાગો સ્તિ ॥ ૧૬ ॥

૮ ત્રીજા પ આશકમાં જે ચોથી પાંચમાં અને છઠી ગાથાઓ છે તે જ અર્થો ૧૩ ૧૪ અને ૧૫ ના ક્રમાંકમાં આપેલી છે.

૯ શ્રી દ્વિવિશ્વકર્મ કપરેશપદ અને વિસિ ૧માં ૧૫ મી ગાથાના છેલ્લા પાદમાં થોડો પાડભેદ છે 'સકારમસગજો જો સમાદુ મુણિ' । (કપરેશપદ મા ૧૬૬) સકારમસગજો દેસચારિત્તી । (વિસિ ૬ મા ૨) થોડાં બિંદુ સ્થોલ ૩૫૨-૩૫૩ મા પ્રસ્તુત ગાથા ૧૫મીનો પરો ભાવ અર્થિત છે.

અથ—જે ઉત્કટ ક્વેશપૂર્વક પાપકર્મ ન કરે, જે ભયાનક દુઃખપૂર્ણ સમારમા રચ્યોપચ્યો ન રહે અને બધી બાબતોમાં કૌટુંબિક, લૌકિક, ધાર્મિક વગેરેમાં—ચાલચુકા મર્યાદા પાળે, તે અપુનર્જન્મક છે (૧૩)

ધર્મ સામગ્રવાની ઇચ્છા, ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ, સુમાધાન કે સ્વસ્થતા સચવાય એ રીતે શુરુ ને દેવની નિયમિત પરિચર્યા કરવી, આ બધા સમ્યગ્દષ્ટિ જીવના વિગો-ચિહ્નો છે (૧૪)

માર્ગાનુસારી, શ્રદ્ધાળુ, ધર્મના ઉપદેશને યોગ્ય, ક્રિયા તત્પર, શુદ્ધાનુરાગી, અને શક્ય હોય એવી જ બાબતમાં પ્રયત્ન કરનાર તે ચારિત્રી છે (૧૫)

આ ચારિત્રી—છેવટની વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત થતા સુધીમાં સામાયિક મમત્વની શુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે તેમજ શાસ્ત્ર-જ્ઞાનને જીવનમાં ઉતારવા રૂપ પરિણમનના તારતમ્યથી—અનેક પ્રકારનો બહુવો (૧૬)

મમત્વહીન—પહેલાં ગાથા નવમીમાં યોગમાર્ગના અધિકારી વિશે સૂચન છે. યોગ્યતાના તારતમ્ય પ્રમાણે અધિકાર અનેક પ્રકારનો હોય છે, પણ એનું વર્ગીકરણ મક્ષેપમાં કરી મથકારે ચાર ભાગમાં એનું નિરૂપણ ગાથા ૧૩ થી ૧૬ સુધીમાં કરેલું છે તેમાં પ્રથમ અધિકારી તરફે અપુનર્જન્મકને લેખી તેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ગાથા ચૌદમાં ત્યાર બાદના બીજા અધિકારી લેખે સમ્યગ્દષ્ટિને લઈ તેનું સ્વરૂપ કહેલું છે. ગાથા પદ્મ અને સોળમાં સમ્યગ્દષ્ટિ પછીના ચડિયાતા અધિકારી લેખે ચારિત્રીના નિર્દેશ કરી તેમાં દેશ અને મર્વ એમ બન્ને પ્રકારના તારતમ્યયુક્ત ચારિત્રવળાનું કથન છે. આ રીતે યોગમાર્ગના અધિકારી સક્ષેપમાં ચાર ભાગમાં વહેંચાઈ જાય છે. દરેક ભાગના અધિકારીઓમાં કાઈ એકમરખી

યોગ્યતા નથી હોતી, એટલે હવે નિર્દેશિલા અધિકારીના ચાલ વગેરેમાં પણ યોગ્યતાનું તારતમ્ય શું છે અને પ્રત્યેક વગમાં સમાતા અધિકારીઓમાં પણ પગપગ પર યોગ્યતાનું તારતમ્ય કયા પ્રકારનું છે એ જરા વિચારે સમજાવું આવશ્યક હોઈ અને એની ચર્ચા કરીશું.

અસાતકાગથી જીવ અજ્ઞાન અને રાગદ્વેષના વમળમાં પડેલા હોઈ જાતજાતના આઘાત પ્રત્યાઘાતો મહાન કરતો આવે છે, પણ નહીંપાપાણુગોલક યામથી કચારેક એના અજ્ઞાન આદિ મળની તીવ્રતા કોઈકે ઓછી થતા એના સાસારિક બોગરસ ઓસગ્વા માટે છે અને એનાથી મુક્ત થવાની વૃત્તિ પ્રગટે છે એ સ્થિતિ મુક્તિ પ્રત્યેના અદ્વયની છે ખરી રીતે આ સ્થિતિ આવે ત્યારથી જ યોગમાર્ગના અધિકાર શરૂ થાય છે અને એ જ ખરો ધર્માધિકાર. આ સ્થિતિ આવે છે ત્યારે ચિત્તમળની તીવ્રતા એટલી બધી ઓછી થઈ જાય છે કે તેને લીધે હવે તે જીવ બધા કર્મોમાં મુખ્ય એવા મોહનીય કર્મોના નવો મસ્કાર પાડે તોય તે મસ્કાર જીવ પગિલાયા પ્રમાણે એક કોડાકોડ સાગરોપમ કરતા પણ દૂર મુદતને પડે છે અને એવો જીવ ફરી મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ, જે મિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમ માનવામાં આવી છે તે, નિર્માણ નથી કરતો તેની જ એવા મુક્તિ નત્યે અદ્વેષી અને મોહની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ફરી ન બાધના જીવને અપુનબધક કહ્યો છે. અપુનબધક અવસ્થાથી માડી અધિગેહ યા અમ્યજ્ઞપિ સુધીના એક કાળ, અમ્યજ્ઞપિથી માડી દેશવિરતિ સુધીના બીજા કાળ, દેશવિરતિથી માડી સર્વવિરતિ યા પૂર્ણચારિત્ર સુધીના ત્રીજા કાળ અને પૂર્ણચારિત્રથી માડી મોક્ષપ્રાપ્તિ સુધીના ચોથા કાળ-આ રીતે યોગકાળના સ્થૂળ રીતે ચાર ભાગ પડે. મહેલા ભાગમાં વર્તનાર જીવોમાં રાગદ્વેષ યા કપાયનું તીવ્ર બળ ઘટે છે ખરું, પણ જડચેતનના બેદનું દર્શન (વિવેક મ્યાતિ) નગટનું નથી, કેમ કે

તેમા એવા દર્શનને રોકનાર દર્શનમોહ યા અવિદ્યા વિદ્યમાન હોય છી ખીજ ભાગમા કાષાયિક બળ નળુ પડવાની સાથે જ દર્શનમોહ પણ નળશે. પડે છે છતા તેમાં ચારિત્રનો પ્રતિબધ કરનાર કર્મ ક્રિયાગ્રીસ અથવા ઉદયમાન હોય છે, તેથી તેમા દર્શન હોવા છતા વિરતિ પ્રગટતી નથી ત્રીજ ભાગમા ચારિત્રપ્રતિબધક કર્મ અત્પાશે મોટુ પડતા વિરતિ પ્રગટે છે પણ તે પૂર્ણપણે નહિ જ્યારે ચોથા ભાગમા પૂર્ણચારિત્ર પ્રગટે છે, કેમકે તેમા પૂણ ચારિત્રનુ પ્રતિબધક કર્મ મોટુ પડે છે ૧૦ આ રીતે અપુનબધક, સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ એ ચાર અવસ્થામા પગરુ રહેલુ તારતમ્ય સ્પષ્ટ છે પણ પ્રત્યેક ભાગમા વર્તનાર એક જીવમા કાળક્રમે અથવા અનેક જીવોમા એક અમયે જે તારતમ્ય હોય છે તે પણ જેવુ તેવુ નથી હોતુ, કેમકે જેમ જેમ દોષોનો ધ્વાસ થાય તેમ તેમ શુદ્ધિ પ્રગટે છે અને એનો ધ્વાસ મીને એકમાથે એકસરખો નથી હોતો.

ઉપર યોગકાળના સ્વૂળ રીતે ચાર ભાગ પાડી યોગના સાધકોનુ અપુનબધક આદિરૂપે જે વર્ગીકરણ કર્યુ તેને જેન પરિભાષામાં શુદ્ધસ્થાનના નામથી ઓળખાવેલું છે અપુનબધક જીવ એ પ્રથમ શુદ્ધસ્થાનની હીયમાન-ઘટતી જતી અવસ્થા અને ચતુર્થ શુદ્ધ-સ્થાનની યા બ્રહ્મિભેદની પૂર્વસ્થિતિમા હોય છે, સમ્યગ્દષ્ટિજીવ ચોથા શુદ્ધસ્થાનમા સેખાય છે, દેશવિરતિ પાંચમામા ને સર્વવિરતિ છઠ્ઠાથી ચૌદમા શુદ્ધસ્થાન સુધી સેખાય છે.

અથકારે તેરમી ગાથામા અપુનબધકનુ લક્ષણ દર્શાવતા કહ્યું છે કે તે ઉત્કટ સકલેશથી-કષાયથી પાપ નથી આચરતો, મોગનું

૧ આ જ વસ્તુ જેન પરિભાષામા એવી રીતે પણ કહેવામા આવી છે કે ચારિત્રમોહનીય કર્મ પદ્યેષમપૃથક્કરણ એટલુ નિવૃત્ત થાય ત્યારે દેશવિરતિ અને સપ્ચાનસાંગોપમ એટલુ નિવૃત્ત થાય ત્યારે સર્વવિરતિ આવે છે (યો ગિ ૬ રી ૧-૨૦૬ ૩૫૨-૩૫૩)

બહુમાન નથી કરતો, અને પ્રત્યેક જીવનવ્યવહારમા ન્યાયપૂર્વક વને છે. આ લક્ષણમા કયાય આત્મદર્શનનો ઉલ્લેખ નથી પણ એની યોગ્યતાનો સંકેત છે ચૌદમી ગાથામાં સમ્યગ્દષ્ટિનું લક્ષણ દર્શાવતાં કહ્યું છે કે, તેનામા ધર્મતત્ત્વની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા, ધર્મ પ્રત્યે આદર, માનસિક સ્વસ્થતાપૂર્વક શુદ્ધિજનોની પૂજા ઇત્યાદિ હોય. આમા ધર્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસા દ્વારા આત્મદર્શન સૂચવાયેલું છે, પરંતુ કોઈ પણ જાતની વિરતિનો નિરૂપણ નથી ગાથા ૫૬૨ અને સોળમા દેશચારિત્રી અને સવચારિત્રીના લક્ષણો દર્શાવતા કહેવામા આવ્યું છે કે તે ક્રિયાતત્પર અને મોક્ષમાર્ગે ચાલનાર હોય છે, એમા ચારિત્રનો સંકેત છે.

ગાથા સોળમા અથકારે એક ખાસ અગત્યની વાત નોંધી છે તે એ કે ચારિત્ર એટલે સમતા, અર્થાત્ રાગ કે દ્વેષના વમળમા ન અટવાતા તદન સ્થિત રહેવું તે પણ આવી સમતા અથવા સ્થિરતા જે જૈન પરિભાષામા સામાયિક કહેવાય છે તે ચિત્તશુદ્ધિના તારતમ્ય પ્રમાણે ઓછીવત્તી હોવાથી એના અનેક ચડતા ઉતરતા સોપાન છે એમા શુદ્ધિનું સૌથી ઉચ્ચ સોપાન એ પૂર્ણ વીતરાગ અવસ્થા છે, જેમા કોઈ પણ જાતના સંકલેશના ખીજ સુધ્ધા અસ્તિત્વમા નથી હોતા.

સામાયિકની અશુદ્ધિ ને શુદ્ધિનો ખુલાસો

વહિસિદ્ધસુ ચ દેસે વિદિષ્યુ ચ ર્હસિરાગમાવે ચિ ।

સામાદ્ય અસુદ્ધ સુદ્ધ સમયાદ દોસુ પિ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ — શાસ્ત્રમા નિર્ણયેલી બાબતોમા દ્વેષ — અપ્રીતિને લીધે અને આદેશેલી બાબતોમા ઘોરા પણ રાગને લીધે, સામાયિક અશુદ્ધ થાય છે, પણ જો આ નિષિદ્ધ વિહિત બન્નેમા મમભાવ હોય તો તે સામાયિક શુદ્ધ બનવું (૧૭)





શુદ્ધ જ હોય ॥ સકલેજન્મની અવિઓથી અને તેની તીવ્રતા-  
મદતાથી ચિત્તની સ્થિતિ જટિલ હોય છે તેમા શુદ્ધિ પ્રકટયા  
પછી પણ અશુદ્ધિના અશો કામ ક્રોધ રહે છે સયત જીવન  
ચર્યા અર્થે પણ અમુક વસ્તુ વહણ કરવાની અને અમુક ત્યજ  
વાની હોય છે બ્રહ્મ કરવાનો અને ત્યજવાનો વ્યાપાર મામાન્ય  
રીતે અનુરાગ તેમજ દ્વેષને અધીન ચાલે છે, એટલે જીવનચર્યા  
નભાવતા એકાએક રાગદ્વેષના વનજીનો ઉછેદ સૌને માટે શક્ય  
નથી, તેથી એવા વલણે હોય તેટલે અશો ચિત્ત અશુદ્ધ ગહેવાનું  
પણ માધક એવા વલણેને પૂરુ પછે કાળુમા લાવવા માટે પ્રયત્ન  
શીલ હોય છે, આથી ચિત્તમા નિષિદ્ધ અને વિહિત વસ્તુઓ  
પ્રત્યે પણ સમભાવનું વલણ ક્રમે ક્રમે વધતુ જાય છે એ વલણ  
જેટલે અશો સિદ્ધ થયું તેટલે અશો સમતા સિદ્ધ થઈ અને તેટલે  
અશો સામાયિક પણ શુદ્ધ જ સમજવું આમ પ્રયત્ન અને  
જાગૃતિના વિકાસ સાથે સમભાવ કે સમતાની માત્રા વધતી જવાને  
ક્ષીવે મામાયિકની શુદ્ધિ પણ ઉત્તરોત્તર વધ્યે જ જવાની, અને તેટલા  
પ્રમાણમા અશુદ્ધિ ઘટતી જવાની છેવટે જ્યારે શુદ્ધિ પૂરુ પછે  
મિદ્ધ થાય ત્યારે તો અશુદ્ધિનો એક અશ પણ રહેવા નથી  
પામનો પણ તે પહેલાની ચિત્તસ્થિતિમા સકલેશની શુદ્ધિ  
અશુદ્ધિનું ઓછુવતુ મિશ્રણ અનિવાર્ય છે, તેમ છતાં શુદ્ધિ અને  
અશુદ્ધિ એ બન્ને અશો તો જુદા જ છે, ને બન્નેની અસર પણ  
જીવનમા સિત્ત સિન્ન દેખાય છે

યોગસાધ્યમા વ્યાસે ચિત્તની પાંચ ભૂમિકા પૈકી ત્રીજી વિક્ષિપ  
ભૂમિકાને લક્ષી સવાલ ॥ ૧ ॥ યો ॥ કે એમા દોડે અશો તો કલેશ  
વૃત્તિઓનો નિરોધ યા સમાધિ સભવે છે, તો પછી એ ભૂમિકાને  
યોગકોટિમા કેમ ન ગણવી એનો ઉત્તર એમણે સૂચવ્યો છે કે  
અલબત્ત, વિદ્યેષ કાળમા પણ કોઈ કોઈ વાર વચ્ચે સમાધિ લાધે  
એ સમાધિ, વિદ્યેષ અથવા ગજસ-તામસ વૃત્તિઓના

ઉદ્વેગના પ્રમાણમાં એટલી જમી અસ્થિર અને નળણી હોય ॥ કે તેથી તે સમાધિકોટિમાં ગણવા લાયક નથી અહીં પ્રયત્નને શુદ્ધિ-અશુદ્ધિના મિશ્રણની વાત કી છે તે ભૂમિકા એ વિશિષ્ટ ચિત્ત પછીની છે, કેમ કે પ્રયત્નને ભૂમિકાને લક્ષી વાત કરે છે તેમાં અશુદ્ધિનો અંશ હોવા છતાં શુદ્ધિનું મકાલુ પાકે પાકે શરૂ થયું છે, તેથી પ્રયત્નને સૂચવેલી એ ભૂમિકા વ્યાસની પરિભાષામાં એકાગ્ર ચિત્તની કોટિમાં આવે (વ્યાખ્યાન, ૧૧)

પ્રથમ સમ્યક્ત્વ સામાયિક અને તેના કાન્ધો

एय विसेसनाणा आवरणावगमभेयओ चेव ।

इय दद्वन् पढम ११ भूषणठणाइपत्तिसम ॥ १८ ॥

અર્થ—એ શુદ્ધ સામાયિક વિશેષજ્ઞાનથી તેમજ આવરણ સંગના તારતમ્યથી થાય છે આ રીતે બુદ્ધ, સ્થાન આદિની સિદ્ધિરૂપ સમત્વને પ્રથમ સામાયિક અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ સામાયિક સમજવું (૧૮)

સમજૂતી—ચિત્તમાં અસમભાવ કે અશુદ્ધિ હોય ત્યારે પણ સમભાવ યા સ્થિરતાના પ્રમાણમાં ચિત્તશુદ્ધિ પ્રગટવાની અર્થાત્ શુદ્ધ સામાયિક હોવાની વાત ઉપર કહી ॥ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં પ્રયત્નને એ શુદ્ધ સામાયિક પ્રગટ થવાનાં આંતરિક કારણો દર્શાવે

૧૧ પ્રતિમાં વચાયા પ્રમાણેનો પાઠ તે 'મૂલણ' ॥ એના શબ્દ અર્થ પ્રસ્તુતમાં જમનેસતો થતો નથી લાગ્યા વિચાર પછી 'મૂલણ' પાઠ જ મૌલિક હોવાની કલ્પના આવી છે તેથી તેને અનુસરી અર્થ કરવામાં આવ્યો છે 'મૂલણ' પાઠની કલ્પનાના પૌષ્ઠક પ્રમાણેમાં મુખ્ય એ છે કે પ્રયત્નને પોતે જ એમના સંજોગ પ્રકરણ (પા ૩૩) અને સમ્યક્ત્વ સાક્ષિ (પા ૨)નામના ગ્રંથમાં સમ્યક્ત્વના સડસડ અર્થ દર્શાવતા 'મૂલણ' પદ નિર્દેશ્યુ છે અને ઉચ્ચોપિન્યયને પણ સડસડ ભાવની સંજોગમાં 'મૂલણ' શબ્દ તેનો અર્થ કર્યો છે જુઓ આ જ ગ્રંથની

■ એમણે મુખ્યપણે જે આંતરિક કારણોનું સૂચન કર્યું છે એક અસાવાત્મક ને બીજું સાવાત્મક પહેલું કર્માવરણના ક્ષાસ-નિરૂત્તિ રૂપ છે, જ્યારે બીજું વિશિષ્ટજ્ઞાન અર્થાત્ સજ્ઞાનરૂપ છે પ્રસૂત પ્રથમો વિષય આધ્યાત્મિક ઢાઈ અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જ મુખ્યપણે વિચારવાનું પ્રાપ્ત થાય ■ પરંતુ એ દૃષ્ટિને બરાબર સમજવા માટે એની વ્યાવહારિક નિષ્ઠિ સાથે પ્રાપ્ત મિક્ત વૃક્ષના જરૂરી છે તેથી એ વિશે અહીં ઘોડી ચર્ચા કરી લઈએ

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ એટલે મુખ્યપણે આત્માને લગતી બાબ તોની વિચારણા અને વ્યાવહારિક એટલે મુખ્યપણે આત્મેતર તત્ત્વોની વિચારણા માં અવેષણા પડેલી દૃષ્ટિમાં આ યાત્રિક અને વ્યાવ આત્માનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ, તેને સ્પષ્ટ પ્રતીત હારિ જ્ઞાનની મર્યાદા કરવાના અને પ્રગટાવવાના સાધનો તેમજ અતિમ સાધ્ય આદિનો વિચાર મુખ્યપણે થાય છે, જ્યારે બીજા આત્મા સિવાયના તત્ત્વો કયાં છે, તેમનો પરસ્પર મળ ધ શો છે, અને દુન્યવી જીવનમાં એમનું સ્થાન શું છે વગેરે બાબતો નો વિચાર થાય ■ અને દૃષ્ટિએ એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોવા છતાં તત્ત્વ પરસ્પર નિરપેક્ષ નથી આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ પ્રગટે, તેનો વિકાસ થાય ત્યારે ઘણી વાર એમ પલ્લુ બને છે કે એના પ્રાકટ્ય અને વિકાસના પ્રમાણમાં વ્યાવહારિક જ્ઞાન બહુ ઓછું પલ્લુ હોય છે અને કેટલીક વાર બ્રાન્ત અને સશયાત્મક પલ્લુ હોય ■ તેથી જીલદ, મોટે ભાગે એ પલ્લુ જોવામાં આવે છે કે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિની મર્યાદામાં મર્યાદા અનેક વિષયના જ્ઞાન વિજ્ઞાનનો વિકાસ પુરુષણ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે પલ્લુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિનું પ્રાકટ્ય હોતું જ નથી આ રીતે બન્ને દૃષ્ટિની મર્યાદામાં સમાવેશ પામતા જ્ઞાનો કે વિદ્યાઓ નિયમથી સાથે જ હોય એમ સામાન્ય રીતે નથી બનતું; તેમ છતાં કેાઈ એવી વિરલ વ્યક્તિ પલ્લુ ચાલવે ખરી કે જેમાં બન્ને દૃષ્ટિઓ સાથે કામ કરતી હોય, અને બન્ને

સમગ્ર વિદ્યાઓ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં વિકસી ઢોલ આ બધું કેમ  
જને ॥ એના ખુલાસો આધ્યાત્મિક નિતકોએ અતર્બુજ નિરીક્ષણ  
દ્વારા કરે ॥ પરિણામનો ભેદ બાદ કરતા એ બાબત વિશે  
ક્ષિત ક્ષિત આધ્યાત્મિક પરંપરાઓમાં કદો જ મતભેદ નથી  
અર્થ એ વિચાર મુખ્યપણે જૈન પરિભાષાને અવલંબી દર્શાવ-  
વામાં આવે ॥

ઢોઈ પણ પ્રકારના જ્ઞાનને આવિર્ભાવ પામતા રોકે તે કર્મ  
યા સંસ્કાર જ્ઞાનાવરણ યા પ્રકાશાવરણ કહેવાય છે આત્માની  
પ્રતીતિ કે તેના સ્વરૂપના દર્શનને આવિર્ભાવ પામતા જે કર્મ રોકે  
છે તે દર્શનમોહ યા અવિદ્યા કહેવાય છે આત્મપ્રતીતિ યથા પછી  
પણ એ પ્રતીતિને અનુસરી વર્તન કરવા કે ચારિત્ર ઘડવામાં જે  
સંસ્કારો આવે છે તે ચારિત્રમોહ છે દર્શનમોહ અને ચારિત્ર  
મોહનું બળ પૂરેજુ ઢોલ ત્યારે પણ જ્ઞાનાવરણનું અર્થાત્ વસ્તુત  
અજ્ઞાનાવરણનું બળ ઘણી વાર ઘટે છે, તેથી કરીને અનેક સ્વર્ગ મૂક્ત  
વિપદોને સમગ્રતા નાનાવિધ જ્ઞાન વિજ્ઞાનો પણ મનુષ્ય મેળવી શકે છે  
આવાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનો તે તે વિષયની મર્યાદામાં ચોક્કસ અને અબાધિત  
ઢોઈ પ્રમાણભૂત સંભવે છે, તેમ છતાં એની માથે આધ્યાત્મિક  
દષ્ટિનું માકટપ ન દોય તો એવા જ્ઞાન વિજ્ઞાનો આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ  
અજ્ઞાન ડોટિમાં પડે ॥ તે એટલા માટે નહિ કે એ જોટા છે  
અથવા એનું દર્શન જ મૂલ્ય નથી, પણ એટલા માટે કે આધ્યાત્મિક  
દષ્ટિ પ્રગટેલી ન હોવાથી તેવા જ્ઞાન વિજ્ઞાનોના આત્મશુદ્ધિના  
વિકાસમાં કુપદોત્ત ઘટો નથી ક્ષેત્ર, ઘણી વાર તે આત્માની  
અશુદ્ધિને પોષે ॥ તેથી કરીને આધ્યાત્મિક દષ્ટિવિહીન જ્ઞાન-  
વિજ્ઞાનો જે જ્ઞાનાવરણના દ્વાસથી હિલ પામે તેને અજ્ઞાનાવરણનો  
દ્વાસ કહે છે, એટલે કે એ આવરણદ્વાસથી આવરણ ન ગઢે  
ત્યારે પણ પ્રગટેલાં જ્ઞાનો વ્યવહારદષ્ટિએ ગમે તેટલા મહત્વના  
હોય છતાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અજ્ઞાન જ ॥

ચારિત્રમોહની તીવ્રતમ શક્તિ જેને જૈન પરિણાપામા અન-  
તાનુબધી કહે છે તે કાઈક નખળી પડતા દર્શનમોહ નખળો પડે  
■ અને આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ કે દર્શન પ્રગટે છે જ્યારે આપુ  
દર્શન પ્રગટે છે ત્યારે જ્ઞાનાવગ્ધુના ઓછા કે વધુ ગમે તેવા  
ધ્યાનથી પ્રગટ થતું જ્ઞાન, એ માત્રા અને પ્રકારમાં ગમે તેટલું  
ઓછું હોય અગર વ્યાવહારિક-દુન્યવી વિષયોમાં અચોક્કસ પણ  
હોય છતાં, તે જ્ઞાન સંખ્યાય ■ એટલા માટે નહિ કે તે વ્યાવહારિક  
વિષયોમાં ખીજ કોઈના સડિયાતા જ્ઞાન કરતાં વધારે છે આ  
વધારે પ્રમાણુભૂત છે, પણ એટલા માટે કે તેના દ્વારા આત્મ  
શુદ્ધિના વિકાસમાં કશી જ બાધા પડતી નથી હોય, તે પ્રકાર  
અને માત્રામાં સામાન્ય હોવા છતાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના ઉદયને  
છીધે આત્મશુદ્ધિનું પોષક જ બને છે, અર્થાત્ તેના દ્વારા રાગ,  
દ્વેષ આ સકલેશ કદી પોષાતા નથી, તેથી કરીને તે જ્ઞાન જે  
આવરણુદાસને છીધે પ્રગટ્થ હોય તેને જ્ઞાનાવગ્ધુદાસ કહેવામાં  
આવે છે અજ્ઞાનાવગ્ધુના ધ્યાનથી પ્રગટ થયેલા જ્ઞાન વિજ્ઞાનો  
અજ્ઞાન કોટિના છે ત્યારે જ્ઞાનાવરણુના ધ્યાનથી પ્રગટેલા જ્ઞાન વિજ્ઞાનો  
જ્ઞાન કોટિના છે આ તફાવત માત્ર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિના અપ્રાકન્ય  
કે પ્રાકન્યને છીધે ■

દર્શનમોહ કે અવિદ્યા નિર્જળ થયા પછી આત્મદર્શન  
પ્રગટ્થ હોય અને તદનુસાર આધ્યાત્મિક વર્તન ઘડવામાં કે તેવું  
જીવન જીવવામાં આડે આવતા ચારિત્રમોહના બળો પણ ધ્યાન  
પામ્યા હોય ત્યારે જ્ઞાનાવરણુના ધ્યાનને છીધે પ્રગટ થતું ગમે તેવું  
અને ગમે તેટલું જ્ઞાન પણ સજ્જ્ઞાન કોટિનું સંખ્યાય ■ તે માત્ર  
એની શુદ્ધવર્તને છીધે, નહિ કે માત્રા આ પ્રકાર ને છીધે, કેમ  
કે તે સ્મૃતિકામાં આવિર્ભાવ પામતું વ્યાવહારિક આ આધ્યાત્મિક  
વિષયને લગતું જ્ઞાન ગમે તેટલું અને ગમે તેવું ઓર્ધ્વવતું આ સડતું  
હોતરતું હોય તોપણ ને આધ્યાત્મિક ચારિત્રનિર્માણમાં કશો જ

પ્રત્યક્ષ નથી કરવું હોય, તે જ્ઞાન રાગ, દ્વેષ જેવા મનની મદતા યા અભાવને ક્ષીણે ચારિત્રશુદ્ધિમાં અત્યંત ઉપકારક અને આ રીતે આપણુ અજ્ઞાન જ્ઞાન અને મજ્જાન એવી જે જ્ઞાનની ત્રણ કક્ષાઓ વિચારી તે સામાન્ય રીતે જ્ઞાનાવરણના અને આભારી હોવા છતાં મુખ્યપણે દરશનમાઠ અને ચારિત્રમોઠના પ્રાપ્ત કે ક્ષયને આભારી છે આ આધ્યાત્મિક દષ્ટિનું ધોરણ થયું

ઉપર જે વસ્તુ ચર્ચા છે તેને જ ચકાસે<sup>૧૨</sup> ચોને જ અને તત્ત્વ જામી ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીએ<sup>૧૩</sup> વિષયપ્રતિભાસ, આત્મપરિણામી અને તત્ત્વસંવેદન એવા ત્રણ સાધક નામોથી દર્શન ત દરશન સમજતી છે તેઓ કહે છે કે મતિ આદિ અજ્ઞાનાવરણના ક્ષાસથી લેપન થયેલું જ્ઞાન જે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ અજ્ઞાત છે તે વિષયપ્રતિભાસ કહેવાય છે કાલ્પ કે એ જ્ઞાન પોતાપોતાના વિષયનો ગમ તેટલો અને ગમે તેવો પ્રતિભાસ કરાવે છતાં તે જ્ઞાન પોતાના વિષયનું આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ કશું જ મૂલ્ય અટાવતું નથી એટલે કે તે જ્ઞાન દ્વારા અવગત થતા પદાર્થોમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ શું હેય, શું ઉપાદેય અને શું ઉપેક્ષણીય છે એવી કોઈ પ્રતીતિ તે જ માવતું નથી, બહુ નો માત્ર વસ્તુની ભૌતિક જાણનો ભાષ કરાવે છે મતિ આદિ જ્ઞાનાવરણના ક્ષાસથી આવિભાન પામેલું જ્ઞાન આત્મપરિણામી કહેવાય છે, કેમ કે તે જ્ઞાન પોતાના વિષયના સ્વરૂપપ્રતિભાસ માત્રમાં પર્યાવસાન ન પામતા તે વિષયનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પણ અટાવે છે અધ્યાત્મ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ તેની હેયતા, ઉપાદેયતા કે ઉપેક્ષણીયતાના નિર્ણયમાં તે પરિણમે છે સજ્જાનાવરણના ક્ષાસથી લેપન થયેલું જ્ઞાન તત્ત્વસંવેદન કહેવાય છે કેમ કે તે પોતાના વિષયમાં હેયત્વ, ઉપાદેયત્વ આદિના થયેલા નિર્ણય પ્રમાણે તેમાં સમ્યક્

૧૨ જ્ઞાનાદિક ન ૬

૧૩ ભગવત ૧—૩૬.૧૨ થી ૫

નિવૃત્તિ યા પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરે છે આ ત્રિવિધ જ્ઞાનનું તારતમ્ય નીચેના દાખલામા સ્પષ્ટ થાય છે

કોઈ અપરીક્ષક પણ નિર્મળ દષ્ટિસપન્ન વ્યક્તિ હીરાને જોઈ ‘આ હીરો છે’ એમ તો કહાય જાણે, પણ એનું વ્યાવહારિક મૂલ્ય તે આકી નથી શકતો. તેનું આ જ્ઞાન હીરા પૂરતું વિષય પ્રતિભાસિ કહેવાય. બીજી પરીક્ષકશક્તિવાળી વ્યક્તિ એ જ હીરાને હીરો સમજી તેનું વ્યાવહારિક મૂલ્ય પણ આકે કે આ વસ્તુ આટલા માટે ગ્રાહ્ય છે, તો તેનું જ્ઞાન હીરા પૂરતું આત્મ પરિણામી કહેવાય, કેમ કે પ્રથમ વ્યક્તિ કરતાં આ વ્યક્તિની સમજણમા મૂલ્યાકન કરવા પૂરતું જોડાણ છે ત્રીજી કોઈ વ્યક્તિ પરીક્ષકશક્તિ ઉપરાંત પુરુષાર્થશક્તિ પણ ધરાવતી હોય, ને હીરાને હીરા તરીકે જાણે અને એનું મૂલ્યાકન કરી જેસી ન રહે, પણ જો એ ઉપાદેય હોય તો તેને પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરે એવી વ્યક્તિનું હીરા વિશેનું જ્ઞાન પહેલી જો વ્યક્તિએ કરતા વધારે જોડું હોવાનું, કેમ કે તે વિના એ પ્રવૃત્તિપર્થવસાયિ બની ન શકે આ તો માત્ર સ્થૂળ દાખલો છે, પણ તે વસ્તુ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે થોળને સમજવાની છે અજ્ઞાનકોટિનો જીવ બાળ કે મૂઠની પેઠે વસ્તુને કહાય જાણે, પણ તે તેનું મૂલ્ય આકી ન શકે જ્ઞાનકોટિનો જીવ વસ્તુને જાણવા ઉપરાંત તેનું આધ્યાત્મિક મૂલ્ય પણ આકે જ જ્યારે મજ્જાન કોટિનો જીવ પોતે આકેલા મૂલ્ય પ્રમાણે વિવેક દુવક નિવૃત્તિ યા પ્રવૃત્તિ પણ કરે ૧૪

૧૪ શ્રી હરિમદ્દે જ્ઞાનાષ્ટક(ન ૯)મા વિષયપ્રતિભાસઆદિ ત્રણ વાનના સ્વરૂપની તેના સૂચક લિંગોની અને તેના કાયની સ્પષ્ટ ચર્ચા કરી છે એ અષ્ટકને અનુસરી શ્રી ચરોતિ ન્યયએ છઠ્ઠી ભગ્વોક્તી (પ્રકાશ ૨ થી ૫)મા એ જ વિષયની વધારે વિશદ ચર્ચા કરી છે. અહીં નોંધવા જેવું એ છે કે શ્રી હરિમદ્દે ત્રિવિધ જ્ઞાનની પરિભાષા પોતે રચી છે પરંતુ એની પાછળ સમન્વયની ભૂમિતિ છે ગીતા (૧૦ ૪) મા જુષ્ટિ, જ્ઞાન અને

વિવેચનના પ્રારંભમાં જે અજ્ઞાવાત્મક અને સાવાત્મક એવા  
મામાયિક શુદ્ધિનાં જે કાગ્જોનો નિર્દેશ કર્યો છે તે સમજવા

અસમોદ અથવા ત્રણ પદો છે એ જ પદોને તેમણે યોગદક્ષિણમુખ્યવમા  
છે તેવા જ હર્ષ બોધના ત્રણ પ્રકાર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ લેતા હતા છે  
અને તેમણે એવું જ ને પદોની વ્યાખ્યા પણ કરી છે (૧૨૦ ૧૧૧  
૧૨૨) એમ લાગે છે કે તેમણે એ ત્રણ પદોનો અર્થ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ  
કર્યો ત્યારે જ તેમને એ વસ્તુ જોઈ પરપરાને અનુસરી નિરૂપવાનો વિચાર  
પણ આવ્યો હોય અને તેમ દો પણ તેમણે ૭ વિષયપ્રતિભાસ આત્મ  
પરિણતિમનુ અને તત્ત્વસંબંધન જે ત્રણ નામે અજ્ઞાન અને જ્ઞાનની ક્રમિકો  
વળવી છે તે પિતાગત પ્રુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસમોદ એ ત્રણ કક્ષાઓનું જ  
બીજું પરિભાષામાં અને વધારે વિસ્તૃતથી નિરૂપણ છે

ગીતા ઉપરની ઉપલબ્ધિ અર્થો જ સ કૃત વ્યાખ્યાઓ અને જ્ઞાનેશ્વરી  
મુખ્યાને લેતા એકલુ તો સ્વયં લાગે છે કે ગીતાનો વ્યાખ્યાકાર કેવલ  
દેવવાદી દોષ વિવિધદેવવાદી દેવવાદી કે દેવદેવવાદી કે શુદ્ધદેવવાદી  
દોષ પણ તે પ્રુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસમોદ વચ્ચેનું આધ્યાત્મિક વારતમ્ય  
એક સરખી જ રીતે નિરૂપે છે શ્રી હરિભદ્ર અને સારાચાર્ય જ ને  
સમસાક્ષીન છે શ્રી હરિભદ્રે રામચર્યાજીને જોઈ નથી અને રામચર્યા  
પ્રાચીન કોઈ ગીતાની વ્યાખ્યા હજી જ્ઞાત નથી તેમ હતા શ્રી હરિભદ્રે  
પ્રુદ્ધિ જ્ઞાન અને અસમોદ એ ત્રણ પદોનું વિવરણ જે યોગદક્ષિણમુખ્યવ  
મા કહ્યું છે અને વિષયપ્રતિભાસ આદિરૂપે જે ત્રણ જ્ઞાનની માત્રો  
જ્ઞાનાશકમાં થઈ છે તે સમગ્ર સાકરભાષ્ય આદિ સાથે તોલન કરતા  
એમ લાગેલા વિના નથી રહેણ કે આ બધા આચાર્યો મુખ્યપણે આધ્યા  
ત્મિક દૃષ્ટિએ જ જ્ઞાન-અજ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરતા તેથી જ તેઓ  
બધા સાપ્રધાનિક પરિભાષા બિલ દોષા છતાં તાત્પર્યમાં મળી બેસે છે  
આ રીતે શ્રી હરિભદ્રે ગીતાગત જ્ઞાનવિભાગનો પોતાના મતોમાં તે જ  
નામથી અને નામાન્તરથી સમન્વય કર્યો છે આ એક એમના બહુતુલ્ય  
અને ભારી સૂચનો પુરાવો છે

પ્રસિદ્ધ અર્જુનચાર્ય પ્રુદ્ધિરૂપે વિશુદ્ધિમાત્ર (૧૪ ૪ પા ૩૦૪)માં  
પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ સમન્વયતાં કહ્યું છે કે કોઈ પણ વિષયનું પ્રાથમિક જ્ઞાન  
તે સજ્ઞા ત્યારબાદ થવાડું તે જ વિષયનું જરા ક્ષિદ્ર જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન



પૂરતી આટલી ચર્ચા થઈ, હવે એ ગાથાગત મૂળવિષય ઉપર આવીએ. ગાથામા 'ત્રિસેનજ્ઞાન' અને 'આવરણાચગમમેય' એ બે પદો છે. પડેલાનો અર્થ છે 'વિશેષજ્ઞાન' જે સાવાત્મક છે, ને બીજાનો અર્થ છે 'આવળેણોનો વિશિષ્ટ શ્વાસ' જે અભાવાત્મક છે. દર્શનમોહ અને કાર્તિક અર્થે ચારિત્રમોહ એ બેનો શ્વાસ થાય, અર્થાત્ એની બાધકશક્તિ નબળી પડે ત્યારે સાથેસાથે જ્ઞાના વળણના શ્વાસથી જ્ઞાન પણ પ્રગટે છે એટલે દર્શનમોહ, આશિક ચારિત્રમોહ અને જ્ઞાનાવરણ એ ત્રણેનો શ્વાસ અને એને પગિણામે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન જે ચાત્મપરિણામિ જ્ઞાન કહેવાય, એ બે કારણોને ક્ષીણે જીવમા જે આત્માત્મિક શુદ્ધિ પ્રગટે છે તે શુદ્ધ સામાયિકની પ્રાથમિક સ્થિતિ છે. આ પ્રાથમિક સ્થિતિને પ્રગટવાના કારણો દર્શાવ્યા બાદ પ્રથકારે એ પણ દર્શાવ્યું છે કે એવી સામાયિક શુદ્ધિના પગિણામરૂપે જીવનમા કેનો કેનો ફેરફાર થાય અને કેવા લક્ષણો દર્શિતોચર થાય. પ્રથકારે બહુ જ દૂકામા એટલે જ મ'કેત કથો છે કે સૂષણ અને સ્થાન આદિની પ્રાપ્તિ કે સિદ્ધિમા એ પ્રાથમિક શુદ્ધ સામાયિક પર્યાવસ્થાન પામે છે. હવે આ મ'કેતનો અર્થ વિચારીએ.

અને સ્ત્રી પાઠ્ય થનારું તે / વિષયને લગત સર્વાંગીજ્ઞ જ્ઞાન તે પ્રજ્ઞા આ રીતે મળે. વિજ્ઞાન અને પ્રજ્ઞા એ જાણુમા પ્રજ્ઞા એ જ્ઞાનની સર્વોચ્ચ ક્રમા છે. આ વાતને સમજાવવા તેમજ એક દાખરો આપીને બે બે શ્રી હરિમંત્રે વિષયવર્તિમાસ આદિ ત્રિવિધ જ્ઞાનને સમજાવવા આપેલા રત્ન આદિના દાખવાને મળતો છે. જેમ કે કોઈ અવિસિત શુદ્ધિનું બાળક સામે પડ્યા સોનારૂપાના સિક્કાગોળને આ કાલક પીણું કે પોણું જે મેટલ બળે તે સજ્ઞા પછી બીજે ગ્રાન્થપુરુષ જે સિદ્ધિએ કામમા આવે, એની મીમત્ત આવે ઇત્યાદિ બંને ત્યારે તે વિજ્ઞાન અને ઈ ખરેખર પરીક્ષા સુવણ કાર એ સિક્કાગોળી બનાવટ તેમજ એને લગત બધું જ્ઞાન ધરાવે ત્યારે તે પ્રજ્ઞા. આમ બ્યાવહારિક દાખવાથી શુદ્ધરૂપે જ્ઞાનની ત્રણ વિકસની ક્રમાઓ વણવી છે, તેમા પ્રજ્ઞા એ અંતિમ કક્ષા છે.

અથકાઁ જો કે સક્ષેપમા શૂપણુ, સ્થાન આદિ એટલુ જ નિદેશ છે, પણ એમના<sup>૧૫</sup> અને ઉપાધ્યાય યશોવિજયજીના<sup>૧૬</sup> અર્થો માથી તેને લગતી જે હકીકત મળે છે તેને આધારે અહીં કાંઈક વિસ્તાર કરવો ઉચિત છે. સામાયિક-શુદ્ધિનુ પ્રથમ સોપાન એટલે સમ્યક્દર્શન—વિવેકખ્યાતિનો લાભ જ્યારે આવેા લાભ થાય છે ત્યારે બાદ જીવનમા આચાર અને વિચારને લગતા પણ કેટલાક પરિવર્તનો થાય છે. એવા પરિવર્તનને સમ્યક્ત્વનાં સડમક ચિહ્ન કે લક્ષણ તરીકે અથકારે જ સંબોધકરણુ અને સમ્યક્ત્વસમતિમા નિદેશ્યા છે. એ લક્ષણોને એક રીતે સમ્યક્ત્વને અંગે વિચાર કરવાના મુદ્દા યા પ્રશ્ન ઠહી ચકાવ, જેને ગુજગતી ભાષામાં ‘સડસઁ બોલ’ ઠહે છે. એ સડસઁમા પાંચ બાબતોને શૂપણુ તરીકે નિદેશી સમ્યક્ત્વના પાંચ શૂપણો ઠહા છે તે આ છે—કૌશલ, તીર્થસેવન, ભક્તિ, સ્થિતતા અને પ્રસાવના.

‘શૂપણુ’પદ સાથે ‘સ્થાન’પદ છે સ્થાનનો અર્થ અહીં શો સેવો એ પ્રશ્ન છે. પણ અથકારે પોને જ ગુદે ગુદે સ્થળે ‘સ્થાન’ પદના જે અર્થો કયાં છે તે અર્થો અહીં ઘટે છે. યોગવિશિકામા પાંચ પ્રકારના યોગ દર્શાવતા પ્રથમ યોગ તરીકે અથકારે સ્થાનયોગ નિદેશ્યો છે, તેનો અર્થ પશ્યક, આસન આદિ કાયિકયોગ છે. ‘ટાળેણ મોળેણ જ્ઞાણેણ અપ્પાણ લોભિરામિ’ ઇત્યાદિ પાકમા આવતા ‘ટાળ’ પદનો જે અર્થ અથકારે જ લલિતવિસ્તરમા કયો છે તે ઉપરના અર્થ પ્રમાણે જ છે. સંબોધકરણુ (ગા ૫૯-૬૦), સમ્યક્ત્વસમતિ (ગા ૪૦ થી) આદિ અર્થોમા અથકારે ‘સ્થાન’ પદનો એક અર્થ સિદ્ધસેનદિવાકરને<sup>૧૭</sup> અનુસરી કયો છે તેમા

૧૫ સંબોધકરણુ પા ૩૩ સમ્યક્ત્વસમતિ પા ૨-૩

૧૬ સમ્યક્ત્વના સડસઁ બોલની સંજ્ઞા—જુઓ ગૂજ ૨ સાદિત્ય સમદ, પ્રથમ ભાગ, પા ૩૧૮ થી

૧૭ સંભવિતક કોડ ૩ માથા ૫૪-૫૫ (ગુજરાતી વિવેચન)

આત્મસ્વરૂપને લગતા નિર્ણયના છ મુદ્દાઓ છે, જેવા કે (૧) આત્મા છે, (૨) તે નિત્ય છે, (૩) તે કર્મનો કર્તા છે, (૪) તે કર્મફળનો ભોક્તા છે, (૫) નિર્વાણ છે, અને (૬) તેનો ઉપાય પણ છે. પહેલો અર્થ કાયિક વ્યાપાર સૂચવે છે જ્યારે બીજો માનસિક નિર્ણય વ્યાપાર સૂચવે. ■ ભૂપણ અને સ્થાન સાથે ગાથામાં 'આદિ' પદ ■ તેથી સમ્યક્ત્વ સાથે સળધ ધરાવતા ઉપર નિર્દેશિત સડસઁ અગો અહીં સેવા ભેઈએ આવાં મડસક અગોની પ્રાપ્તિ કે સિદ્ધિ એ આત્મિક સમ્યક્ત્વપરિણામના પ્રતીકે માત્ર છે એવો પરિણામ ભાવ તે આધ્યાત્મિક માર્ગના વિકાસક્રમમાં શુદ્ધિનું પ્રથમ સોપાન યા પ્રથમ સામાયિક સેખવામાં આવ્યું છે એ જ્ઞાનાવગ્ધુના જ્ઞાસથી અને વિશેષજ્ઞાનથી સંભવે છે.

સમત્વયુક્ત મુનિની નિષિદ્ધ અને વિહિતમા નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ

ફિરિયા ઉ વ્હજોગેણ ચક્કમમણ વ હોઈ એયસ્સ ।

જાણાજોગા પુઠ્ઠવાણુવેહ્જો ચેવ નવર તિ ॥ ૧૧ ॥

ઘાસીચદણક્ખો સમસુહદુક્ખો મુણી સમક્કરાઓ ।

મયમોક્કરાપઢિવદ્ધો અજો જ પાણ સરથેસુ ॥ ૨૦ ॥

અથ—જેમ હડના મળધથી મળેલા વેગ પ્રમાણે ચક્રની ગતિ થાય છે તેમ આજ્ઞાના યોગથી કેવળ, પ્રથમ પડેલા સરકાર પ્રમાણે, એ સમત્વયુક્ત સાધકની નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિરૂપ થયાં થાય છે એમ સમજવું (૧૯)

એ જ કારણથી શાસ્ત્રોમાં મુનિને વામીચ દનસદશ, મુખ-હૃદયમાં સમ, તેમજ સંસાર અને મોક્ષમાં અનાસક્ત કહેલો છે (૨૦)

સમજૂતી—કોઈ પણ સાધકની જીવનચર્ચા છેવટે તો અમુક નિષિદ્ધ વસ્તુઓના ત્યાગ અને અમુક વિહિત વસ્તુઓના સ્વીકાર

દ્રાગ જ ચાલે છે પણ ઉપર કહેવામા આવ્યું છે કે જ્યારે નિષિદ્ધ અને વિહિત બન્ને બાબતો પ્રત્યે સમસાવ પ્રગટતો જાય છે અને અણુગમા કે ગમાનું તત્ત્વ ઘટતું જાય છે ત્યારે જ વાસ્તવમા સમત્વ કે સામાયિક-શુદ્ધિ શરૂ થાય છે પરંતુ અહીં જ નમ ઉલ્લેખે છે કે એક વાર સમત્વ પ્રગટ થાય અને તે નિષિદ્ધ કે વિહિત બંને બાબતોમા ઉત્તરોત્તર સાધકના વિકાસના પ્રમાણમા વધતું જાય તો એવી સ્થિતિમા તેની જીવનચર્યા કેમ ચાલે ? દેહપોષણ પૂરતી, વૈયક્તિક અને મામાજિક જીવન જીવવા પૂરતી જીવનચર્યા તો દેહ ટકે ત્યાંસુખી આવશ્યક જ છે ને વિના તો ધર્મ કે યોગની સાધના પણ નથી સંભવતી અને એવી જીવનચર્યામા તો વિધિ નિષેધની મર્યાદાઓ હોય જ છે કે જે અણુગમા ને ગમા સાથે મઠનિત છે, જ્યારે સમત્વ એ ગમા-અણુગમાથી પર છે એટલે સમત્વનો આવિર્ભાવ ને વિકાસ એ જીવનચર્યાનો બાધક કેમ ન થાય ? બ્રમહત્ત્વ ગાથા ૧૯ ને ૨૦મા આનો ઉત્તર આપતા હાગે છે તેમો કહે છે કે ઉપર ઉપરથી જોતા અણુગમા ને ગમાના તત્ત્વ સાથે સમત્વ પરિણામનો વિરોધ હાગે છે ખરો, પણ સમત્વ આવતા અને તેનો વિકાસ થતાય જીવન ચર્યા પૂર્વવત્ ચાલુ રહે છે, પરંતુ તે શુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપર દૈહિક અને માનસિક બધી જ જીવનચર્યા ભલે વિધિ-નિષેધની મર્યાદામા ચાલતી હોય, પણ તે શરૂઆતમા પડેલા શાસ્ત્રાનુસારી વિધિ નિષેધના સંસ્કારોને લીધે જ ચાલે છે પ્રાન્સમા જ્યારે સાધક અપકવ દશામા હોય ત્યારે તે સુયોગ્ય ગુરુ કે ઉત્તર સાધકનું શરૂણુ સ્વીકારે છે, અમર તો શાસ્ત્રાચ્ચાઓને વિવેકથી અનુસરે છે તેથી એનામા વિચાર અને આચારને લગતા ઘણા સુસંસ્કારો દૃઢમૂલ થાય છે જ્યારે તે સાધક વિકાસમા પરિપાક સાધતો જાય અને તેનું આત્મસામર્થ્ય સ્વાવલંબી બનતું જાય ત્યારે પણ પ્રથમ ઝીંસેલા સુસંસ્કારો એને જીવનચર્યાનું ચક્ર ચાલુ

રાખવામાં ઉપકારક થાય જ છે જથ્થાને એ વસ્તુ દશાન્ત દ્વારા સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે કુસાર ચાકડો ચલાવવાનું દડથી શરૂ કર છે, પણ પછી તે ચાકડો ઉપર દડને વધારે વખત નથી ગણનો, ઉડાવી દે છે છતાં એ દડે આપેલી ગતિ અને તેમાંથી નીકળેલા વેગસરકારને ક્ષીધે ચક્ર નો અમુક વખત સુધી ચાલુ જ રહે છે અને એ ચક્રગતિને ક્ષીધે જ કુસાર ઇચ્છાનુસાર આકારો સર્જી શકે છે તે જ રીતે સાધક ઇચ્છાયાગ ને શાસ્ત્રયાગની હયામાં બીજાને અવસરની વિધિ નિયેવપૂર્ણ વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક જીવનચર્યા શરૂ કરે છે, પણ તેનામાં વધારે વિકાસ થતા અને અપ્રમતપણે વધારે સ્થિત થતા એ શાસ્ત્રયાગકાળના સરકારો એની જીવનચર્યાના નિયામક બની રહે છે એટલે દેખીતી રીતે જીવનચર્યા એની એ સામવા છતાં તત્ત્વતઃ એનો આત્મા બદલાઈ જાય છે તે એટલે સુધી કે જ્યારે વાસીચક્રનકલ્પાદ જીવી યુનિદશા પ્રાપ્ત થાય અને જ્યારે સાધકને અસાગર કે મોક્ષ, સુખ કે દુખ બન્નેમાં એક-સરખા સમસાન પ્રગટે ત્યારે પણ પૂર્વમરકારપ્રેરિત બાહ્ય જીવન-ચર્યા ચાલતી હોય છે

૧૮ વાસીચક્રન કલ્પ એવા રબ્દનારા સૂચવતી આવના તે કારક આધ્યાત્મિક સપ્રકાશમાં મળવાની જ પીતામાં અને અન્યથા એ આવના 'શુદ્ધિ' તે સમે કલ્પા સમાજમાં અચાજથી એવા રબ્દોથી નિરપાર્થ છે પ્રવેશવ ગાયામાં પણ સમસુખ્ય જ આવે જ છે, પરંતુ એ આવનાને બંધક કરતો વાર્ણિકકલ્પ રબ્દ પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત પ્રાચીન અને અર્વાચીન જેન મેંચોમાં અનેક રચને પ્રધોબ્ધો છે કલ્પસૂત્ર (૫ આત્મા-નક સમા સ્ત્ર ૧૧૬ પૂ ૧૭૫-૧)માં વાસાચદળસમાનકલ્પે' એવું ૫૬ છે ત્યારે આવરચર્યાનિયુક્તિ, આયા ૧૫૪૮માં આ પ્રમાણે છે

વાસાચદળકલ્પા જો મરણે જોવિદ્ ય સમસજ્ઞા ।

દેહે ય અપદ્વિદ્ધો કાલસ્સગ્નો દશ્વ તત્ત્વ ॥

લિપ્ત લિપ્ત અધિકારીઓમાં યોગનો ખુલાસો અને યોગના  
લિપ્ત લિપ્ત લક્ષણો

અર્થ—નિયમિતમૂર્તિગણ ઉચિત જમેત્યડગુદાણ ।

આનામયસજુત ત સઘ્વ ચેવ જોગો સિ ॥ ૨૧ ॥

સહસ્ત્રજોગો ચિત્તદિવસીનિરોહો ચેવ ।

તદ્દ કુસલપવિત્તીય મોક્ષસ્મિં ચ જોગનાઓ સિ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—ઉપર વર્ણિત લિપ્ત લિપ્ત અપુનબધક આદિ છવેાનું  
પોતપોતાની ભૂમિકાને યોગ્ય અને આસાદ્ય અમૃતથી સુખ  
ને અનુકાન છે તે મર્વ અર્ધી યોગ જ છે, (૨૧)

કારણ કે સર્વદર્શનસમત યોગના લક્ષણો—જેવા કે,  
ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ, કુશલ પ્રવૃત્તિ, મોક્ષ સાથે સબધ

આ સામાસિક પદનો વિચાર તો બાહ્ય રાગે અને રીતે  
કર્તા છે પણ એ બધાનો ભાવ એક જ છે અને તે એ કે અપકાર  
કરે તેનું પણ અર્થ કરણ જેમ વાસવો ચ દન જમને છે તે એ છેદના  
બાહ્યમાં ચ દન લેવડું વધારે મુવાસ જ પ્રસારે છે તેમ જ ખરો સાધક  
હોય છે તે પણ અનિષ્ટ કરનાર પ્રત્યે મીઠી નજર જ રાખે છે એ જ  
રીતે એ રાખમાથી માધ્યસ્થનો ભાવ પણ નીકળે છે કે કોઈ વાસવાથી  
છાડે ચા કોઈ ચ દનને લેપ દે તોય એ બંને અપકાર અને ઉપકારક  
પ્રત્યે સમાનપણે વતે કોઈ એ પ્રત્યે લેપ ને ધીન્વ પ્રત્યે રાગ ન સેવે  
માત્ર સમજુદિ કેળવે જે બાવો હોય તે જ ખરો માધ્યસ્થ અને સમસુખ જ  
આ અધને દર્શાવનાર એ પ્રથમ કાન નિયુક્તિ ગાથાની બાહ્યમાં શ્રી  
દરિદ્રે ધાનુ છે તે આ છે

જો ચંદ્રણ બાહુ આર્લિન્દ વાસિણા ચ તરછેદ ।

ચયુગળદ્ જોવ નિદદ મહરિસિણો તત્ત્વ સમમાત્તા ॥

આનુ માધ્યસ્થ કચ્ચતર આધ્યાત્મિક ભૂમિકામાં જેન પરિભાષામાં  
કહીએ તો એ ક્ષતિકેળિમાં આવિર્ભાવ પામે છે

કરાવવો-એ ઉપર્યુક્ત ચિત્ર ચિત્ર કોટિના બધા જીવોના  
અનુદાનમા ઘટે છે (૨૨)

સમજૂતી-અપુનબધકથી લઈ સર્વવિગતિ સુધી અધિકારી  
ઓના મુખ્ય ચાર વર્ગ છે દરેક વર્ગમા પણ અધિકાર પરત્વે  
તાગતમ્ય ■ જ એવી સિન સિન યોગ્યતાવાળા સમસ્ત અધિ  
કારીઓના પોતપોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ હોય એવા બધા જ  
પ્રકારના ધર્મવ્યાપારને યોગ કોટિમા ગણવાની સામાન્ય ઠસોટી  
શી ? એ પ્રશ્નનો હિત જથ્થકારે ગાથા ૨૧મા આપ્યો છે તે ઠઠ  
છે કે મામા મ કમોટી માત્ર એક જ છે અને તે શાસ્ત્રાચારને અનુ  
સરવાની ભૂમિકાબેદ પ્રમાણે ચાલતા અધિકારીનો કોઈ પણ ધર્મ  
વ્યાપાર અર્થાત્ ચિત્ર અનુદાન નો સ્વરૂપ હી ન હોય અને  
અનુસવી પ્રુત્તોના વચનને અનુસરી વિવેકપૂર્વક ચાલનો હોય તે  
તે યોગ કોટિમા લેખાય છે

જથ્થકાર સામે એ પ્રશ્ન તો છે જ કે તમે વિદિત અનુ  
દાન કે ધર્મવ્યાપારને યોગ કોટિમા લેખો છો તો ■ એવા ધર્મ  
વ્યાપારમા જુદી જુદી પરપરાઓને સમત એવા યોગના બધા જ  
લક્ષણો ઘટે છે કે માત્ર જૈનપર પગમત ? એનો હિતર જથ્થ  
કાર આપે છે કે જૈન-જૈનેતર પરપરાઓમા યોગના લક્ષણો જુદા  
જુદા છે, પણ તે બધા જ લક્ષણો ઉપરસચિત ધર્મવ્યાપારમા  
ઘટે છે આમ કહી જથ્થકાર મુખ્યપણે યોગના ત્રણ લક્ષણો નિર્દેશે  
■ પહેલું સાધ્ય-યોગપર પગસમત પાત જલયોગનુ, બીજુ બૌદ્ધ  
પરપરાસમત, ત્રીજુ જૈન પરપરાસમત ચિત્તવૃત્તિનિરોધ એ  
પાત જલ લક્ષણ છે, કુશળ પ્રવૃત્તિ એ બૌદ્ધ લક્ષણ છે અને મોક્ષને  
સ યોગ એ જૈન લક્ષણ છે શાન્દિક રચના જેતા લક્ષણોમા મેદ  
દેખાય છે, પણ લક્ષણ એ લક્ષ્ય યા લક્ષિત વસ્તુનુ સ્વરૂપ હોઈ  
સ્વરૂપના એક યા બીજા પાસાને દર્શાવનારુ હોય છે, તેથી તેમા

કશેા બેદ નથી હોતો પાતજલસૂત્ર ચિત્તવૃત્તિઓના નિરોધને યોગ કહે છે ત્યારે તે મુખ્યપણે ચિત્તવૃત્તિયત કલેશોના નિરોધને યોગ કહી સપ્રજ્ઞાતયોગને સગૃહીત કરે ॥ અને જ્યારે તે કલેશના બીજ રહિત એવી સર્વવૃત્તિઓના નિરોધને પણ યોગ કહે છે ત્યારે તે અતિમ કોટિના અસપ્રજ્ઞાતયોગને સગૃહીત કરે ॥ સર્વવૃત્તિના નિરોધની અતિમ સ્થિતિ એ ચિત્તનો કારણમા પ્રતિ પ્રસવ કે પ્રવય છે, જે વિદેહમુચ્ચિત્ત સાધન છે બૌદ્ધ પરપરા કુગલ પ્રવૃત્તિને યોગ તરીકે વર્ણવે છે, ત્યારે તે પાતજલ લક્ષણ સૂચિત વિશુદ્ધ ચિત્તસ્થિતિમાથી ઉદભવતા કુશલ — મવ હિતકારી ને વિવેકી જીવનધર્મને દર્શાવે ॥ પહેલા લક્ષણમા મુખ્યપણે ભૂમિ શુદ્ધિ અભિપ્રેત છે, જ્યારે બીજામા એવી ભૂમિશુદ્ધિમાથી નીપજતુ પરિણામ અભિપ્રેત છે જૈનમ મત લક્ષણ ઉપરના બ ને અભાવ ને ભાવાત્મક લક્ષણોને મમાવતા એટલુ જ કહે છે કે જે મોક્ષ સાથે જોડે તે યોગ આનો અર્થ એ થયો કે ચિત્તશુદ્ધિ કે ચિત્તશુદ્ધિમાથી નીપજતો જીવનધર્મ એ બને છેવટે તો મોક્ષ પર્યાવસાથી જ છે જે જીવનવ્યાપાગ જીવને મોક્ષ લાણી લઈ જાય તેના મૂળમા અકિલ્બટપણુ તો હોવુ જ જોઈએ અને જ્યા કલેશો ગયા ત્યા કહી અકુગળ પ્રવૃત્તિ સલાવે જ નહિ આ રીતે એકમા કારણ, બીજામા કાર્ય ને ત્રીજા લક્ષણમા ઉભયનો સમાવેશ ॥ એટલે સિત્ત સિત્ત શબ્દોમા ગૂંથાયેલા લક્ષણો પણ તત્ત્વત એક જ લક્ષ્યને દર્શાવે છે આ રીતે ત્રયકારે વ્યાપક દષ્ટિએ બધા જ યોગાધિકારીઓના સમુચિત અનુભાનને યોગ કોટિમા ગણી તેમા જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુઓથી બધાયેલા જુદા જુદા લક્ષણો કેવી રીતે સવાદ પામે છે ને ૨૨ મા ગાથામા દર્શાવ્યુ છે

પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિનો ખુલાસો

एषसि पि न पायऽपञ्ज्ञाणाजोगतो न चचियम्भि ।

अणुहाणम्मि पविच्छी जायह तह सुपरिसुद्धि त्ति ॥ २३ ॥



અથ—એ બિન્ન બિન્ન અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિ, મોટે ભાગે અપધ્યાનનો યોગ ન હોવાથી, ઉચિત કાર્યમાં જ થાય છે તેમજ તે વધારે શુદ્ધ પણ હોય છે (૨૩)

સમજૂતી—સાધારણ લોકોમાં અને કેટલીક વાર શિક્ષિત હોય એવા લોકોમાં એક માન્યતા પ્રવર્તે છે કે કોઈ યોગ સાથે કે યોગની નિશામાં આગળ વધે ત્યાં એને કાંડ કગવાપણુ નથી રહેતું. આ બહુ ઓછું રહે છે, કેમકે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી એ યોગ સાથે સગત નથી જાણે આ બધું નિવારવા જ બ્રથકારે રહ્યો ગાથા ગ્યી હોય એમ લાગે છે તેઓ એમાં કંડે છે કે તમામ જાતના યોગાધિકારીઓને પ્રવૃત્તિ તો હોય જ છે, પણ તે સમુચિત કર્તવ્યને સજાતી હોય છે તેઓ કદી અનુચિત કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત નથી થતા, કાગણુ કે તેમનામાં ધણે ભાગે દુધ્યાન કે ક્યેશ સંસ્કારોનો અભાવ જ હોય છ કોઈ પણ કાર્યની અનુચિતતાનું પ્રેરક તત્ત્વ એ તો ક્લેશવાસના જ છે જ્યાં એવી વાસના ન હોય ત્યાં જ્યાં ઓછામાં ઓછી હોય ત્યાં સહેજે ઉચિત કાર્યમાં જ પ્રવૃત્તિ થવાની અને તેથી તે વિશેષ શુદ્ધ પણ હોવાનો આ રીતે બ્રથકાર સૂચવે છે કે યોગનો પ્રવૃત્તિ સાથે વિરોધ નથી, પણ ક્લેશવાસના સાથે વિરોધ છે એટલે ક્લેશવાસનાઓથી નિવૃત્ત થવું એ યોગની નિવૃત્તિ બાજુ છે, અને તેમાંથી ફલિત થતી સમુચિત પ્રવૃત્તિ એ યોગની પ્રવૃત્તિ બાજુ છે આ રીતે નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ ઉભયસ્વરૂપી યોગ એ જ ખરો યોગ છે અને એ જ જીવનને ઉર્ધ્વગામી બનાવે છે

યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપદેશ

ગુરુણા હિમેહિ તઓ ઇયર્સિ મૂમિગ મુજેઝ્ઞ ।

ઇવપસો દાયવ્વો જહોચિય ઓસહાહરણા ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—તેથી જ બિન્ન બિન્ન યોગ્યતાવાળા સાધકોની

મૂમિકા લિંગ - લક્ષણો વડે બાણીને, ગુરુએ ઔષધના દયાનને  
અનુમતી થયાયોગ્ય ઉપદેશ આપવો (૨૪)

સમગ્રૂતી—ગાથા ૨૪ થી ૩૫ સુધીના બ્રથકારે મુખ્યપણે  
એ મુદ્દા ચર્ચ્યા ■ પહેલો મુદ્દો એ છે કે ગુરુએ લિંગ યા લક્ષણથી  
યોગાધિકારીને ઓળખી તેના અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ આપે  
ખીજ મુદ્દામાં ચારે યોગાધિકારીઓને ઉદ્દેશી જે જે ઉપદેશ આપવો  
ઘટે તેનું દ્વંદ્વ નિરૂપણ છે પાછળ ૧૩ થી ૧૬ સુધીની ચાર ગાથાઓમાં  
ચારે પ્રકારના યોગાધિકારીઓને ઓળખવાના લક્ષણો સૂચવાયા  
છે તે લક્ષણો ઉપરથી યોગાધિકારી કઈ કોટિનો છે એમ ખરાખર  
ગુરુ બાણી છે, અને પછી જ તેની ઠક્ષા પ્રમાણે ઉપદેશ આપે  
બ્રથકાર કહે છે કે અધિકારાનુસાર ઉપદેશ આપનામાં આવે તો  
જ તે ઔષધની જેમ સાર્થક નીવડે ઔષધનો હાખમાં બ્રથકારે  
પોતે જ અનેક સ્થળે ટાંક્યો છે ૧૯ તેના માર એ છે કે ગમે તેવું  
ઉત્તમ અને શુદ્ધકારી ઔષધ પણ અવસ્થાભેદ પ્રમાણે વપરાય  
તો જ હિતકર નીવડે યુવાન અને પ્રૌઢને આપવાના ઔષધની  
માત્રા બાળકને હાનિકારક નીવડે એ જ રીતે પ્રેક્ષ્યમ્ન ઔષધ  
ગમે તેવું હોય છતાં તે વાતવ્યાધનાળાને આપનાથી વિપરીત  
પરિણામ લાવે વળી ઋતુભેદ પણ ઔષધના ઉપયોગમાં ધ્યાનમાં  
સેવાય ■ તે જ રીતે યોગના અધિકારીઓને તેમની ઠક્ષા પ્રમાણે  
ઉપદેશ આપવાથી અસરકારક નીવડે છે, અને નેઓ ક્રમેક્રમે  
એ જ ઉપદેશના પરિણામે આગળ વધે છે

પ્રથમ ઠક્ષાના સાધનને ઉપદેશ

પદમસ લોકધમ્મે પરપીઠાવજ્જણાહ ઓદ્દેણ ।

ગુરુદેવાતિહિપૂયાહ દીણદાણાહ અહિગિચ્છ ॥ ૨૫ ॥

एव चिय अवयारो जायइ मग्गम्मि हदि एयस्स ।

रण्णे पहपम्महो वट्टाए वट्टमोयरइ ॥ २६ ॥

અર્થ—પ્રથમ કૌટિના (અપુનર્જન્ધક જેવા) સાધક યોગીને સામાન્યપણે લોકધર્મનો ઉપદેશ આપવો — જેમ કે, બીજાનું હું ખ ઠર કરવું વગેરે, શુરુ, દેવ તેમજ અતિથિની પૂજા કરવી વગેરે, દીનને દાન આપવું વગેરે (૨૫)

જેવી રીતે અરણ્યમા માર્ગબ્રષ્ટ વ્યક્તિ કેડી ખતાવવાથી માર્ગમા પ્રવેશ કરે છે, તે જ રીતે લૌકિક ધર્મને આધારે એ પ્રથમાધિકારીનો મોક્ષમાર્ગમા અવશ્ય પ્રવેશ થાય છે (૨૬)

સમજૂતી—આશા ૧૩ થી ૧૬ સુધીમા જે ચાર યોગાધિકારીઓની ચર્ચા છે તે દરેક યોગાધિકારીને અનુભવે આપવાન ઉપદેશનો સંકેત કરતા બ્રથકાર પ્રથમ યોગાધિકારી સેષે અપુનર્જન્ધકને લઈ તેને આપવાના ઉપદેશના કેટલાક વિષયો અહી સૂચવે છે તેમાં તે કહે છે કે પગ્પીડાપરિહાર આદિ, મજ દેવ શુરુ અને અતિથિ જેવા વિશિષ્ટ પુરુષોના પૂજા સત્કાર આદિ અને દીનને દાન આદિ જેવા લોકધર્મોને ઉદે અપુનર્જન્ધકને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો ઉપદેશ આપવો બ્રથકાર સારપૂર્વક કહે છે કે અરણ્યમા મૂક્ષો પડેલો મુસાફર કેડી મળવાથી જમ ગ્રુખ્ય માર્ગે ક્રમે આવી પહોચે છે તેમ અપુનર્જન્ધક પણ લોકધર્મોનું યથાવત પાલન કરતા કરતા સુસસ્કાર અને વિવેક વધવાથી સમ્યગ્દષ્ટિપ મોક્ષ માર્ગમા પ્રવેશે છે

મમ્યગ્દષ્ટિપ બીજી કક્ષાના યોગીને ઉપદેશ

ધીયસ્સ ડ લોગુત્તરધમ્મમ્મિ અણુન્વયાઈ અહિગિચ્ચ ।

પરિમુદ્ધાણાજોગા તસ્સ તહામાવમાસજ્જ । ૨૭ ॥

તસ્માડસન્નત્તજ્ઞો તન્મિ દદ્ધ પવસવાયજોગાઓ ।

સિન્ધ પરિણામાઓ સમ્મ પરિપાટનાઓ ચ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—બીજી કક્ષાના યોગીને વિશુદ્ધ આરાયોગને આધારે તેનો અથાવત્ પરિણામ-ભાવ અમળીને અણુનત વગેરેને ઉદેશી લોકોત્તર-આધ્યાત્મિક-મોક્ષગામી ધર્મનો ઉપદેશ આપવો, (૨૭)

કારણ કે, એ જ ઉપદેશ એને નજીક છે અને તેમા જ એને દૃઢ રુચિ સહવે છે, એમાથી જ પરિણામ યા ફળ ત્વરિત લાધે છે અને તે સરળતાથી પાળી પણ શકે છે (૨૮)

સમજૂતી—પહેલા અપુનર્જન્ધક અધિકારી કરતા બીજો, ત્રીજો અને ચોથો અધિકારી ઉત્તરોત્તર વધારે આધ્યાત્મિક વિકાસ વાળો હોય છે તેથી પહેલા અધિકારી કરતાં લૌકિક અને લોકોત્તર પછીના ત્રણ અધિકારીઓને આપવાનો ઉપદેશ ધર્મદર્શિનુ પ્રથમક્રમ ઉત્તરોત્તર વધારે અતર્લક્ષી હોવાને, તેથી જ અધિકારી એ ત્રણે અધિકારીઓને આપવાના ઉપદેશના વિષયોની મળુના લોકોત્તર ધર્મમાં કરી છે

અહીં સશ્લેષમા લૌકિક અને લોકોત્તર ધર્મનુ અતર નજીક જરૂરી ॥ અમુક આચાર લૌકિક જ છે ને બીજો લોકોત્તર જ ॥ એમ કંઈ તેના બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપ-થી નક્કી નથી થતુ, પણ એ તો તે આચારની પ્રેરક દૃષ્ટિ પરથી નક્કી થાય ॥ જ્યારે કોઈ પણ આચાર સકામપણે પાળવામા આવે ત્યારે તે બાહ્ય દૃષ્ટિએ અમે તેવો મળાતો હોય છતાં લૌકિક જ છે તેથી બિયદ્ધ, જ્યારે કોઈ સદાચાર નિષ્કામપણે અનુસંગતો હોય ત્યારે તે મોક્ષલક્ષી હોવાથી લોકોત્તર છે એમ સમજવુ પરપીડા કે દીનદયા જેવા માર્ગ-વિધિના આચારો

ચિયવદળ-જઈવિત્સામણા ય સચળ થ ધમ્મવિસય તિ ।  
 મિદ્ધિણો હમો વિ જોગો કિં પુણ જો માવણામગ્ગો ॥ ૩૧ ॥  
 પમાઈ વત્થુવિસઓ ગહીણમુવપ્પસમો મુણેયવ્વો ।  
 જઈણો પુણ ઉવપ્પસો સામાયાપી તદ્દા સવ્વા ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—સદ્ધમ મા બાધા ન આવે એ રીતે ગૃહસ્થે આજીવિકા કરવી, નિર્દોષ દાન આપવું, વીતરાગ પૂજા, વિધિ પૂર્વક લોજન, સધ્યાનો નિયમ, ચૈત્યવદન, ત્યાગીને ધ્યાન પાત આદિની મહદ્દ આપવી, ધર્મવિષયનું શ્રવણ—આ બધું ગૃહસ્થ માટે યોગ જ છે તો પછી ભાવનામાર્ગ યોગ છે એમા તો કહેવું જ શું ? અર્થાત્ એ તો અવશ્ય યોગ જ છે (૩૦-૩૧)

ઉપર્યુક્ત બાળતોમા અપાનારો ઉપદેશ ગૃહસ્થ માટે બાણુવો તે જ રીતે મુનિને આપવાના ઉપદેશમા બધી મામા ચારી આવી બધ છે (૩૨)

સમજૂતી—દેશવિરતિ ગૃહસ્થ અધિકારીને સદ્ધર્મનું પાલન કરવામા બાધ ન આવે એવી રીતે આજીવિકા કરવાનો અને દાન દેવાનો ઉપદેશ જ યકારે સૂચવ્યો છે આગળ વધી તેમણે જૈનપર પરામા નચક્ષિત એવા જિનપૂજ્ય, બ્રાજનવિધિ, મધ્યા સમયનુ આવશ્યક ધર્મ પ્રતિક્રમણાદિ, ચૈત્યવદન, ધર્મશ્રવણ અને સાધુજનને જ્ઞયમમા ઉપકારક થાય એવી ઉચિત સેવારૂપ ક્રિયા યોગનો ઉપદેશ આપવાની સૂચના પણ કરી છે

ગાથા ૩૧માં જે ભાવનામાર્ગ વિશે કહ્યું છે એમા આગળ ગાથા ૩૨મા આવતી મૈત્રી આદિ ચાર ભાવનાઓનો તેમજ જૈન પર પરામા પ્રસિદ્ધ બાર ભાવનાઓનો સમાવેશ થાય છે સમભાવ

ઉત્પન્ન કરવા માટે સાવવાની ખાર સાવનાઓના નામ આ પ્રમાણે છે ૧ અનિત્યત્વ, ૨ અશરણુત્વ, ૩ સસાર, ૪ એકત્વ, ૫ અન્યત્વ, ૬ અશુચિત્વ, ૭ આલસ્ય, ૮ મવર, ૯ કર્મનિજ રા, ૧૦ ધર્મસ્વાખ્યાતત્વ, ૧૧ ઘોઠ, અને ૧૨ બોધિદુર્લભત્વ (વિસ્તાર માટે જુઓ તત્વાથ સત્ર ૯, ૭ ઉપરનું ૫ મુખલાવજી કૃત શુજરાતી વિવેચન પા ૩૫૩ થી ૩૫૫)

### મામાચારીનું વિસ્તારગ્રંથી કથન

ગુરુકુલવાસો ગુરુતતયાપ ઉચિયવિનયસ્સ કરણ ચ ।

વસહીપમજ્જનાદસુ જત્તો તદ્દ કાલવેક્ષાપ ॥ ૩૩ ॥

અર્ણિગૂઢના ચલમ્મી સઠ્ઠત્થ પવત્તણ પસતીપ ।

નિયલામર્ચિત્તણ સદ્દ અણુમાહો મે ત્તિ ગુરુવચણે ॥ ૩૪ ॥

સઘરનિષ્ઠિઠ્ઠુત્ત સુદ્ધુઠ્ઠાજીવણ<sup>૨૧</sup> સુપરિસુદ્ધ ।

વિહિસજ્ઞાઓ મરણાદવેક્ષણ જદ્દજણુવણસો ॥ ૩૫ ॥

અથ—શુરુને અધીન રહી શુરુકુલમા વાસ કરવો, યથાયોગ્ય વિનય કરવો, અને નિયતકાળનું ધ્યાન રાખીને નિવાસસ્થાનની પ્રમાજ્ઞના વગેરેમા પ્રયત્ન કરવો, પોતાની શક્તિ ગોપવ્યા સિવાય બધા જ કાર્યમા શાતપણે પ્રવત્તિ અને શુરુવચન પાળવામા મારુ શ્રેય જ છે એમ હ મેશા પોતાના લાભનું ચિતન કરવું, સવર અર્થાત્ ત્યાગમા નિર્દોષ પણુ, શુદ્ધ શિક્ષાવૃત્તિથી શુદ્ધ જીવન ગાળવું, શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે સ્વાધ્યાય કરવો અને મૃત્યુ વગેરે સકટોનો સામનો કરવાની

૨૧ પ્રતિમા 'સુદ્ધુઠ્ઠાજીવણ' પાઠ છે મામામેજની હાલિને 'સુદ્ધુઠ્ઠા જીવણ' પાઠ રાખ્યો ॥

તૈયારી - આ બધા ત્યાગી માધકને ઉપદેશવાના વિષયો છે  
(૩૩, ૩૪, ૩૫)

સમજૂતી—જ્યારે ચોથા અધિકારી સર્વવિરતિના કર્તવ્ય  
ક્ષેત્રે જે નીચેના વિષયોના ઉપદેશ સૂચવ્યો ॥ તે યોગ્ય જ છે,  
કેમકે એ કતવ્યોનું વધાવત્ બહુતિપૂર્વક પાલન થાય તો  
જ મુનિપાત્ર સુન્દરિત રહે, અને તો જ મુનિપણની ઉત્તરોત્તર  
વિકસિત રચિતિ માધી શકાય એ કતવ્યોમાં મુખ્ય ॥ સામા  
ચારી સામાચારી એટલે રાત-દિવસના સળંગ જીવનક્રમને  
સ્પર્શનો વિવેકી સદ્બાગ, જે શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપથી દર્શ પ્રકારે  
નિરૂપવામાં આયો છે ૨૨ સાધક યતિએ ગુને અધીન રહી ગુરુ  
કુળમાં વસતું અને ગુરુજનનો ઉચિત વિનય કરવો એ પદ્ધ  
યતિજન માટે એટલું જ ઉપદેશી છે, નિયત સમયનું ધ્યાન  
ગાંધી પોતાની વસતિનું પ્રમાણન અર્થાત્ નિરીક્ષણ પ્રતિલેખન કરવું,  
પોતાની છતી શક્તિને જરામ જોપ યા વિના બધા જ ઉચિત  
કતવ્યોમાં પ્રસાંતપણે પ્રવૃત્તિ કરવી, ગુરુ કાંઈ કહે તે તો મારા  
ઉપર તેમનો અનુગ્રહ જ છે એવા ભાવથી હંમેશાં એમના વચનો

૨૨ સાધુપણને યોગ્ય એવી જીવનચર્ચા તે સામાચારી ઉત્તર  
ધ્યયનના પ્રથમ અધ્યયનમાં વિનયની ૨ રિક્ષા વર્ણવી છે તેમજ તેના  
૨૩ માં અધ્યયનમાં જે દર્શ પ્રકારની સામાચારીનું વર્ણન ॥ એ બધું  
સામાચારીમાં સમાય ॥ આવશ્યકનિયુક્તિ મા ૧૧૧-૧૧૭ માં જે દર્શવિધ  
સામાચારીનો નિદેશ ॥ તે આ પ્રમાણે—

દૃષ્ટા મિચ્છા તદાકારો આવશિયા ચ નિષીદિયા ।

આપુન્દ્રણા ચ પટિપુચ્છા છદના ચ નિમત્તના ॥

ઝવસપયા ચ કાલે સામાચારી મદે દત્તદા ।

एएषि शु पयाण पतय पस्वण बोद्ध ॥

આ દર્શવિધ સામાચારીનું રહસ્યતર બ્યાખ્યાન ૬ ચરોવિનયજીએ  
સામાચારીપ્રકરણ માં કયું છે જે વિશેષાર્થીએ જોવા એવું છે





તૈયારી — આ બધા ત્યાગી માધકને ઉપદેશવાના વિષયો છે  
(૩૩, ૩૪, ૩૫)

સમજૂતી—અધિકારે ચોથા અધિકારી સર્વવિરતિના કર્તવ્ય  
લેખે જે નીચેના વિષયોનો ઉપદેશ સૂચવ્યો ॥ તે યોગ્ય જ છે,  
કેમકે એ કર્તવ્યોનું યથાવત જાળવવાનું પાલન થાય તો  
જ મુનિપણ મુગ્ધિત રહે, અને નો જ મુનિપણની ઉત્તરોત્તર  
વિકસિત સ્થિતિ માધી શકાય એ કર્તવ્યોમા મુખ્ય ॥ સામા  
ચારી સામાચારી એટલે રાત-દિવસના સળંગ જીવનક્રમને  
સ્પર્શતો વિવેકી સદાચાર, જે શાસ્ત્રમા સંક્ષેપથી દર્શ પ્રકારે  
નિરૂપવામા આવ્યો છે ૨૨ સાધક યતિએ શુરને અધીન રહી શુર-  
કુળમા વસતું અને શુરજનનો ઉચિત વિનય કરવો એ પણ  
યતિજન માટે એટલું જ ઉપયોગી છે, નિયત સમયનું ધ્યાન  
ગામી પોતાની વસતિનું પ્રમાર્જન અર્થાત નિરીક્ષણ પ્રતિષેખન કરતું,  
પોતાની છતી શક્તિને જરાય ગોપ થા વિના બધા જ ઉચિત  
કર્તવ્યોમા પ્રસાંતપણે પ્રવૃત્તિ કરવી, શુર કાઈ કહે તે તો મારા  
ઉપર તેમનો અનુબ્રહ જ છે એવા ભાવથી હંમેશા એમના વચનો

૨૨ સાધુપણને યોગ્ય એવી જીવનચર્ચા તે સામાચારી ઉત્તર  
ધ્યયનના પ્રથમ અધ્યયનમા વિનયની જે રીક્ષા વગવી ॥ તેમજ તેના  
૨૩ મા અધ્યયનમા જે દર્શ પ્રકારની સામાચારીનું પાલન છે એ બધું  
સામાચારીમા સમાય છે આવશ્યકનિયુક્તિ ગા ૧૧૧-૧૧૭ મા જે દર્શનિધ  
સામાચારીનો નિર્દેશ ॥ તે આ પ્રમાણે—

દ્રષ્ટા મિદ્રા તદાકારો આવશિયા ય નિર્મીદિયા ।

આપુ-હ્ણા ય પદિપુચ્છા છદના ય નિમત્તના ॥

ઉવસપમા ॥ કાઠે સામાચારી મવે દત્તહા ।

एएँसि तु पयाण पतय पस्वण बोच्छ ॥

આ દરવિધ સામાચારીનું ગુરુતર વ્યાખ્યાન હ ચરોવિનયજીએ  
સામાચારીપ્રકરણ મા કર્યું છે ૭ વિશેષાર્થોએ લેવા લેવું છે

માથી પોતાના લાભની જ વાત તારવવી અને અણુગમે ન કેળવવો, કોઈ પણ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિને કલક લાગવા ન દેવું, સિક્ષા દ્વારા આજીવિકા કરવી અને તે પણ શાસ્ત્રવિદિત શુદ્ધ ઉચ્ચ વૃત્તિથી,<sup>૨૩</sup> યથાવિધિ સ્વાધ્યાય એટલે અધ્યાત્મપોષક શાસ્ત્રનું પઠન-ચિંતન-મનન કરવું, જેનાથી પ્રાણીમાન ડરે છે એ મૃત્યુના સ્વરૂપનો તત્ત્વદષ્ટિએ વિચાર કરવો, જેથી નિર્ભયપણુ આવે અને પોષાય, છત્યાદિ

આ સ્થળે સહેજે જ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે અને તે સામાન્ય રીતે જિજ્ઞાસુને મૂકવે તેવો પણ ॥ તે પ્રશ્ન એ છે કે પહેલા અપુનર્જા ધકે અધિકારી કરતા ખીએ, નીએ ચાંદલાતા અધિકારી ને ચોથો અધિકારી ઉત્તરોત્તર વધારે વિકાસ એના સામ્રાજિક શીલ અને આધ્યાત્મિક શુદ્ધિવાળો હોવાનો, આચારોમા દેખાતી જ્યારે તેમને આપવાના ઉપદેશનો વિષય ઉત્ત સકુચિતતાનો ખુલાસો રોતગ વધારે મ કુચિત અને સામ્રાજિક દેખાય છે હા ત પરપીડાપરિહાર કે સર્વ

૨૩ ઉચ્ચવૃત્તિ એટલે મુદ્ધરથોના ખાનખાન ૧૭૧ તેમાથી કોઈ શેખ વધવા પામ્યુ હોય તેને તેઓ બાવથી આપવા છાએ ને તે લેણુ કામ્ય લાગે તો જ લેણુ એ આવી ઉચ્ચવૃત્તિ એમ જેનપર પરામા ભિક્ષુઓ માટે ઉપદેશાયેલી છે તેમ મહાભારત (૩૧૩ ૨) ને મનુસ્મૃતિ (૧૦ ૧૧૨) એવા રમાત મથોમા જાણણુ માટે પણ નિરૂપાઈ ॥

શિલોમ્લમવ્યાદદીત વિપ્રોજીવગ્તસ્તન ।

પ્રતિપ્રહાત્તિલ્લ યેયાસ્તતોડપ્પુલ્લ પ્રશસ્યતે ॥

—મનુસ્મૃતિ ૧૦, ૧૧૨

દીકાકાર કુલ્લક 'ઉચ્ચ નો અથ ॥૧૧૧ ॥ કે એકએક ખીજવાળા ચણાના પોપટા એવા થા ચના ઠણસલાને વીણવા (જૂંઝવા) તે-એકેકધાયા દિગુહકોચયનમુજ્જ ।

પ્રકારના દેવ, ગુરુ કે અતિથિનો આદર અને દીનદયા વગેરે લૌકિક ધર્મ તરીકે ગણાવેલા (૨૫-૨૬) કર્તવ્યો જેટલા વ્યાપક અને સાવજનિક છે, તેટલા પ્રમાણુમા સમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ અને સર્વવિગતિના ક્ષોકોત્તરરૂપે ગણાવેલા ( ગા ૨૭-૩૫) કર્તવ્યધર્મો નથી વ્યાપક કે નથી સાર્વજનિક હોયદુ, પાછના ત્રણ અધિકારીઓ માટે ઉપદેશાયેલા કર્તવ્યો સામ્રાટ્વિક પ્રણાલિકાના હોઈ બહુ તો માત્ર જૈન સપ્રદાયને સ્પર્શે છે તો આ ૥ અસંગતિ નથી ? ખરી રીતે જેમ જેમ ચિત્તશુદ્ધિ અને આધ્યાત્મિક વિકાસ થાય તેમ તેમ તેના કર્તવ્યોનું ક્ષેત્ર વધારે વિશાળ થતુ જોઈએ, જ્યારે અહીં તેમ દેખાતુ નથી.

પ્રથમ ખરેખર મહત્વનો છે તેથી તેનો ઉત્તર જરા હો ડાણુથી વિનાગીએ જ્યારે કોઈ સાધક ચિત્તશુદ્ધિની દિશામા આગળ વધે છે અને તે, તે ભૂમિકામા સ્થિર થઈ નવી નવી ચડિયાતી ભૂમિકામા જવા ઇચ્છે છે ત્યારે તે અતરશુદ્ધિ સાચવવા ને વધા રવાની દૃષ્ટિએ કોઈ પણ એક સપ્રદાયના સંદાયારોને અનુસરી તે દ્વારા પોતાના સુસંસ્કારોને પોષે ને વિકસાવે છે જ્યારે તે પોતાને રુચતા કે સહજમાત્ર સપ્રદાયના બાહ્ય આચારોને અનુસરે છે ત્યારે તે આચારો કોઈ ખાસ સપ્રદાય કે પ્રણાલિકાના હોઈ સંકુચિત દેખાય, છતાં તે આચારને અનુસરનાર પોતા સાધકનું ચિત્ત એટલું બહુ સાત્ત્વિક અને વિશાળ હોય છે કે તેને ગમે તે પરપરાના બાહ્ય સંદાયારો પ્રત્યે પણ તેટલો જ સમભાવ રહે ૥ જે જિજ્ઞાસુ મુખ્યપણે શબ્દશાહી ડોચ નેના કરતા આવા વિકાસશીલ જિજ્ઞાસુની અતર્દષ્ટિ જુદી જ બની જાય ૥ તે માત્ર શબ્દશાહી ન રહેતા તાત્પર્ય ને વસ્તુશાહી બની જાય છે, તેથી ઉપર ઉપરથી દેખાતા સામ્રાટ્વિક પ્રણાલિકાના આચારો અને વિધિઓ તેને મન માત્ર એક પ્રતીક જેવાં બની જાય ૥ તે તો તેવા આચારોનો આશ્રય લઈ પોતાનું અંતર સ્થિર રાખે જાય ૥

ને વિક્રમાલ્લે જાય ॥ તે સામ્રાજ્યિક પગિલાયાના કે સામ્રાજ્યિક  
બાદ આચારોના બોખાથી પગ થઈ જાય ॥ પાત જલ યોગશાસ્ત્રમા  
પણ સાધકની રશિ અને શક્તિને અનુસરી અનેક પ્રકારના  
આચારો એવા દર્શાવાયા છે કે જેમાંથી કોઈને એક તો કોઈને  
બીજો વધારે અનુકૂળ પડે હા ત જ્યારે પત જલિ તપ, સ્ના  
ધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રભુધાન જવા ક્રિયાઓનો નિર્દેશ કરે છે ત્યારે  
તે સામ્ય યોગ સમ્રાજ્યની પગિલાયા વાપરી તેનો અર્થ સૂચવે છે,  
પરંતુ એ સામ્રાજ્યિક પગિલાયામા જ બધાઈ નથી રહેતા એ  
વસ્તુ યોગશાસ્ત્રનું પડેલું ને બીજું પાદ જરાબગ સમજીને વાંચ  
નારના ધ્યાનમા આ યા વિના રહે તેમ નથી પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર  
જૈન પ પરના હોઈ તેમણે જૈન પગિલાયામા આચારોની યાદી આપી  
છે, પણ એ તો સામ્રાજ્યિક પગિલાયા માન છે એ પગિલાયાનું હાઈ  
અને એનો અર્થ બને આધ્યાત્મિક વિકાસની કક્ષાને અગત હોય  
ને તેને યોગ્ય તેમજ આગળ વધારનાર હોય એવા સેનાના છે  
તેથી જ ગ્રંથકારે ચોતે યોગબિદુમા મમ્યગ્દષ્ટિ અને બોધિસત્ત્વ  
એ બંનેને એક લેખ્યા છે બીજા પગ રામા બોધિસત્ત્વની મનાતી  
યોગ્યતા મે જ જૈન પર પરમા પ્રમિદ્ધ એવા મમ્યગ્દષ્ટિની યોગ્યતા  
છે આ જ યુક્તિ આગળના અધિકારીઓ માટે પણ મમજવી  
ખરો દેશવિરતિ ને ખરો સર્વવિરતિ એ કાઈ જૈન પર પરના  
સ્થૂળ બોખામા કે બીજા કોઈ પણ ધર્મપગ પગના સ્થૂળ બોખામા  
નથી સમાતો એ કોઈ એક પર પરને સ્થૂળ રીતે અનુસરતો  
હોય તો પણ તે બધી પર પર માટે આતરિક રીતે એકસરખો  
જ છે, એટલે ગ્રંથકારે બીજાથી ચોથા સુધીના અધિકારીઓને  
જે જે સદાચારો માટે સૂચના કરી ॥ તે માન પરિચિત ને  
સ્થૂળ પ્રણાલિકાને અનુસરીને મનુસ્મૃતિમાં ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ  
અને સન્યાસીને પાળવાના જે જે આચારો વર્ણવ્યા ॥ તે પણ,  
એ મમ્યગ્દષ્ટિ, દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિની આતરિક યોગ્યતા

હોય તો, સોડોનર ધર્મ તરીકે સંખ્યાવા એઈએ એ જ ન્યાય  
કોઈ પણ સપ્રદાયના આચારો વિશે લાગુ પડે

બ્રથકારે યોગજિંદુ અને યોગદર્શિસમુચ્ચયની જેઠ પ્રસ્તુત  
બ્રથમાં પણ મુખ્યપણે આત્મિક શુદ્ધિને જ લક્ષમાં રાખી દિવા  
માનનુ અને બાહ્ય આચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે તેથી જ તેઓ  
જ્યારે સામ્રદાયિક પ્રણાલીના આચાર અને વિધિઓની વાત કરે  
છે ત્યારે પણ સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે આ બધા આચારો ઉપર  
તો ભાવસાગ જ છે, એટલે કે બધા જ વિધિ નિષેધનો સાર ચિત્ત  
શુદ્ધિરૂપ ભાવને ઉપગમવો એ જ એ એવો ભાવ ન હોય તે  
એ વિધિ નિષેધો માત્ર નિષ્પ્રાણ છે એ જ રીતે બ્રથકારે  
જ્યારે પરિશુદ્ધ બ્રાહ્મણ આધારે ઉપદેશ કરવાની વાત કહી ત્યારે  
પણ એમ જ સૂચવે છે કે જે શાસ્ત્ર કે વચન સંગ્રહેષ ને મોકલે  
પોતનાર ન હોય તે જ પરિશુદ્ધ શાસ્ત્રાગ્રાહી કહેવાય અને એજ  
જ શાસ્ત્રને અનુસરી શુદ્ધિને કતવ્યનો ઉપદેશ કરવો બ્રથકારની  
આ સચનામાં તાર્કિક રીતે બધા જ શુદ્ધિપોષક શાસ્ત્રોનો  
સમાસ થઈ જાય છે, કોઈની અવગત કે ઉપેક્ષા થતી નથી

યથાચોગ્ય ઉપદેશ પામ બ્રથક બની ગઈ

ઉપદેશો વિસયમ્ની વિસય વિ અણીદસો અણુપદસો ।

વધનિમિત્ત નિયમા જહોદસો પુણ મહે જોગો ॥ ૩૬ ॥

અર્થ — અધિકારીને ચોગ્ય વિષયમાં ઉપદેશ આપ્યો હોય,  
પણ તે જ વિષયમાં પ્રતિજ્ઞા કે બાધક હોય એવી નિષિદ્ધ  
બાબતોનો ઉપદેશ કરવામાં ન આવે તો તેવો — ઉપર કહેવો —  
ચોગ્ય પણ અવશ્ય બધનું નિમિત્ત બને (૩૬)

સમજૂતી — આથી ૨૪ થી ૩૫ સુધીમાં અધિકારીની ચોગ્યતા  
પ્રમાણે તે તે વિષયમાં જરૂરે આપવાના ઉપદેશની કાર્યક વિગતે  
ચર્ચા કરવામાં આવી છે તેના ઉપસંહારમાં ઉપદેશ પણ કેવી

રીને હાનિકારક નીવડે છે તે હર્શાનતા પ્રયત્ન કરે છે કે તે તે આધિકારીને તે તે વિષયનો ઉપદેશ આપે એ તો આવશ્યક છે જ, છતાં તે તે અધિકારીને તેના વિષયમાં પણ જે નિષિદ્ધ હોય તે સ્પષ્ટ ઉપદેશો જોડે જ નિષિદ્ધ વસ્તુનો એકાગ્રચેત્તે ઉદ્ધાસીનતાને લઈ ઉપદેશ કરવામાં ન આવે તો અધિકૃત વિષયમાં કરાયેલા ઉપદેશ પણ બધનું કારણ બને છે, કેમકે નિષિદ્ધ બાબતોનો ખ્યાલ ન આવવાથી સાધક કટોકટીને પ્રસંગે મૂઝવણમાં મુકાય છે ને આડે રસ્તે પણ ફટાય છે, જેથી માર્ગ-દર્શક ગુરુનું ધાર્યું નિદ્ધ થતું નથી માટે જ પ્રયત્ન કરે છે કે કર્તવ્યના ઉપદેશની પેઠે અકર્તવ્યનો પણ ઉપદેશ કરવો જરૂરી છે કે અમુક અમુક બાબતો તો પરિહરવી જ જોઈએ

અપાત્રને યોગ આપનાથી થતા અનિદો

ગુરુજો જોગિજોગો અષ્ટવિવાગદારુજો નેમો ।

જોગિગુણહીલ્લના-નદ્વનાસના ધમ્મહાવચ્ચો ॥ ૩૭ ॥

અર્થ—ઉપદેશક ગુરુ અપાત્ર કે અયોગ્યને યોગ આપે તો તે અત્યંત કટુક ફગ આપનારો સમજવો, કારણ કે એમાં યોગીઓના ગુણની અવહેવના મળવે છે, પોને નહિ થઈ બીજાને નહિ કરવાનો મહત્ત્વ છે તેમજ ધર્મની હીલ્લપત પણ મળવે છે (૩૭)

સમજૂતી—પાછલી ગાથામાં યોગાધિકારી હોય એવાને પણ એનો અધિકાર જોઈ અધિકાગતુરૂપ વિધિ નિષેધનો ઉપદેશ આપવાની વાત કહેવામાં આવી છે, જ્યારે પ્રસ્તુત ગાથામાં યોગ માર્ગનો કોઈ પણ પ્રકારનો અધિકાર ન ધરાવનાર એવા અપાત્રને ગુરુએ યોગ ન જ આપે એ વાત એના અનિદ પરિણામે દર્શાવી કહે છે. આવી જ પ્રયત્ન કરે છે કે જે સવધા અપાત્રને

ગુરુ યોગ શીખવે કે એના સગમા આવે તો એનું પરિણામ  
અતિ વિરસ-કટુ આવે છે એક બાજુથી કુપાત્ર શિષ્ય  
યોગીએના ગુણની કદર ન હોવાથી તેને વગોવે અને બીજી બાજુથી  
પોતે તો નષ્ટ થાય પણ બીજા વણાને બમણામા નાખી નષ્ટ કરે,  
એટલું જ નહિ, પણ સામાય જનતામા સાચા ધર્મનું ઔરવ  
થવાને ખદશે લાઘવ થાય

પરિપક્વ ભૂમિધી ઉપરની ભૂમિકામા પ્રવર્તનાર માટે  
સાધારણ નિયમો

एयम्नि परिणयम्मी पञ्चमाणस्त अद्विषठाणेषु ।  
एत विद्दी अइनिउण वाय माहारणो नेओ ॥ ३८ ॥  
નિયમસહાવાલોચન-જળવાયાવગમ-જોગસુદેહિં ।  
वचियत्त नाऊण निमित्तओ सय पयट्टेज्जा ॥ ३९ ॥

અર્થ—આ બાળત જીવનમા પરિપક્વ થયા બાદ  
ઉપરના અદિયાતા ગુણુધ્યાનની ભૂમિકામા પ્રવર્તનાર સૌને  
માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી કહેલા આગળના નિયમો પ્રાય સાધારણ  
સમજવા (૩૮)

પોતાના સ્વભાવના અવલોકનથી, લોકવાયકાના જ્ઞાનથી  
અને શુદ્ધ યોગના વ્યાપારથી પ્રવૃત્તિનું ઔચિત્ય જાણીને  
શકુનાદિ નિમિત્તથી તેમા મદા પ્રવૃત્ત થવું (૩૯)

સમજૂતી—અધિકારાનુરૂપ મળેલો ઉપદેશ જીવનમા કોતરે  
ને એકરસ થાય ત્યારબાદ ઉપરની ભૂમિકાએ ચડવું હોય તો તે  
માટે પ્રવૃત્ત થયા પહેલા દરેક અધિકારીએ પોતે સાધેલી ભૂમિકાની  
સ્થિતતાની ખાતરી કરવા શુ શુ તપાસવું બોધ્યે અને શું શું

કરવું બેઈએ એ દર્શાવવા અથકાર એક કસોટીરૂપે કેટલાક સર્વસાધારણ નિયમો આધા ૩૮-૩૯મા વર્ણવે છે, જેનું સાધકે સુક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અનુકરણ કરવું આવશ્યક છે એવા નિયમો અને મુખ્યપણે ચાગ છે. જેમ કે, (૧) સાધકે પોતાના સ્વસાવનું પ્રત્યક્ષ લોકન કરવું જેથી જરાળગ સમજાય કે પોતે પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકામાં કેટલો અંશે સ્થિર છે. આ કેટલી કસાઈ છે વળી એ પણ સમજાય કે ઉપરની ભૂમિકા માટેની પોતાનામાં લગની કેવી છે. જેમ વિજયકાક્ષી નવા પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યા પહેલાં વિનિત પ્રદેશની સ્થિતિ તપાસીને જ આગળ પગલું ભરે તે સફળ થાય તેમ સાધકની જાળતમા પણ છે આ મુદ્દો વ્યાસે<sup>૨૪</sup> પણ પોતાના સાધ્યમાં શબ્દો તરથી સ્પષ્ટ કર્યો છે (૨) જેમ સાધક અતર્નિગ્ધશુદ્ધિ પોતાનું ચિત્ત તપાસે તેમ તેણે પોતાના વિશે આસપાસના સોડોમાં જે વાયકા ચાલતી હોય તેથી પણ માહિતગાર રહેવું ઘણી વાર પોતાના વિશે સોડોમાં થતી ચર્ચાઓ પણ પોતાની ખૂબ સમજવામાં ને પોતાની સ્થિતિ વિશે ચોક્કસાઈ કરવામાં મદદગાર નીવડે છે (૩) અન્તર્મુખ નિગ્ધશુદ્ધિ અને બહિર્મુખ પરિચય કરવા ઉપરાંત સાધકે એ પણ જેનું બેઈએ કે પોતાની માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિ સહજસાવે શુદ્ધ થતી જાય છે નહિ અને તે કેટલા પ્રમાણમાં શુદ્ધ થઈ છે (૪) ઉપર સૂચિત પ્રવૃત્તિની શુદ્ધિને

૨૪ યોગસૂત્ર ૩ ૧ બ્રાહ્મ-તદ્ય સયમસ્ય જિતમૂર્ત્યોઽનન્તરા મૂર્તિ રતત્ર વિનિયોગ ॥ હિ અજિતાષ્ટરમૂર્તિરન તરમૂર્તિ વિલક્ષ્ય પ્રાન્નમૂર્તિષુ સયમ સમતઃ । આમાં ભૂમિકાક્રમથી સયમ સાધવાની વાત કહી છે જ્યારે અષ્ટર-પૂર્વ ભૂમિનો જય સિદ્ધ થાય ત્યારે જ તે યોગીએ ઉત્તર ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવો તે ભૂમિકાનો જય થાય ત્યારે જ તેથી ચડતી ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવો અને સૌથી ચરમભૂમિકામાં તે અતે જ જાયમનો અર્થાત્ મારણા ધ્યાન અને સમાધિનો પ્રયોગ કરવો



યથાર્થપણે પારખવાના કેટલાક બાબતો નિમિત્તો—લિંગો પણ છે, જે દ્વારા સાધક પોતાની પ્રવૃત્તિ—શુદ્ધિનો કયાસ કાઢી શકે પ્રયત્ન કરે તેવા નિમિત્તોને નામનિર્દેશથી નથી ગણાવતા, પણ માત્ર નિમિત્ત પદ્ધતિ સૂચવે છે એમના અન્ય જન્યોના<sup>૨૫</sup> પરિશીલન દ્વારા અને કાર્તિક અથવા ચાલી આવતી પરપરા દ્વારા આપણે એવા નિમિત્તો કયા કયા મનાય છે તે જાણી શકીએ છીએ સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે અનેક પકારે મનાતા શુભ શકુન દ્વારા, ઇંદ્ર સ્વર્ગ નાડી દ્વારા, શુભ અગ્નિકુરુ દ્વારા અને ઉદાત્ત દેખાતાં સ્વપ્નો દ્વારા વિચારક એ સમજી શકે કે પોતાની માનસિક, વાચિક અને કાર્યિક એકા કઈ કોટિની છે જે તે શુદ્ધ હોય તો નિમિત્તો સારા હોય છે અને અશુદ્ધ હોય તો અશુભ નિમિત્તો ઉપસ્થિત થાય છે

ઉપર ચાર નિયમોની કસોટી દ્વારા સાધક પોતાની યોગ્યતા સમજીને આગળની પ્રવૃત્તિ આણી રાખે, એટલે કે જે એને એ કસોટી દ્વારા પાતે પ્રાપ્ત કરેલી ભૂમિકા સ્થિર લાગે, ઉપરની ભૂમિકામાં ચડવા માટેના આવશ્યક તલસાટ પણ પોતામાં અનુભવાય તો એણે એમ સમજવું કે હવે તે આગળ વધવા માટે જે પ્રવૃત્તિ કરવા ધારે છે તે લિખિત છે

### યોગસિદ્ધિ અને સાધુસિદ્ધિ

ગમણાદૃષ્ટિ કાય નિરવજ્જેદિં ઘય ચ મણિદૃષ્ટિ ।

સુહૃદિત્તેજોદિં ચ મળ સોહૃદ્વા જોગસિદ્ધિ સ્તિ ॥ ૪૦ ॥

સુહૃસઠાણા ઇન્દ્રે કાય વાય ચ સુહૃસરેણ હુ ।

સુહૃસુવિજેદિં ચ મળ જાણેજ્ઞા સાહુસિદ્ધિ સ્તિ ॥ ૪૧ ॥

અર્થ—દોષરહિત ગમન આદિ ક્રિયા વડે શરીરને,

નિરવધ વચનોથી વાણીને અને શુભ ચિંતનથી મનને શુદ્ધ કરવા એ યોગસિદ્ધિ છે (૪૦)

ખીજા કેટલાક એમ માને છે કે શુભ આકાર વગેરેથી શરીરને, મધુર સ્વરથી વાણીને ને શુભ સ્વપ્નથી મનને સાધુ સિદ્ધિરૂપ સમજવા (૪૧)

સમજૂતી—અથકાઠ પ્રસ્તુત બે ગાથામા અનુક્રમે દર્શાવે છે કે મન, વચન અને કાયાને કઈ રીતે શુદ્ધ કરવા તેમજ એની સિદ્ધિ કઈ રીતે સમજવી સાધક નિર્દોષ ગમન-આગમન, ખાનપાન આદિ દ્વારા શરીરને શુદ્ધ રાખે, નિષ્પાપ ભાષા દ્વારા વચનની શુદ્ધિ ઢેળવે અને શુભ ચિંતન દ્વારા મનને શુદ્ધ કરે આ ત્રિવિધ શુદ્ધીકરણ એ જ યોગસિદ્ધિ છે

અન્ય આચાર્યના મતવ્યનો નિર્દેશ કરતા અથકાર કહે છે કે શુભસંસ્થાન એટલે કે સુદર આકાર યા રચના દ્વારા શરીરની, શુભ સ્વર દ્વારા વચનની અને શુભ સ્વપ્ન દ્વારા મનની શુભ સિદ્ધિ અથવા ઉત્તમ સિદ્ધિ છે એમ સાધક મૂકે

ઉપરની ભૂમિકામા પ્રવેશવા માટે જરૂરી એવી  
વિધિનું વર્ણન

પ્રથમ ઉચ્ચાઓ ચ દમો સુહદન્વાદસમવાયમાસજા ।

આસજ્જદ્<sup>૨૬</sup> શુણઠાણ સુગુરુસમીવન્મિ વિદિષા ઉ ॥ ૪૨ ॥

વદણમાઈં ઉ વિહી નિમિત્તસુદ્ધીપહાણમો નેઓ ॥

સમ્મ ઇવેક્કિયન્વો ઇસા દહરા વિહી ન મવે ॥ ૪૩ ॥

૨૬ પ્રતિમા । દ એવું વચ્ચામ ॥ એ પહેલાના અક્ષરો નથી અથ-  
દિષ્ટિએ 'આસજ્જદ્' સબ્દ રાખ્યો છે

અથ—અહીં આ ઉપાય શુભ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વગેરેના સમૂહને અવલખીને અને સફળ સમીપ વિધિપૂર્વક દેવામાં આવ્યો હોય તો જ તે શુભસ્થાન પ્રાપ્ત કરાવે છે (૪૨)

વદન આદિની વિધિમાં નિમિત્તની શુદ્ધિ પ્રધાન છે, માટે એનું મમ્યક પ્રકારે ચિંતન કરવું અન્યથા એ વિધિ શુદ્ધ ન બને (૪૩)

સમજૂતી—પ્રાપ્ત કરેલા શુભસ્થાન—ભૂમિકાથી ઉપરના શુભ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરવા જેટલી લાયકાત અને તત્પરતા ટેખાયા પછી સાધકે તે તે ઉપગની ભૂમિકા ગ્રહણ કરવી પણ અત્રે મથકા કહે છે કે તે નવી ભૂમિકા વિધિપૂર્વક સ્વીકાર્યા પછી જ તેને સ્થિત કરવી અને એમાં અરતિ લેખે કે મન ન ચોટે તો તે અરતિ નિવારવા પણ મત્ન કરવો આ બધું નવી—ચાડયાતી ભૂમિકા સ્વીકારવાના ઉપાય તરીકે ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમાં વર્ણવવામાં આયુ ■ અસ્તુત ૪૨-૪૩માં ગાથામાં ભૂમિકા સ્વીકારવા વખતની આવશ્યક વિધિનું વર્ણન છે જ્યારે પણ નવું શુભસ્થાન ગ્રહણ કરવું હોય ત્યારે તે આધ્યાત્મિક ગુરની પાસે, તેની સાક્ષીએ અને તે પણ શુભ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, સાવ ભેડ ગ્રહણ કરવું વિધિમાં ગુરુ તેમજ વડીલને વદન—નમસ્કાર કરવા આદિનો અમાસ થાય છે શકુન, સ્વરનાડી, અગ્નિકુરલુ જેવા નિમિત્તોની તેમજ દિવસ, નક્ષત્ર આદિ નિમિત્તોની શુદ્ધિ એ પણ મુખ્યપણે યથાવત્ તપાસવી એવી નિમિત્તશુદ્ધિ સિવાય ઉપવિધિ અવિધિ જ બને આ સ્થળે યથાકારે વદન, નમસ્કાર જેવા આત્મિક સાવશુભની પેઠ જાણ નિમિત્તશુદ્ધિ તપાસવાની જે વાત કહી છે તે ઉપાદાન અને નિમિત્ત બન્નેનો વિધિમાં સમાવેશ સૂચવે છે.

## સ્થિરીકરણ સાધવાના ઉપાયો

ઉદ્ધૃ અદિયગુણેર્હિ તુલ્યગુણેર્હિ ચ નિઘસવાસો ।

તગ્ગુણઠાણોચ્ચિયન્નિરિયપાલણા સદ્સમાવૃત્તા ॥ ૪૪ ॥

ઉત્તરગુણબહુમાણો સમ્મ મવરૂષચિન્તન ચિત્ત ।

અરર્હૃ ય અદ્વિગયગુણા તદ્દા તદ્દા જત્તવરણ તુ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—ત્યારપછી પોતાના કરતા વધારે શુષ્કવાળા તેમજ સમાન શુષ્કવાળા સાથે સદા સહવાસ કરવો અને પોતાના શુષ્કસ્થાનને ઉચિત એવી ક્રિયાનુ પાલન શ્રમતિ સ પત્ત થઈ કરવું (૪૪)

ઉત્તર શુષ્કોનુ બહુમાન કરવું, સ સારના સ્વરૂપનુ સમ્યક્ રીતે અનેક પ્રકારે ચિંતન કરવું અને પ્રાપ્ત શુષ્કોમા અરુચિ-અરતિ થાય તો તેને નિવારવા તથા પ્રકારે પ્રયત્ન કરવો (૪૫)

સમજૂતી—નવા શુષ્કસ્થાનમા પ્રવેશ્યા બાદ તેને સ્થિર રાખવા તેમજ તેમા શુદ્ધિ આણવા સાધકે ઠઈ ઠઈ રીતે વર્તવું એની સામા ય સૂચના પ્રસ્તુત છે ગાથામા ॥ પોતે જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરી હોય તેથી ચડિયાતી ભૂમિકાવાળા અને સમાન ભૂમિકા વાળા સાથે સદા વાસ કરવો અને જે ભૂમિકા પ્રાપ્ત થઈ હોય તેને સગત હોય એવી જ જીવનચર્યા સ્મૃતિસ પન થઈ હંમેશા આચરવી

જે જે સદ્ગુણો પોતે સ્વીકારેલા મૂળ નિયમોનેરૂ ઉપકાગક

૨૭ મૂળ અને ઉત્તરગુણ અદિ સા સત્યાદિ પાંચ અણ્વમતો એ ગૃહસ્થના મૂળ વ્રતો છે જ્યારે ત્યાગીના મૂળ વ્રતો એ જ પાંચ મહા

અર્થ—અહીં આ ઉપાય શુભ સમૂહને અવલંબીને અને સફળરૂપે સર્જા આપ્યો હોય તો જ તે શુભસ્થાન પ્ર

વદન આદિની વિધિમા નિ છે, માટે એનું સમ્યક્ પ્રકારે ચિંતન શુદ્ધ ન બને (૪૩)

સમજૂતી—પ્રાપ્ત કરેલા શુભસ્થાન - સ્થાનમા પ્રવેશ કરવા બેટલી લાયકાત પછી સાધકે તે તે ઉપરની ભૂમિકા પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવે છે કે તે નવી ભૂમિકા વિદિ તેને સ્થિત કરવી અને એમા અરતિ તો તે અગતિ નિવારવા પણ ચત્ન કરવો ભૂમિકા સ્વીકારવાના ઉપાય તરીકે ગ્રાહ્ય વર્ણવવામા આવ્યું છે પ્રસ્તુત ૪૨-૧ સ્વીકારવા વખતની આવશ્યક વિધિનું નવું શુભસ્થાન શ્રદ્ધા કરવું હોય ત્યારે પાસે, તેની સાક્ષીએ અને તે પણ શુભ ભેદ શ્રદ્ધા કરવું વિધિમા શુરુ તેમજ કરવા આદિનો સમાગ થાય શકુન, જેવા નિમિત્તોની તેમજ દિવસ, નક્ષત્ર એ પણ મુખ્યપણે યથાવત તપાસવી એ ઉક્તવિધિ અવિધિ જ બને આ સ્થળે જેવા આત્મિક સાવશુભની પેઠ બાંધવાત કહી છે તે ઉપાદાન અને નિમિત્ત સૂચવે છે

સરણ મપ ત્વાઓ રોગે કિરિયા વિસમ્મિ મતો ત્તિ ।

एए वि पायकम्मावक्कमभेया उ तत्तेण ॥ ४७ ॥

સરણ ગુરુ ઉ પત્ય કિરિયા ત્ત તઓ ત્તિ કમ્મરોગમ્મિ ।

મતો પુણ સજ્ઞાઓ મોહવિસવિણાસણો પયરો ॥ ૪૮ ॥

एएसु जत्तकरणा तत्सोवक्कमणमावओ पाय ।

नो होइ पचवाओ अवि य गुणो एस परमत्थो ॥ ४९ ॥

જડસરણગમણ-સુક્કહગરિહા સુકયાણુમોયણા ચેવ ।

एस गणो अणवरय कायव्वो कुसलहेउ त्ति ॥ ५० ॥

અર્થ—કારણ કે, અરતિ એ લયાદિરૂપ અકુશલ - અશુભ કર્મોદયનુ કારણ (પૂર્વરૂપ) છે એમ કહ્યું છે અને સાધારણ રીતે આવા અકુશલ કર્મોદયનુ નિવારણ પણ ઉપાયથી સાધ્ય છે આ ઉપાયો લય, રોગ આદિમા જાણીતા છે એમ કે — (૪૬)

લયમા શરણ, રોગમા ક્રિયા ને વિષમા મત્ર ઉપાય છે આ બધા પાપક્રમ ને નિવારવાના તાત્ત્વિક પ્રકારો પણ છે (૪૭)

આહી શુરુ એ શરણ છે, તપ કરણ એ કર્મરોગ મટાડવાની ક્રિયા છે અને સ્વાધ્યાય એ મોહરૂપ વિષને નાશ કરનાર શ્રેષ્ઠ મત્ર છે (૪૮)

આ ઉપાયોમા પ્રયત્ન કરવાથી અને પાપકર્મનુ બળ ઘટવાથી મોટે ભાગે તેમા કેઈ અત્યવાય-વિભેદ આવતો નથી વધારામા એ પ્રયત્ન પારમાર્થિક રીતે લાભરૂપ પણ છે (૪૯)

આર શરણ સ્વીકારવા, કુકૃત્યની નિન્દા કરવી અને સત્કર્મની અનુમોદના કરવી — આ કર્તવ્યસમુદાય, શ્રેયનું કારણ સમજીને મતત આચરવો (૫૦)

સમજૂતી—અરતિ નિવારવા જે ઘટતો પ્રયત્ન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તેની સ્પષ્ટતા કરવા માટે શ્રવકાર અરતિ અને તેના પરિણામોનો આધ્યાત્મિક કાર્યકાન્ડબાવ સમજી એ અરતિજ ય પરિણામો નિવારવાના કેટલાક આધ્યાત્મિક ઉપાયો દર્શાવે છે

જ્યારે પણ અકુશળ કર્મ યા અશુભ સંસ્કારોનો ઉદય થવાનો હોય ત્યારે એના પૂર્વચિન્ત યા પૂર્વસંકલ્પ રૂપે અરતિ કે બેચેની અનુભવાય છે જ્યારે એવી બેચેની પ્રાપ્ત સદ્ગુણ વિશે થાય ત્યારે તો ખાતરીથી સમજવું કે કોઈ પૂર્વકૃત પાપકર્મનો ઉદય આવવાનો છે આ રીતે અરતિ અને અશુભકર્મોદય એ બંનેનો આત્મિક સંબંધ છે એટલે એમ કહી શકાય કે અરતિ એ ભાવી પાપકર્મના ઉદયને રોકવા માટે કાર્ણક ઉપાય લેવાની આગાહીરૂપ છે હવે આવા અશુભકર્મોદયને નિવારવાના ઉપાયો પણ શ્રવકારે સુચ મા છે, જેમકે બાહ્ય ભયની પેઠે આત્મ ભય ઉપસ્થિત થાય ત્યારે શરણુ અર્થાત્ સદ્ગુરુનું શરણુ લેવું, શારીરિક રોગની જેમ બાહ્ય કર્મની પીડા આવે ત્યારે ઉપચાર અર્થાત્ કોઈને કોઈ જાતના તપનું અનુષ્ઠાન કરવું, જેરી જીવના જેરની પેઠે જ્યારે મોહનું જે વ્યાપે ત્યારે ઉત્તમ શ્રવના સ્વાધ્યાયરૂપ મંત્રનો આશ્રય લેવો ૨૮

આ પ્રમાણે તે તે ઉપાયોનો આશ્રય લેવાથી પાપકર્મનો ભાવી ઉદય અટકાવી શકાય છે અને તેનું બળ મોટે ભાગે ઘટાડી શકાય

૨૮ આ જ વસ્તુ ધામસૂત્ર (૨. ૧) માં બિંદે શી છે—તપ દ્વાખ્યાયેશ્વર પ્રણિધાનાનિ ક્રિયાયોગ ।

છે, જેથી યોગમાર્ગના વિકાસમાં કોઈ પ્રત્યવાય કે વિઘ્ન ન આવે એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક વાર તેવા ઉપાયો પોતે જ એક વાસ્તવિક ગુણરૂપ બની રહે છે રહ

ઉપાયના અવલંબન વિશે પ્રશ્નકારે પોતે ઉપર જે કાંઈ કહ્યું તેના સમર્થનમાં નેમણે એક પ્રાચીન 'શ્વેતસરણપયના' પ્રથમાધી ગાથા પણ ઉદ્ધૃત કરી છે તેનો સાર એ છે કે અરિહંત, શિવ, સાધુ અને ધર્મ એ ચાર શરણો સ્વીકારવા, જે જે અપૂર્ણ હોય તેની ગહી-નિહા કરવી અર્થાત્ તેના પ્રત્યે અણુગમે કેળવવો અને સંતૃપ્તિની અનુમોદના કરવી આટલી બાબતો કુશલનું કારણ છે એમ સમજી એમાં સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું

નવગિખાઉ ઉમેદનારની પ્રધાન ઇવનચયાં

૩૦ ચરમાણવચ્ચાણ જોગીજ જોગસાહજોવાઓ ।

પસો પદાણતરજો નઘરપવત્તસ વિમેજો ॥ ૫૧ ॥

૨૬ એ જ પરંતુ કાંઈક શબ્દાન્તરથી અને કાંઈક પ્રકાશાન્તરથી યોગશુભ (૧ ૨૭ થી ૩૨) માં દર્શાવવામાં આવી છે એનો સાર એ છે કે ચિત્તમાં વિદ્યેષ કરે તેવા અવસથાના સદચારી બીજા રાષ્ટ્રોનું નિવારણ હૃદયગતના જાણી શાય છે તેથી પ્રત્યક્ષ નો ચિત્તનાત્મક જાણ કરવો અને સાથે સાથે ચિત્તવિદ્યેષો નિવારવા કાંઈ એક જ વસ્તુમાં ચિત્તને સ્થિર રાખવાનો અભ્યાસ પણ કરવો તે સૂત્રો આ પ્રમાણે છે —

- (૧) તસ્ય વાચક પ્રણવ (૧ ૨૭) । (૨) તત્ત્વપરવચ્ચમાવનમ્ (૧ ૨૮) । (૩) તત્ત્વ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોડપ્ય તરાયામાવચ (૧ ૨૯) । (૪) મ્યાધિસ્થાનસદાયપ્રમાદાલ્પ્યાવિરતિપ્રાપ્તિદશાત્કલ્પમીઠવાનકસિય તત્ત્વાનિ ચિત્તવિક્ષેપાસ્તડતરાયા (૧ ૩૦) । (૫) દુઃસદૌર્ભેનસ્યાજ્ઞ મેજયત્વશાસપ્રધાસાવિક્ષેપહ્રુવ (૧ ૩૧) । (૬) તત્પ્રતિવેધાર્યમેદ તરવાખ્યાસ (૧ ૩૨) ।

૩૦ મૂળ પ્રતિભાં 'ચરમાણ' પાઠ વચ્ચાણ છે, પણ એકું ૧૫ સરફત



ભાવણ-સુયપાઠો તિત્થ સવળમસય તયત્થજાણમ્મિ ।

તત્તો ચ આયપેહ્ણમહ્નિચ્છણ દોસવેક્કસાણ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—ચરમાવર્તમા પ્રવર્તનાર યોગીએા માટે ઉપર કહેલ બાબતા યોગમાધનનો ઉપાય છે, પણ એ દિશામા માત્ર પ્રવૃત્ત થયેલ માટે તેા નીચે જતાવેલ બાબતો પ્રધાન ઉપાય તરીકે સમજવી (૫૧)

ભાવના-વિચારણા, શાસ્ત્રનો પાઠ, તીર્થસેવન અને વારવાર શાસ્ત્રશ્રવણ, તેના અર્થનું જ્ઞાન થયા બાદ તેની મહદંથી દોષનિરીક્ષણ દ્વારા અત્યંત સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી આત્માનું અવલોચન કરણ (૫૨)

સમજૂતી—યોગાધિકારીના સામાન્ય રીતે અપુનર્બંધક આદિ ચાર પ્રકારો અગ્રાહિ ( ગાથા ૧૪, ૧૪, ૧૫ મા) વર્ણવ્યા ॥ તેને અનુસરી અથકાગ નસ્ટુત જે ગાથામાં યોગસાધનાના ઉપાયોનું પૃથક્કરણ કરતા સૂચવે છે કે પાછળ ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમા યોગમાધનના બાદ કે આ તર ઉપાયરૂપ જે જે કહેવામા આવ્યુ ॥ તે પ્રધાનપણે ચરમપ્રવૃત્ત એવા યોગીએાને લાગુ પડે છે અને જે નવરપ્રવૃત્ત યોગી હોય તેને લખી ગાથા બાવનમા યોગસાધનાના ઉપાયો પ્રધાનપણે સમજવા

ગાથા ૪૨ થી ૫૦ સુધીમા યોગસાધનાના જે ઉપાયો નિરૂપાયા છે, તે કરતા ગાથા ૫૨ મા નિરૂપાયેલ ઉપાયો સ્થૂળ કોટિના,

કે પ્રારૂપમા સંભવતઃ નથી અને એના રથાનમા 'ચરમાણ પાઠ કહપી પ્રવૃત્ત પદના વિશેષણ તરીકે અથ કથો' છે ચરમાણ ની પેઠે તરમાણ, 'ઘરમાણ અને સરમાણ' એવા પણ પાઠો કહપી શકાય એનો અથ અનુક્રમે 'ત્વરમાણ, દ્વિતરમાણ' કે 'સ્મરન' એવો કરીએ તોય દ્વિતાથ ચરમાવર્તરિયત એવો જ થાય છે

કાંઈક ઉપરચોટિયા ચા કાંઈક બહિર્વિદ્યી લાગે છે તે જોઈ  
તે તે ઉપાયના અધિકારીઓની કક્ષાના તેજ બળને તે જ  
ચરમપ્રવૃત્ત અને નવગ્રવૃત્ત એ બે શબ્દને સ્વર્ગ કરવાનું  
મહેલું પડે સૂક્ષ્મ કોટિના અને અન્તર્વક્ત્રી ઉદ્દેશ્ય સૂક્ષ્મ  
યોગીઓ ઉચ્ચ કક્ષાના હોય તે સ્વાતાત્રિક છે એ સ્વચ્છ  
યોગી એટલે સૂક્ષ્મ કોટિના અને કોઈવગ્રમી જેને કેટલેક  
સહેજે હસિત થાય છે, પણ એવા કોઈવગ્રમીએ કરેલું કંઈક  
એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે એ કે સાધારા કોને જાણે છે તે  
પણ યોગિનિદ્રા, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય, પચાગ્રહ સૂક્ષ્મ દર્શન  
યોગમૂલ જેવા પ્રયોગના સહર્ષને આધારે વિચાર કરેલું છે  
કે કે ચરમપ્રવૃત્તયોગી શબ્દથી અપુનર્જ ધર્મ સૂક્ષ્મ  
ધિકારીઓ સમજવા, તેમાય વિશેષે કોઈ દેશને કે કોઈ  
વિગતિ એ બેમાં પણ વિશેષરૂપે સ્વચ્છ છે એ તે સ્વચ્છ  
વિશેષણ વધારે માથક બને છે યોગિનિદ્રા (પૃષ્ઠ ૩૦૫-૩૦૬)  
અધ્યાત્મયોગની શરૂઆત દેશવિગતિથી શરૂ થાય છે એ સૂક્ષ્મ  
ત્મનિરૂપણમા અહીં ગાથા ૩૯ થી વર્ણવેલો નિર્ગુણ સ્વચ્છ  
યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (પૃષ્ઠ ૨૧૦)મા કુલચક્ર કેટલેક સૂક્ષ્મ  
અધિકારી - યોગીઓ પૈકી પ્રવૃત્તચક્ર સૂક્ષ્મ છે એ સૂક્ષ્મ  
૪૬ છે તે પણ આ સ્થળે ચરમપ્રવૃત્તિને કહેવામાં આવે છે એ સૂક્ષ્મ  
સૂચક છે પાત જલ યોગસૂત્ર (૧, ૨૮-૨૯)મા નિર્ગુણ સ્વચ્છ  
અનેક પ્રકારના યોગીઓ દર્શાવતા હતા કેટલેક સૂક્ષ્મ  
વિશેષણ વાપરેલું છે ચરમ-મધ્યપ્રવૃત્તિ સૂક્ષ્મ, ચરમદેહ  
ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં આવતું 'ચરમ' શબ્દને સૂક્ષ્મના અર્થમાં આવે  
અતિમ દરજ્જા સૂચવે છે તેથી જુદા સ્વચ્છ ચરમપ્રવૃત્તિના  
એટલે વિરતિવાળો કે સર્વવિરતિવાળો કેટલેક સ્વચ્છ કરાવે  
તો તે સૂક્ષ્મ કોટિના અને અન્તર્વક્ત્રી ઉદ્દેશ્ય સૂક્ષ્મ  
બેસતું લાગે છે

હવે પ્રથમ રહે છે ‘નવગ્રમવૃત્ત’ શબ્દના અર્થને ‘નવર’નો અર્થ ‘કેવળ’-૧ કે ‘અનન્તર’ એવો છે તેની નવરગ્રમવૃત્તનો કેવળ ગ્રમવૃત્ત કે અનન્તર ગ્રમવૃત્ત એવો અર્થ થાય એનું તાત્પર્ય તો એટલું જ છે કે જે હજી યોગમાર્ગમાં નવો જ હાજલ થયો હોય અગર શિખાઉ હોય આવા નવશિખાઉ ઉમેદવાર યોગીને અવગળવાનો માર્ગ પ્રધાનપણે સ્થૂળ જ હોવાનો તેથી અથકાર પ્રથમ એવો સ્થૂળ માર્ગ દર્શાવતા તેણે શું શું કરવું એની કાઠક યાદી આપે છે તે કહે છે કે યોગ ભણી ગ્રમવૃત્ત નવશિખાઉએ ભાવનાઓ ભાવવી, એટલે કે સદ્વિચાર સેવવા, ભૂત કે માનસના શક કરવો, પવિત્ર ગુણો તીર્થસ્થાનોનું મેવન કરવું, યોગ્ય ગુરુ પાસે વાગવાર શાસ્ત્રમવલુ કરવું આવી સ્થૂળ ચર્ચા પાળતા પાળતા શાસ્ત્રના અર્થોનું જ્ઞાન થયા બાદ તેણે અતર્ગત દોષોને લક્ષમાં રાખી આત્મ નિરીક્ષણ કરવું

### દોષોને લગતો સામાન્ય વિચાર

રાગો દોષો મોહો મ્દા ઇત્યાદ્યદૂમણા દોષા ।

ક્લમ્મોદયસજ્જણિયા વિમ્મયા આયપરિણામો ॥ ૫૩ ॥

અર્થ—આત્માને કલુષિત કરનારા દોષવાદી રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ અહીં દોષો કહેવાય છે તે આત્મપરિણામરૂપ છે અને ક્લમ્મોદયજનિત છે (૫૩)

સમજૂતી—જાણી બાવનમાં અન્તર્ગત દોષોને લક્ષમાં રાખી આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું કહ્યું છે તેથી હવે એ દોષો કયા, તે શા માટે દોષ કહેવાય છે, તેનું કારણ શું અને તેનું સ્વરૂપ શું એ ચાર બાબતો અથકાર અહીં નિરૂપે છે (૧) રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ દોષો અત્રે મુખ્ય છે (૨) આત્માને દુષિત કરતા દોષવાદી

તે દોષ કહેવાય છે (૩) તે ક્રમોદયથી એટલે કે પૂર્વકૃતકર્મ સ્પર્શકારના વિષાકથી ઉદ્ભવે છે (૪) એ દોષો કર્મના નિમિત્તથી ઉદ્ભવે છે ખગા, પણ ને એક પ્રકારનો વૈભાવિક આત્મપરિણામ છે, અર્થાત્ દોષો એ ચેત ય સ્વરૂપની નિમિત્તજન્ય વિક્રિયામાત્ર છે

### કર્મને વગતા પ્રાપ્તિ ગિહ પ્રશ્નો

કર્મ ચ ચિત્તપોગલરૂપ જીવસ્તડનાઈસયદ્ધ ।

મિચ્છતાઠનિમિત્ત નાણમદ્યકાલસમ ॥ ૫૪ ॥

અણુભૂયક્તમાણો સઘોરેમો પધાહઓડનાઈ ।

જહ તહ કર્મ નેય કયરુત્ત વક્તમાણસમ ॥ ૫૫ ॥

મુક્તેગમમુક્તિમઓ ટવધાયાણુગહા ચિ જુગ્ગતિ ।

જહ વિભ્રાણસ્સ હહ મર્રાપાણોસહાઈદિ ॥ ૫૬ ॥

પધમણાઈ ઇસો મયધો ફચ્છણોચ્છાણ ચ ।

પયાણમૂયાણ તહ ચિ ધિઓગો ચિ હવડ તિ ॥ ૫૭ ॥

પવ તુ વધમોક્કલા ધિણોવચારેણ દો ચિ જુગ્ગતિ ।

મુહુદુક્કગાઈ ચ દિઢા ડહરા ણ કય વસમેણ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ—કર્મ એ વિવિધ પુણ્યલરૂપ છે અને જીવ સાથે અનાદિકાગથી મલગ્ન છે મિથ્યાત્વ વગેરે દોષો એના કારણે છે અને યુક્તિ કે સ્થિતિથી તે અતીત-ભૂતકાલ સુધ્ય છે (૫૪)

જેવી રીતે વર્તમાનતા અનુભવી હોય એવો બધોય કાલપ્રવાહથી અનાદિ છે, તેવી રીતે કૃતક-જન્ય હોવાને કારણે વત્તમાનકાળ જેણે સાદિ હોવા છતાં કર્મ પણ (પ્રવાહથી) અનાદિ મમજ્જુ (૫૫)

જેમ મધપાન, ઔષધ વગેરે દ્વારા વિજ્ઞાન-ચેતન પર ઉપધાત અનુબંધ અર્થાત મારી માઠી અનર થાય છે તેમ મૃત ક્રમ દ્વારા અમૃત આત્મા પણ પણ ઉપધાત અનુબંધ ઘટે છે (૫૬)

આ રીત આ બન્નેનો અર્થાત આત્મા અને કર્મનો સબધ સુવર્ણ અને મૃતિકાની જેમ અનાદિ છે, છતાંય ઉપાયથી એ બેનો વિયોગ પણ સાધ્ય છે એમ સમજવું (૫૭)

આ રીતે બધ ને મોક્ષ બન્નેય ઉપચાર કે આરોપ વિના જ ઘટે છે, અન્યથા અનુભવનિર્લક્ષ્ય સુખ હું ખ વગેરે આત્મામા નહિ ઘટે અહીં આટલી પ્રામગિક ચર્ચા પૂરતી છે (૫૮)

સમજૂતી—આથા ૫૪ થી ૫૮ સુધીમા જ સકારે પ્રસંગવગ મુખ્યપણે ૭ મુદ્દા ચર્ચ્યા છે તેમાથી ત્રણ તો મોક્ષ અને પુનર્જન્મ માનનાર અર્થાત આ મવાદી એવા બધા જ પુનર્જન્મ ક્રમ અને દર્શનોમા માધ્યમ છે, કેમકે બધા જ દર્શનો પ્રામ આદિ વિશે ૭ એ ત્રણ મુદ્દાઓ વિશે એક જ પ્રકારની માન્યતા મુદ્દાઓની દાર્શનિક ધરાવે છે બીજા બે મુદ્દા એવા છે કે જે દુષ્ટતા પ્રસકારે માત્ર જૈન પર પરાની દષ્ટિએ ચર્ચેલ છે જ્યારે એક મુદ્દા વિશે સાખ્ય યોગ

તેમજ વિવતવાદી કેવલાદ્વૈતી શિવાય બધા એકમત ॥ સર્વ દર્શનસાધારણ ત્રણ મુદ્દા આ છે (૧) આત્મા અને કર્મનો અનાદિ સબધ, (૨) અનાદિ છતાં મની કાગ્નુકૃત યા નૈમિત્તિક ઉત્પત્તિ, (૩) અનાદિક્રમનો પણ યોગ્ય ઉપાયથી વિયોગ માત્ર જૈન પર પાને મા ય એવા બે મુદ્દા આ છે (૧) કર્મનું પૌરુષલિકત્વ અર્થાત મૂર્તત્વ, (૨) અમૃત આત્મા ને મૃત કર્મનો સબધ અને

અનેની પરસ્પર અસર એ એક મુદ્દા વિશે કેટલાક દર્શનો એકમત છે અને તેમા કેઈનો મતબેદ છે તે મુદ્દા બધ-મોક્ષ આદિના અનુપચરિતપણા-વાસ્તવિકપણાના છે

ઉપર્યુક્ત સર્વસાધારણ ત્રણ મુદ્દા વિશે કાઈક વિગતે વિચાર કરીએ તે પહેલા એ મુદ્દાઓ વિશે સમાન મા યતા ધરાવનાર એવા ધુનર્જન્ય અને મોક્ષ માનનાર દર્શનોના મૌનિક તફાવત જાણી દેવો જરૂરી છે આત્મનાદી દર્શનોના મુખ્ય બે ભાગ પડે ૥ એક ભાગ એવો ૥ કે જે જીવો—આત્માઓને સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વત સિત્ત સિત્ત માને ૥ સાખ્ય યોગ, ન્યાયવૈશેષિક, ખોદ્ધ જૈન તેમજ પૂર્વમીમાંસા અને મધ્વ જેવા વેદા તી દર્શનો આ ભાગમા આવે છે બીજો ભાગ એવો છે જે જીવોના બે વાસ્તવિક પારિણામિક માને કે વિવર્તરૂપ અર્થાત્ માન આભાસિક કે ઔપાધિક માને છતા તેની ઉપપત્તિ મૂળમા સાહજિક અને સ્વત સિદ્ધ એવા એક ચેતન—બ્રહ્મ તત્ત્વમાથી કરે છે આ ભાગમા વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત અને કેવલાદ્વૈત જેવા દર્શનો આવે ૥ જીવોના પરસ્પર બેદ અને પ્રત્યેક જીવનો પોતાના અવસ્થાબેદ એ સર્વસાધારણ અનુભવનો વિષય છે પણ એ બેદની ઉપપત્તિ દાર્શનિક ચિંતકોએ જુદી જુદી રીતે દર્શાવી છે પહેલા વિભાગમા આનના દાર્શનિકો એમ કહે છે કે પ્રત્યેક જીવાત્માને બીજા જીવાત્માઓથી પોતામા જે બેદ અનુભવાય છે તે આગ તુક કે ઉત્પત્તિકૃત નથી, પણ સાહજિક છે આ માન્યતાના મૂળમા મુખ્યપણે સ્વાનુભવ છે, જ્યારે બીજા વિભાગમા આનતા દાર્શનિકો સ્વાનુભવ કરતા પર પાપ્રાપ્ત શાસ્ત્રનો આધાર વધારે લે છે અને એ શાસ્ત્રીય વાક્યોના અથની તારવણી પ્રમાણે પોતાના અનુભવને ઘટાડે છે મૂળમા સાહજિક અને સ્વત સિદ્ધ એવું એક જ બ્રહ્મતત્ત્વ છે એના મતધર્મના વેદા તવાક્યો અનેક છે તેની જુદી જુદી રીતે અથઘટના કરનાર આચાર્યોનો

વિચારેમા એક બાજત નો મમાન હે કે તે બધા સ્વત સિદ્ધ  
એક જ મદ્રતત્ત્વમાથી જન્મ-જડનો અને જન્મ-જન્મનો મેદ  
પોતપોતાની દબે ઘટાવે છે મકરાચાર્ય અને તેમના મનુયાધીઓ  
માયા કે અવિધાને આધારે એવો મેદ ઘટાવી તે મેદને પણ  
વાસ્તવિક કે પારિણમિક ન માનતા માત્ર આણ્મિક યા વિવત  
સ્વરૂપ ઘટાવે છે, તે ગમાનુજ અને વલ્લભ જેવા અકલ્યાય શાસ્ત્રિ  
કે ક્ષીલાને આધારે તેવા મેદને વાસ્તવિક (નહિ કે વિવત રૂપ) માને છે

અવિધા, માયા, શક્તિ, ક્ષીના વાસના, મળ, પાશ, પ્રકૃતિ,  
કર્મ, મોહ અજ્ઞાન અને મિથ્યાગ્રહન ઇત્યાદિ શાસ્ત્રો પર પગ-  
મેદને ક્ષીધે તેમજ આચાર્યોના વ્યાખ્યાનમેદને ક્ષીધે કેટલીક વાર  
જુદા જુદા અર્થનો મહેજ ભાગ કરાવે છે, છતા તે બધા મૂળે  
એક જ તાત્પર્યવાળા હોઈ પચાય જેવા છે ચેતનના ખરા સ્વરૂપને  
આવરી તેમાથી કાઈક વિકૃતિ અનુભવાવનાર જે કાઈ વસ્તુ છે  
તેને સૂચવવાના ઇંગાદાથી ઉક્ત અવિધા આદિ મન્દો પ્રચારમા  
આવ્યા છે મૂળમા એક પ્રદ્રતત્ત્વ હતુ અને ક્યારેક તે નેદ  
પામ્તુ એમ માનનાર વેગન્ટીઓ હોય કે પ્રથમથી જ જન્મો સ્વત  
સિદ્ધ છે એમ માનનાર અન્ય દાર્શનિકો હોય, પણ એ બધા  
એટલુ તો માની જ સે છે કે પ્રદ્રતત્ત્વ સ્વાભાવિક રીતે વિશુદ્ધ  
જ છે અને સ્વત સિદ્ધ એવા જીવાત્માઓ પણ સ્વભાવે તો  
શુદ્ધ જ છે - એવી સ્વાભાવિક શુદ્ધિ છતા જે કાઈ અજ્ઞાન કે  
રાગ-દ્વેષ આદિની વિકૃતિ દેખાય છે તે આગતુક દોઈ કાન્દુક્ત  
■ અહી જ દરેક દાર્શનિક મામે પ્રમ એ છે કે જે મૂળમા  
પ્રદ્રતત્ત્વ કે જીવાત્મતત્ત્વ શુદ્ધ હતુ તો એને કર્મ કે

૩૨ સરખાવો—

एषो मण इमं चिन्म सुदो य तमो अणाइमुद्वसि ।

सुतो य पवाहेग न अग्रहा सुदया सम्म ॥

અવિદ્યા જેવી ઉપાધિ વળગી ક્યારે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર બધાએ એક જ રીતે આપ્યો છે અને બીજી ગતે કહીએ તો બધાએ એ બાબતમાં મીન જ સે યુ છે પ્રમ કાળની આદિનો પ્રમ પૂછ નાર અને જવાબ આપનાર એ બધા જ કાળપ્રવાહપતિત હોઈ તેમનું ગમે તેટલું જ્ઞાનસામર્થ્ય પણ એ પ્રવાહના આદિ કે અન્તની સીમાનો નિરેશ કંવા અપૂરતું છે તેથી જ તે બધા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અકસ્માત્ રીતે એટલો જ આપી દે છે કે મદ્દ કે જીવાત્મા સાથે અવિદ્યા કે કર્મનો સબધ અચુક હોયે પ્રથમ થયો અને તે પહેલાં ન હોયો એમ ન કહી શકાય આનો અર્થ મીને મને એટલો જ થાય છે કે ચેતન અને કર્મનો માદિનબધ અત્યેય છે આ જ વસ્તુ હરેક દર્શનમાં 'અનાદિ' કે 'અવ્યાપ્ત શબ્દથી કહેવામાં આવી છે

અ ક્યારે ગયા ૫૪ ને ૫૫ માં કાલુજન્ય એવા સાદિ કર્મનું નનાહની દૃષ્ટિએ અનાદિત્વ મમભવવા પ્રુહિથી મમભવ એવું એક દળત આપ્યું છે તે કહે છે કે જેમ મૃતકાળ અનાદિ છે, મૃતકાળની આદિ શોધી કે બતાવી શકાતી નથી, એટલે કે કોઈ એવો મૃતકાળનો અર્થ નથી કે જે ક્યારેક વર્તમાન ન હોય, તેમ કર્તા એ વર્તમાન અર્થ પહેલો ક્યારે શરૂ થયો તે કલ્પનામાં પડ્યું આવી શકતું નથી, તેમ આત્મા અને કર્મનો મબધ પણ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ છે ભલે તે મિથ્યાત્વ આદિ કાલુજન્ય હોઈ વૈયથ્તિકરૂપે વર્તમાન શબ્દની ધેર માદિ હોય વોગમૂત્ર ૩ ૧૩ ના બાબ્યમાં વ્યાસે ધર્મનું અર્થોત્તર પર્વાયનુ ત્રેલક્ષણ્ય કે ત્રેકાનિકલ દર્શાવતા કહ્યું છે કે કોઈ પણ પર્વાય જ્યારે વતમાન સ્વરૂપ પામે છે ત્યારે તે તેનું અનાગતપદ હોડીને જ તે સ્વરૂપ પામે છે; પછી તે જ પર્વાય જ્યારે અતીત બને છે ત્યારે તે તેનું વતમાન સ્વરૂપ ત્યજીને જ આમ પ્રત્યેક પર્વાય કે ધર્મ અનુદમે અનાગત, વર્તમાન અને અતીત એ ત્રણ કાળનો અનભવ દર્શાવે છે



વ્યાસનો આ જ સાવ આ હરિભદ્રે અહીં ગાથા ૫૫ માં મૂક્યો છે, અને તેમણે તે જ સાવ અનેક સ્થળે નિરૂપ્યો પણ છે ૪૩

ફરેક આધ્યાત્મિક ચિંતકે અવિધા, કર્મ કે મોહને અનાદિ તો કદા, પણ નથી મોક્ષનો પ્રશ્ન ઉઠેલાતો નથી જી વસ્તુના આદિ, મૂળ કે પ્રારંભ નથી તે વસ્તુ સ્વાભાવિક અર્થાત્ સ્વત સિદ્ધ હોવી જોઈએ અને જે સ્વત મિદ્ધ હોય તેનો નાશ અસંભવ જી આ રીતે અનાદિ કર્મસંબંધનો અર્થ ન આવે તો મોક્ષ પણ ન સંભવે અને જે મોક્ષ ન સંભવે તો મોક્ષને ઉચ્ચ આધ્યાત્મિક ચિંતકોએ જે વિચારો કર્યા છે કે આચારો યોજ્યા જી તે સ્વળા નિર્દેશ ને નિરર્થક જ કહે આધ્યાત્મિક ચિંતકોની માથે આ એક સમસ્યા જી તેનો ઉકેલ પણ સમસ્ત આધ્યાત્મિકોએ એક મરખો જ સૂચવ્યો છે તે એ કે અવિધા, કર્મ કે મોહ જે અનાદિ કહેવાય છે તે માન પ્રવાહની દૃષ્ટિએ ચેતન અને અવિધાનો સંબંધ સર્વ પ્રથમ પ્રવાહની દૃષ્ટિએ કઈ કણે થયો એ જાણવું અને કહેવું અશક્ય હોવા છતાં અનુભવગત કાળસીમાની દૃષ્ટિએ એ જાણવું અને કહેવું શક્ય જી કે તે તે અવિધા અને તે તે કર્મનો સંબંધ અમુક કારણોથી અમુક કણે થયો આનો સાર એ છે કે પ્રવાહની દૃષ્ટિએ અનાદિ મનાતી વસ્તુ પણ તેના પર્યાય, અર્થ કે ખડની દૃષ્ટિએ સાદિ અર્થાત્ અનુભવગત કાળસીમાની અદર આવે છે

૩૩ અણુમૂલવત્તમાના વધા કયગોષ્ઠિડનાદમ કહ જી ।

અહં ડ ભક્તમો કાળ તદ્વાવિહો તદ્દ પવ દેણ ॥ ’

—૧૨૧૨૨૭ મા ૧૧૦૭

પ્રવાહતોડનાદિમાનિનિ । ૨-૫૦

કૃતકર્ત્વેડપ્યતાતકાલવદુષ્ણપતિરિતિ । ૨-૧૧

વર્તમાનતાકલ્પ કૃતકર્ત્વમિતિ । ૨-૫૨

—ધમખિ દુ

આ જ સાવ વિસિદ્ધ ૨-૧૩ મા પણ નિરૂપ્યો જી

જે દૃષ્ટિએ તે સાદિ છે તે જ દૃષ્ટિએ તે સકારણ પણ છે, એટલે કે, તે તે ક્ષણે અમુક નિમિત્તો મળતા ચેતન અને કર્મના નવો નવો સંબંધ થાય છે આધ્યાત્મિકો માને છે કે ચેતન અને કર્મના સંબંધ વ્યક્તિરૂપે સાદિ તેમજ કારણજનિત હોવાથી તેના વિરોધી કારણો મળતાં તે સંબંધ નાશ પણ પામે છે એનું જ બીજું નામ મોક્ષ છે

અહીં એક પ્રશ્ન વિચારવો પ્રાપ્ત થાય છે તે એ કે પર્યાય દૃષ્ટિએ સાદિ અને સકારણ વસ્તુનો વિરોધી સામગ્રીથી નાશ સહવે, તો પણ જે સતતિ કે પ્રવાહ અનાદિ છે તેનો અત કેવી રીતે આવે ? એનો અત માનવા જતા અનાદિનો અત મનાઈ જાય છે, જે સામાન્ય રીતે અકલ્પ્ય છે આનો જવાબ કાર્તિક આ રીતે આપવામાં આવે છે અનાદિનો નાશ ન સહવે એનો અર્થ એ છે કે જે મૂળ દ્રવ્ય છે તેનો નાશ થનો જ નથી અહીં નો જીવ-કર્મના મળધની સતતિ યા પ્રવાહની વાત છે સંબંધ એ કોઈ મૂળ દ્રવ્ય નથી એ તો દ્રવ્યોની એક પ્રકારની અવસ્થા છે, જે મૂળ દ્રવ્યરૂપ ન હોતા નિમિત્ત પ્રમાણે બદલાયા કરે છે તેથી અનાદિનો નાશ ન સહવે એ સિદ્ધાંત દ્રવ્યને લાગુ પડનો હોઈ સંબંધ સતતિને લાગુ પાડવાનો નથી, એટલે કે, જે અનાદિ છતાં દ્રવ્ય ન હોય તેનો નિમિત્ત મળતા નાશ થાય પણ ખરો આ દૃષ્ટિએ આત્મા અને કર્મના સંબંધની અનાદિ સતતિ પણ ચોખ્ખો ઉપાયથી વિલય પામે છે પણ આ એક જવાબ થયો એનો તર્ક દૃષ્ટિએ બીજો જવાબ એ છે કે જીવ અને કર્મના સંબંધની સતતિ અનાદિ હોવાની નાશ નથી પામતી એ માની લઈએ તો પણ મોક્ષસ્થિતિને બાધ આવતો નથી, કારણ કે મુક્તિદશામાં જીવ અને વિજાતીય કર્મદ્રવ્યના મળધનો પ્રતિષેધ નથી જ્યારે કોઈ વિદેહમુક્ત થાય છે ત્યારે પણ જેમ જીવ-મુક્તને શરીર માથે સંબંધ હોય છે તેમ તેને પણ કર્મ દ્રવ્યો સાથે સંબંધ ~

કેવ પડે છે તે એટલો જ કે મુક્ત આત્માનું દર્શન બ્રહ્મ આત્માના દર્શન કરતાં તદ્દન બદલાઈ જાય છે. બ્રહ્મ આત્મા કર્મ દ્રવ્ય કે તેનાથી ઉત્પન્ન થતા કાર્યોથી આદૃત થઈ સ્વરૂપાનુભવ વિનાનો બની જાય છે, જ્યારે મુક્ત આત્મા માત્ર સ્વરૂપાનુભવ કરતો હોઈ કર્મ દ્ર વ્ય કે તેના કાર્યોની અસરથી અવિષ્ક રહે છે, એટલે કે, કર્મ દ્ર વ્યની સનિધિ હોવા છતાં તે તેના પર કોઈ પણ જાતની વિકૃત અમર ઉપજાવના અસમથ છે એટલું જ.

ઉપર સૂચવેલ છ મુદ્દા પૈકી જોયો અને પાંચમો મુદ્દો બચકારે જન પર પગની દષ્ટિએ ચર્ચિત છે, એમ અમે પ્રથમ કહ્યું છે તેનો સીધો અથ એટલો જ છે કે દાર્શનિકોના વર્ણનમાં દરેક દાર્શનિક જૈનપર પરાગત દ્ર વ્ય કર્મ—પૌરુષલિક કર્મના વિશિષ્ટ અને અતિવિકૃત વર્ણન પરથી એવી માન્યતા એવે છે કે જૈનદર્શન સમત કર્મ તો પૌરુષલિક હોઈ મૂત છે અને જૈનદર્શનસમત આ મા તો તેથી વિજાતીય હોઈ અમૂત છે એ આમ છે તો અમૂત આત્મા સાથે મૂત કર્મનો કઈ પણ અમર ઉપજાવે એવો સબધ કેની રીતે ઘટે ? એ વાસના મસ્કાત્ર યા ગુણરૂપ કર્મ હોય અને તે અમૂત આત્માનો કર્મ હોય તો તે તેના ઉપર તેની કાઈકે અસર ઉપજાવવાની વાત કલ્પનામાં પણ આવી શકે, બીજી રીતે નહિ આવી હોત ? દાર્શનિકોની જૈનદર્શન વિશેની ધાન્ડાને મામે રાખી બચકારે તેના જવાબમાં હાજરો આપી સમજાવું છું કે મૂતની અમૂત ઉપર પણ ઉપવાત અનુભવરૂપ જ અસર થાય છે તે અનુભવસિદ્ધ છે મધ્ય એ મૂત વસ્તુ છે ઔષધ પણ મૂત છે એવા મૂત દ્રવ્યના ઉપભોગની અસર વિજ્ઞાન જેવા અમૂત સાવ ઉપર થાય છે કેટલી પીણાથી વિજ્ઞાન અને તેની શક્તિ આવૃત થઈ ઉપવાત પામે છે, તો માત્ત્વિક ઔષધ આદિના સેવનથી વિજ્ઞાન અને તેની શક્તિને પ્રુષ્ટિ પણ મળે છે એ આવો અનુભવ છે તો અમૂત આત્મા ઉપર મૂત દ્રવ્ય કર્મની અસર

યવા વિશે સંદેહને અવકાશ જ નથી આ રીતે પ્રથકારે જૈન દર્શનની અમૂર્ત આત્મા અને મૂર્ત કર્મના સંબંધ વિશેની માન્યતા અને પરસ્પર થતી અમર વિશેની માન્યતાનો ખુલાસો કર્યો.

પરંતુ જો આપણે આત્મવાદી પ્રત્યેક દર્શનની માન્યતાના મૂળ સુધી જઈ સ્વતંત્રપણે વિચારીએ તો જણાયા વિના નહિ રહે કે વસ્તુતઃ હરેક દર્શનમાં અમૂર્ત આત્મા અને મૂર્ત દ્રવ્ય કર્મસ્થાનીય કોઈ ને કોઈ વિજાતીય દ્રવ્ય યા તત્ત્વનો સંબંધ જૈનદર્શન જેવો જ સ્વીકારાયેલો છે. સામાયેદ, પ્રક્રિયાયેદ હોવા છતાં હરેક આત્મવાદી દર્શનના મૂળમાં ચેતન અમૂર્ત અને અચેતન મૂર્તનો પરસ્પર અસાવકારી સંબંધ સ્વીકારાયો જ છે, કેમકે, તે વિના કોઈ દર્શન આગળ વધી શકતું જ નથી હા ત પ્રથમ વેદાંતદર્શન સહજે મૂળે એક બ્રહ્મનું નાનારૂપે મર્જન કે નાનારૂપે પ્રતિભાસ માનના પંચિજ્ઞાનવાદી વેદાંતીઓ કે વિવર્તવાદી વેદાંતીઓ બ્રહ્મની શક્તિ, સ્ત્રીના, અવિદ્યા કે માયા રૂપે જે વસ્તુ સ્વીકારે છે અને જેને તેઓ અનિર્વાચનીય કે વિલક્ષણ કહી દૂરમાં પતાવે છે તે માયા કે અવિદ્યા ચેતન બ્રહ્મથી વિજાતીય હોઈ અચેતન જ છે, એટલું જ નહિ, પણ તે એક નકારનું દ્રવ્ય છે તેથી જ તે જીવ અજીવરૂપ સમગ્ર સર્વિનું ઉપાધાન યા નિમિત્ત બને છે અને તેને કીધે સૃષ્ટિ હિંદ્રવગ્રમ્ય પણ બને છે એ જ વિજાતીય તત્ત્વ મુનાવિધાને નામે જાણીતું છે, જે ખરી રીતે સાવાત્મક એક વસ્તુ જ છે.

માખ્ય યોગદર્શનનું નૃતિ દ્રવ્ય પ્રવાન તરીકે જાણીતું છે તે અમૂર્ત અને ચેતન એવા પુરુષ કરતા વિજાતીય તેમજ ત્રિગુણાત્મક હોઈ મૂર્ત છે. નિધાનનું કાર્ય જુદું તત્ત્વ એ પણ માત્વિક મૂળ દ્રવ્ય છે. પ્રત્યેક પુરુષનો નિધાન સાથે અને જુદું તત્ત્વ સાથે સંબંધ અનિવાર્ય છે એટલે સાખ્ય યોગદર્શનને પણ મૂર્ત અને અમૂર્તનો સંબંધ અનિવાર્યપણે માનવો જ પડે છે.

માય-વૈશેષિકદશન પણ પ્રત્યેક અમૂર્ત જીવ સાથે મૂર્ત મનનો સબંધ માન્યા મિવાય કોઈ ઉપપત્તિ કરી શકતા નથી એ જ સ્થિતિ પૂર્વમીમાસકની છે હવે ૐ જ્યોત્સ્ન દર્શન ને અમૂર્ત નામ એટલે ચિત્ત અને મૂર્ત એવા રૂપનો વાસ્તવિક સબંધ સ્વીકારીને જ આધ્યાત્મિક ચર્ચા કરે છે આ રીતે પ્રત્યેક જનેતર દર્શનની આધ્યાત્મિક પ્રક્રિયાનું ઊંડું નિગ્રહણ કરતા એટલી વસ્તુ સર્વમામા યપણે ફલિત થાય છે કે હરેક આધ્યાત્મિક ચેતન એવા અમૂર્ત તત્ત્વ સાથે મચેતન એવા મૂર્ત દ્રવ્યનો સબંધ સ્વીકારે જ છે, જે જૈનદર્શનસમત પૌરુષલિક કે મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માના સબંધ જેવો જ છે

આ પ્રમાણે બધા જ આત્મવાદી દશનોમા મુતામૂર્ત (જડ-ચેતન) સબંધની માન્યતા કોઈ ને કોઈ રૂપે સમાન હોતા છતાં જાણે માન જૈનદશન જ પૌરુષલિક મૂર્ત કર્મનો અમૂર્ત આત્મા સાથે સબંધ સ્વીકારતું હોય અને બીજું કોઈ તેમ ન માનતું હોય એવી માયતા રૂઠં થવાનું કારણ એ છે કે જૈનદર્શને પૌરુષલિક કર્મનું સ્વરૂપ એટલા લખાણથી અને એટલી નિવિધ તાથી તેમજ એટલી સ્પૂળ ફલીલોથી વર્ણવ્યું છે કે તેને વાચનાર હૃદયકોઈના મન ઉપર મુખ્ય છાપ એ જ પડે કે જૈનદર્શન મૂર્ત કર્મની માયતામા જ રચ્યુપચ્યુ છે તેથી કિલ્લ બીજા દર્શનોના કર્મસબંધી વણનમા જ્યાં જુઓ ત્યાં એક જ આશય તરનો જણાશે કે કર્મ એટલે વાસના, ગરકાર કે અજ્ઞાન જેવા અમૃત ભાવો જ્યાં જ્યાં દર્શનાન્તગના વર્ણનમા એવા અમૂર્ત ભાવોની ઉપપત્તિ માટે કોઈને કોઈ દ્રવ્યની કે સ્વતત્ત્વ પદાર્થની કલ્પના કરવી પડી છે ત્યાં ત્યાં તેમણે એના પદાર્થને કર્મ નામે ન ઓળખાવતા બીજા જ કોઈ મૂનાવિદ્યા, માયા, શક્તિ, ક્ષીના, પ્રધાન જુદા, મન કે રૂપ જેવા નામોથી ઓળખાવેલ છે આથી બધા દશનોની એક પ્રકારે સમાન માયતા હોવા છતાં એની સમજણ

અધૂરી રહે છે એ જ અધૂરીમગજણને ધ્યાનમાં ગળી બચકારે  
ગા ૫૬ માં મમાધાન કર્યું છે

અત્યાગ લગી મૂર્ત કર્મ અને અમૂર્ત આત્માના મબધની  
વાત થઈ, પણ કર્મના વિચારમાં એ એક સ્થૂળ બાજુ છે એની  
સૂક્ષ્મ બાજુ એ સાવ કર્મ છે અજ્ઞાન, મોહ, અરિધા અને તેમથી  
નીપજતા રાગ-દ્વેષ એ બધા પરિણામો સાવ કર્મ છે આવા સાવ  
કર્મ હરેક હર્ષને સ્વીકાર્યો છે એ જુદી વાત છે કે કોઈ એને  
આત્મગત કહે, કોઈ ખુદ્ધિગત કહે, કોઈ અન્તઃકર્ણગત કહે કે  
કોઈ ચિત્તગત કહે આ તો ને ને હગનની પરિભાષાનો અને  
વિચારસરણીનો પ્રશ્ન ॥ તેથી જ્યારે બચકારે એમ કહ્યું કે કર્મનો  
સબધ મિથ્યાદષ્ટિ અને કષાય આદિથી થાય છે ત્યારે તેમણે  
અર્થદશા સાધાગણુ માન્યતા જ રજૂ કરી છે એમ સમજવું

છઠ્ઠા પ્રશ્ન વિશે કાર્થક વિગતે ખુલાસો કરવો જરૂરી છે  
આધ્યા ૧૧ની સમજૂતીમાં બધ મોક્ષના ઉપચરિત-અનુપચરિતપણા  
બામત ધાડીક દારા નિકે ચર્ચા તો કરવામાં આવી જ છે અત્રે તેના  
સહેજ વિસ્તાર કરીમમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ચેતનના  
હૂટસ્થનિ યત્ન અર્થાત્ અપરિણામિત્વને મક્કમપણે વળગી રહેનાર  
એક નો છે પુન્નબહુત્વવાદી માખ્ય યોગદશાન અને બીજુ છે પુર-  
વૈકલ્પ યા પ્રત્નૈકલ્પવાદી કેવલાદૈતદર્શન આ બંને દર્શનની વિચાર  
ધાગ એવી ॥ કે તે બધ અને મોક્ષના સ્વરૂપનો તથા તેના  
કારણોનો પૂરો અને સ્પષ્ટ વિચાર તો કરે છે, પણ એ બધ મોક્ષનો  
તથા તેના કારણનો પુરખ યા મદ્દ માથે કરો જ વાસ્તાવક  
સબધ ધટાવવાની વિરુદ્ધ ॥ તેથી તેમને ચોતપોતાની વિચાર-  
સરણી મુજબ બધ મોક્ષ અને તેના કારણ કા તો પ્રધાનગત  
યા ખુદ્ધિગત અને કા તો માયિક અ તઃકર્ણગત માનવા પડે છે  
તે જ સાથે પુરખ અને મદ્દમાં એ બધ મોક્ષ વ્યવહારગતા હોય તો તેને  
ઓપચારિક કે અવાસ્તવિક કહી હરકોઈ રીતે તેના અનિષ્પણને

કુઠિતથી સાચવી છે છે એ કે ન્યાય વૈશેષિકદર્શન પણ આત્માને  
 કૂટસ્થનિત્ય તો કહે છે, છતાં તેમાં બધે મોક્ષ અને તેનાં કારણોનું  
 અસ્તિત્વ અનુપચરિત અર્થાત્ વાસ્તવિકરૂપે માને છે કૂટસ્થનિ યપચ્ચ  
 માનનુ અને બધે મોક્ષ આદિ અનુપચરિત માનના એ દેખીતા કે  
 શાન્દિક વિરોધનો પરિહાર તે દશ ન ગુણ ગુણી કે ધર્મ ધર્મીનો મેદ  
 સ્વીકારને કરે છે તે કહે છે કે મિથ્યાજ્ઞાન રાગ, દ્વેષ આદિ  
 તેમજ સમ્યગ્જ્ઞાન આદિ ગુણો એ આત્માના છે, પણ તેનાની  
 જુદા છે એટલે તેના ઉપાદ વિનાશને લીધે કાંઈ આત્માની  
 કૂટસ્થનિત્યતામાં બાધ આવતો જ નથી વેદાન્તદશનની જ  
 રામાનુજ, મધ્વ કે વલ્લભ આદિ શાખાઓ ઊ તે બધી  
 કેવલાદ્વૈતની પેઠે કૂટસ્થનિયતાને કદરપણે વળગી નથી ગડેતી,  
 એટલે મેદ કે પરિણામનો આશય વર્ધ છેવટે જીવોમાં બધે  
 મોક્ષ અને તેના કારણોનાં અસ્તિત્વને ઉપચરિત ન માનતા  
 જૈનદર્શનની પેઠે અનુપચરિત જ માને છે બૌદ્ધદર્શન કૂટસ્થ  
 નિત્યત્વ તેમજ પરિણામિનિત્યત્વનો વિરોધ કરે છે અને ક્ષણ  
 વાદ સ્વીકારે છે તેમ છતાં તે સતતિનિત્યત્વવાની છે એટલે  
 તેને પણ સતતિમાં બધે મોક્ષ અને તેના કારણોની વાસ્તવિકતા  
 સ્વીકારવામાં કશો જ બાધ આવતો નથી

પ્રસ્તુત દોષોનું સ્વરૂપ અને તે નિર્મળા ચિંતનની  
 વિધિ વગેરે

તત્થાભિસ્સગો રલ્લુ રાગો અણીદ્લક્ષણો દોસો ।

અત્રાણ પુણ મોહો વો વીહદ મ દ્વદમિમેસિં ॥ ૫૯ ॥

નાઠુણ તઓ તલ્લિમય-તત્ત-પરિણય વિવાગ-દોસે સ્તિ ।

ચિંતેજ્જાડડણાદ્ દદ્ધ પદ્ધરિકે સમ્મમુવત્તો ॥ ૬૦ ॥

શુરુ-દૈવયા પમાણ કાઠ પરમાસણાદ્ઠાણેણ ।

વસમસગાદ્ કાપ અગણતો તમ્મયડ્ઝ્ઞપ્પો ॥ ૬૧ ॥

ગુરુદેવયાદિ જ્ઞાયદ્ અણુગ્રાહો અદિગયસ્સ તો સિદ્ધી ।  
 एसो य तन्निमित्तो तद्वाऽऽयभावाओ विन्नेओ ॥ ६२ ॥  
 જહ્ ચેવ મતરયણાદ્દર્શિં વિદિસેવગસ્સ મન્વસ્મ<sup>૩૪</sup> ।  
 उवगाराभावम्मि वि तेसिं होइ त्ति नह एसो ॥ ६३ ॥  
 ઠાણા કાયનિરોહો તક્કારીસુ બહુમાણભાવો ય ।  
 द्दसा य अगणणम्मि वि वीरियजोगो य इट्ठफलो ॥ ६४ ॥  
 તગયચિત્તસ્સ તદ્દોવઓગથો તત્તમાસણ હોઈ ।  
 एय एत्थ पहाण अग सल्लु इट्ठसिद्धीए ॥ ६५ ॥  
 એય સુ તત્તનાણ અસપ્પવિત્તિ-વિણિવિત્તિસજ્જનગ ।  
 धिरचित्तगारि लोगदुगसाहग वित्ति समयनू ॥ ६६ ॥  
 થીરાગમ્મી તત્ત તાસિં ચિંતેજ્ઞ સમ્મયુદ્ધીય ।  
 ३५कलमलगमससोणियपुरिसक्कालपाय ति ॥ ६७ ॥  
 રોગપરાપરિણામ નરગાદિવિવાગસગય અહવા ।  
 चलरागपरिणय जीयनासणविवागदोस त्ति ॥ ६८ ॥  
 અતથે રાગમ્મિ ડ અગ્ગજણાદ્દુક્ખસયસકુલ તત્ત ।  
 गमणपरिणामजुत्त कुगद्विवाग च चित्तेज्जा ॥ ६९ ॥  
 દોસમ્મિ ડ જીવાણ વિમિત્તય એવ પોગ્ગલાણ ચ ।  
 अणवद्विय परिणइ विवागदोस च परलोए ॥ ७० ॥

૩૪ 'મન્વસ્સ' પાઠ પ્રતિમા ॥ એ અર્થદ્રષ્ટિએ બરાબર નથી

૩૫ સામ્યદારિય (૪૩)ની ચેટ 'તેન પ્રાપ્ત' પ્રતિમા ॥ ૩૬૬  
 રાખે તે પ્રયોગચેટો ॥ જ પરંતુ તે ઉપરાંત  
 તેન પ્રાપ્ત પ્રયોગો પ્રયક્ત છે (જાણે) ૫



ચિત્તેજના મોહમ્મી ઓહેણ સાથ ઘટ્યુણો તત્ત ।

ઉત્પાદ વચ-ધુવજુવ અણુદ્વજુત્તીય સમ્મ તિ ॥ ૭૧ ॥

નાભાવો થિય માધો અદ્વિષ્ણસંગેણ જુજ્જનક વ્યા ધિ ।

ન ચ માધોઽભાવો ચ્ચલુ તદ્દાસદ્દાયત્તમાવામ્મો ॥ ૭૨ ॥

પ્રયસ ૩ માવાઓ નિવિત્તિ-અણુવિત્તિજોગઓ હોતિ ।

ઉત્પાદાઈ નેય અવિકારી અણુદ્વવિરોદો ॥ ૭૩ ॥

આણાપ ચિંતણમ્મી તત્તાવગમો નિભોગઓ હોઈ ।

ભાવગુણાગરવહુમાણઓ ચ કમ્મકસઓ પરમો ॥ ૭૪ ॥

પરિરિક્ષ ઘાપાઓ ન હોઈ પાપણ જોગવમિયા ચ ।

જાયદ્ તદ્દા પસરથા હદિ અણમ્મત્થજોગાણ ॥ ૭૫ ॥

ઉવ્વઘોગો પુણ પ્રત્ય ધિનેઓ જો સમીવજોગો ત્તિ ।

ધિદિયકિરિયાગઓ ચ્ચલુ અવિત્તહમાધો ૩ સમ્મત્થ ॥ ૭૬ ॥

પ્રથ અદ્ભાસાઓ તત્ત પરિણમય ચિત્તધેજ ચ ।

જાયદ્ ભાવાણુગામી સિધ્ધસુહસસાહગ પરમ ॥ ૭૭ ॥

અર્થ — તેમા ( દોષોમા ) રાગ એ આસક્તિ છે, દ્વેષ અપ્રીતિરૂપ છે અને મોહ એ અજ્ઞાન છે ‘ આમાથી મને દહપણે કયો પીડે છે ’ એ બાણી — સમજી તે દોષોના વિષયોનું સ્વરૂપ, પરિણામ અને વિપાકદોષોનું એકાતમા એકાથ થઈને શાસ્ત્રાનુસાર સમ્યક્પ્રકારે ચિંતન કરવું ( ૫૯-૬૦ ) તે આ રીતે —

ચિંતનીય વિષયોમા મન પરીણીને અર્થોત્ અતમુખ થઈને શુદ્ધ તથા દેવતાની સાક્ષીએ શરીર પર થતા ડાસ,

મગ્ધર વગેરેના ઉપદ્રવોને ગણકાર્યા સિવાય તેમ જ પન્નામન વગેરે આસન લઈ ચિતન કરવું (૬૧)

શુરુ ને દેવતા થકી અનુગ્રહ થાય છે ને તેથી આરભેલ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે એ અનુગ્રહ શુરુ દેવતાના નિમિત્તથી તેમજ આત્માના પરિણામથી થાય છે એમ સમજવું (૬૨)

જેવી રીતે મત્ર, રત્ન વગેરેને પોતાને લાભ ન થવા છતાં વિધિપૂર્વક તેની સેવા કરનાર ભવ્ય - યોગ્ય જીવને ઉપકાર થાય છે, તેવી રીતે અહીં સમજવું, અર્થાત્ શુરુ દેવતાને પોતાને ઉપકાર ન થવા છતાં તેના નિમિત્તે તેના યોગ્ય ઉપાસકને લાભ થાય જ છે (૬૩)

ધ્યાન અર્થાત્ આસનબદ્ધથી શરીરની ચેષ્ટાને અવરોધ થાય છે, તે કાયનિરોધ કરનાર પ્રત્યે બહુમાન પ્રગટે છે અને જીવજતુના રૂખને ન ગણકારવામા ઇંદ્ર ક્ષણ આપનાર વીર્યયોગ અર્થાત્ શક્તિનો ઉત્થાસ પ્રગટે છે (૬૪)

ચિતનીય વિષયમા દત્તચિત્ત હોય તેને તેવા એક જ પ્રકારના ઉપયોગને લીધે વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ ભાસે છે એ જ સત્ય જ્ઞાન આ યોગમાર્ગમા ઇંદ્રસિદ્ધિનું મુખ્ય અંગ છે (૬૫)

એ જ વત્સલાન મિથ્યાપ્રવૃત્તિથી નિવૃત્તિ કરાવનારુ, ચિત્તને સ્થિર કરાવનારુ તેમજ આ અને પર બન્ને લોકમા ઉપકારક છે એમ શાસ્ત્રો કહે છે (૬૬)

શ્રીમા રાગ હોય તો ધ્યાતા મગ્ધજ્ઞુદિથી એ રીતે

ચિત્તવે કે શ્રીકલેવર ઉદરમળ, માસ, રુધિર, પુરીષ ને હાડપિંજરનું બનેલું છે (૬૭)

એ જ રીતે તે કલેવર રોગ ને જરામા પરિણામ પામનારુ, નરક આદિ કટુક વિપાકને આપનારુ ને અચળ રાગમા પરિણામ પામે એવું છે, એટલું જ નહિ, પણ અતે જીવનનો નાશ કરાવનાર વિપાકદોષ પણ એમાથી મળવે છે (૬૮)

જો અથમા રાગ યાય તો તેનું તત્ત્વ એ રીતે ચિત્તવવું કે તે ઉપાર્જન-રક્ષણ આદિ અનેક દુ ખોથી મ કુલ, વિનાશપર્યાવમાથી ને દુગતિરૂપ રૂળ આપનાર છે (૬૯)

જો દ્વેષભાવ હોય તો ધ્યાતા ચિત્તવે કે જડ ને ચેતન ભિન્ન છે, તેમનું પરિણામ અસ્થિર છે અને પરલોકમા એ દ્વેષનો વિપાક અનિષ્ટ છે (૭૦)

મોહના વિષયમા ધ્યાતા પ્રથમ વસ્તુનું સ્વરૂપ સમ્યક્ પછે અનુભવ અને યુક્તિથી સામાન્ય રીતે એમ ચિત્તવે કે તે ઉત્પાદ, વિનાશ ને પ્રૌઞ્યયુક્ત છે (૭૧)

અતિપ્રમગને લીધે અભાવ એ ભાવરૂપ ઘટી શકે નહિ તે જ રીતે ભાવ પણ અભાવરૂપ ન જ ઘટી શકે, કારણ કે વસ્તુનો સ્વભાવ જ તે પ્રકારનો છે (૭૨)

વસ્તુમા પારમાર્થિકરૂપે નિવૃત્તિ અને અનુવૃત્તિનો સળધ હોવાથી અર્થાત્ દરેક વસ્તુમા કાર્થક ફેરફાર થતો હોવા છતાં કાર્થક તત્ત્વ કાયમ રહેતું હોવાથી ઉત્પાદ વિનાશ-સ્થિરતા એ ત્રણ હોય જ છે કંવળ અવિકારી એટલે

કે કોઈ પણ ફેરફાર વિનાની એવી દૃઢ વસ્તુ માનવી એ  
તો અનુભવવિરુદ્ધ છે (૭૩)

શાસ્ત્રાનુમાર ચિત્તન કરવાથી તત્ત્વનો ભોધ અવશ્ય  
શાય છે અને ગુણસમુદાયનું ભાવથી બદલુમાન કરવાથી ઉત્કૃષ્ટ  
કર્મભય થાય છે (૭૪)

જે યોગના અભ્યાસી ન હોય એવાઓને એકાત્મા  
ચિત્તન કરવાથી મોટે ભાગે કોઈ વ્યાધાન - વિશેષ આવતો  
નથી જીલદુ, એથી તો પ્રગસન એવા યોગ પર ખરેખર ઠાણૂ  
લાગે જ છે (૭૫)

અહીં ‘ઉપયોગ’ પદનો ‘ઉપ = સમીપ અને  
યોગ = વ્યાપાર’ એવો અર્થ હોતા શાસ્ત્રવિહિત ક્રિયામા  
અને સવત્ર અવિતથ - સાચો ભાવ રાખવો એમ ફલિત  
શાય છે (૭૬)

આ રીતે અભ્યાસથી ભાવાનુમારી તત્ત્વપરિણતિ અને  
ઉત્કૃષ્ટ ચિત્તસ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે, જે પગ્મ મોક્ષમુખના સાધક  
બને છે (૭૭)

સમજૂતી—આ ૫૪ થી ૫૮ સુધીમા પ્રાસંગિક ચર્ચા કરી  
અથકારે યોગમાગના ઉમેદવાગ માટે એની સાધનાના પ્રકાર ક્ષેત્રે  
એ તરેહની ભાવના—વિચારણા—ચિત્તનનું સ્વરૂપ દર્શાવું છે તેમાથી  
પહેલા પ્રકારની ભાવનાને લગતુ વસ્તુવ્ય ગાથા ૫૮ થી ૬૬ સુધીમા  
આને છે, જ્યારે બીજા પ્રકારની ભાવનાને લગતુ વસ્તુ ૬૮ થી  
૮૦ સુધીમા આવે છે પડેલા પ્રકારની ભાવનાનું નિરૂપણ કરતાં  
અથકાર પ્રથમ રાગ, દ્વેષ અને મોહનું સ્વરૂપ દર્શાવી કહે છે  
માધકે એ દોષોમાથી કયો દોષ સંબંધપણે કે પ્રધાનપણે પોતાને  
દખાવે છે એ સમજી લેવું અને ત્યારબાદ જ તેણે એ દોષો

વિશે બ્રહ્મ ચિંતન કરવું એ દિત્તા કંઈ કંઈ રીતે કરવું એનું તાદરશ ચિત્ર માપકે મમજી ગુરુ કરવાની દલિયાં જાયકોને લાગતા આત્મકા કુદાઓનું વિષયુ કંઈ છે એ બધી ગાથા સુધી થાય છે તે આ બધાં જુને દેવતાને માણીએ પદા સન આદિમાર્ગો ઠોડા પદ્ય ગુણન વળી એકાત્મકા બેનવ અને કાંમ મન્યુ જેવા જાણીયાં ઉપદેશને બુદ્ધિવાં મિવાય તિલ્ય વિપવમ્ સન શુર અને મધાવતુ ઉપાગ ગાથા શાસ્ત્રાનુસાર રાત્રે દેવ અને માદના વિચરેનુ સ્વરૂપ તેના પદિદ્યુમા અને તેના વિષાકદોષો એ બધાનું ચિત્ર અને મધવત વિતન કરવું.

ગુરુ કે દેવતાને માણી નાખવાઈ રી. લાખ અને ને લાખમા સાધકનું પોતાન કર્તવ્ય કેમવું અને ગુરુદેવતાનું કર્તવ્ય કેમવું એ વસ્તુ જાયકાર ગાથા ૧૦-૬૩મા નિરૂપી છે ને કહે છે કે સાધક ચિંતા કરતાં વળને ગુરુ કે દેવતાને નાહીરૂપ માંમે ગમે નો તેઓનો અનુબદ્ધ પમે અને તેથી ઉદિષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ થાય આ બુદ્ધિનુ કાંટીકરણુ કનતા નથકાર કહે છે કે નાધક ઉપર અનુબદ્ધપ ને અસર થાય છે તેમા ગત ને દેવતા તો માત્ર નિમિત્ત - જલિ-મ કાંટુ છે જમાર એ મસરનું મુખ્ય - જાતગુ કે ઉપાદાન કાંટુ તો અર્ન પોતાની સમુચિત ભાવશુદ્ધિ જ નેમ કોઇ યો મ માહુમ મત્ર કે ચિતામણિ રત્ન નેવી ફળમદ્દ મનાતી વસ્તુઓની વિધિપૂર્વક ઉપામના કરે છે ત્યારે એ ઉપા સક દ્વારા તે મન આદિને કયો લાલ નથી થતો તેમ છતાં તે મન આદિ દ્વારા યો મ ઉપાસકને ઇંદ લાલ થાય જ ને તેમ ધ્યાનપરાયણુ વ્યક્તિ ગુરુ કે દેવતાને ગાહી રાખી ચિંતન કરે તો તેના દ્વારા ગુરુદેવતા પર કરો ઉપકાર નથી થનો, છતાં ઉપાસકને તો તેનાથી લાખ થાય જ ॥ અર્થાત્ ગુરુદેવતાને સાહી રાખી ચિંતન કરનારના આત્મામા કોઈ એવો સાત્ત્વિક યા શુભ ભાવ મગટે છે કે તેનાથી તે પોતાના દેહની સિદ્ધિનજક જલદી

પહેલે ॥ પાન જન યોગશાસ્ત્રમા ઈશ્વરના જપથી વિષ્ણુ યવાની તેમજ સ્વરૂપનાશ યવાની જે વાત કહી છે તે જ અત્રે પ્રયકારે ગુરુદેવતાને નામે કહી છે ૩૧

ધ્યાન કે ચિંતન કરતી વખતે આમન વાળી બેસતુ અને ત્યારે પણ ડાંસ જેવા જ તુચ્છોના ઉપદ્રવોને ન ગણકારવા એમ જે ધ્યાનવિધિએ કહ્યું છે તે શા માટે યા નેનારી શો લાભ એ દર્શાવતા પ્રયકારે કહે ॥ કે અનેક આસનો પૈકી જે આમન સાધકને વધારે માફક હોય યા જે આમને ધારેન વખત સુધી બેસી રહેવામાં કંટાળો આવતો ન હોય તેવા માધેન અને સ્થિર સુખ આસને બેસવામાં પહેલો વાળ્ય કામનિરોધ છે, એટલે કે, સાધક પોતાના શરીરની હિવચાન ઉપર કાણ મેઘરી મકે છે ને અડગપણ સધાય ॥ શરીરનું અડગપણ સિદ્ધ કરતું એ મુશ્કેલ છે એ સિદ્ધ થતા એને મુશ્કેલીના વિજયનું મૂલ્ય મમળમ ॥ આથી સાધકના મનમાં આસન સિદ્ધ કરી અડગપણે ધ્યાન કરનાર પ્રત્યે બુદ્ધિમાનનો લાભ પણ પ્રગટે ॥ એ જ ગતે અડગપણ સધાતા જે જ તુચ્છોના ઉપદ્રવમાં પણ અમુચ્છ ગહેવાની વૃત્તિ પ્રગટે ॥ તે સાધકનો એક વીમયોગ છે વીમયોગ એ/સે પુરુષાર્થ દાખવવો ને તેમાં એમે નેવા વિદ્ય આવે છતાં પાછા ન પડતુ તે આવી સ્થિરતા અનેક ધારણ પરિણામો નિપજાવે છે તેથી જ યેગીઓની પર પરા આસનમિહિ અને પરીપહજ્ય ઉપર ભાર આપતી આવી છે એની નોધ પત જલિએ (મૂત્ર ૨ ૪૬-૪૮) પણ સીધી ॥

ધ્યાન સમયે ચિંત્ય વિષયમાં સીન થઈ ચિંતન કરતુ એમ જે પ્રથમ સામાન્ય સૂચના કહી ॥ તેની ખામ અગત્ય સમજાવના પ્રયકાર નેનાથી થતા લાસનો પ્રતે જીજ્ઞાસાઓની સર

આમણીમા તે લાભની મુખ્યતાનો નિર્દેશ કરતા કહે છે કે સાધક ધ્યાન વખતે પોતાનું ચિત્ત માત્ર ચિંત્ય કે પ્રયેય વિષયમા જ પરોવી ગમે કે એકાગ્ર કરે તો એનો ઉપયોગ—જગૃતિ એ જ વિષયમા રહે છે અને એથી સાધકને ચિંતનીય વિષયના ખગ્ન સ્વરૂપનું જ્ઞાન ઉદય પામે છે આધ્યાત્મિક સાધનાના ક્રમમા જો કોઈ મુખ્ય, પ્રધાન કે અનિવાર્યપણે આવશ્યક એવું ઉપકારક અંગ કે માધન હોય તો તે તત્ત્વના ખરા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવું એ જ છે માંસારિક વેદનાઓની વટમાળ મૂળે નો તત્ત્વના મિથ્યા જ્ઞાન કે અજ્ઞાનને આસારી છે એવા મૂળગત આધ્યાત્મિક મિથ્યા જ્ઞાન, વિષયામ કે ભ્રમને નિવારવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ તત્ત્વના યથાર્થસ્વરૂપના જ્ઞાનમા છે, અને આત્મ જ્ઞાન ચિંત્ય તત્ત્વમા ક્ષીન કે એકાગ્ર થયા સિવાય કહી લાધતું નથી એકાગ્રતા એ જ તે તે વિષયની જગૃતિ છે જ્યારે ચિત્ત એકાગ્રતાથી ચિંત્ય વિષયમા જગૃત થાય ત્યારે તેના ઉપરનું મિથ્યા-આવરણ આપોઆપ સરવા લાગે છે એને ક્ષીણે સાધક ચિંત્ય વિષયના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરવા પામે છે

વસ્તુસ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનથી જે ત્રણ મુખ્ય લાભો થાય છે તે પછુ પ્રથકાર દર્શાવે છે જ્યારે ચેતના અને જીવ જોવી આધ્યાત્મિક વસ્તુનું ખડું જ્ઞાન પ્રગટે ત્યારે તે નિષ્ક કે હાનિકારક કોઈ પછુ પ્રવૃત્તિ કરતા સાધકને રોકે છે તત્ત્વજ્ઞાનનું આ પ્રથમ અને સ્વાભાવિક પરિણામ છે તત્ત્વજ્ઞાનથી ખીજે લાભ એ થાય છે કે તેનાથી સાધકનું મન ‘આ માત્ર કે તે સાત્ર, આ ઠીક કે તે ઠીક’ એવી વિકલ્પજાળ ચા કાખાડોગ સ્થિતિ છોડી કર્તવ્ય વિષયમા સ્થિર અને સુનિશ્ચિત બને છે સ્થિરતાને ક્ષીણે ચિત્તની શક્તિ નિર્ગર્હક ન વેડફાતા સુરક્ષિત રહે છે ન તેને વિનિયોગ વ્યવહાર કે પરમાર્થ બંને ક્ષેત્રમા તેમજ જન્મ જ મા તગ્મા એક-સગ્ગો ઉપકારક બને છે

૬૦મી ગાથામાં રાગ, દ્વેષ અને મોહના વિષયોનું સ્વરૂપ, તેના પરિણામો તથા તેના વિપાકદોષો સાધકે એકાત્મના એકાગ્ર પછે ચિંતવવા એમ સામાન્ય રીતે સૂચવેલું છે તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે અથકાર ઉદાહરણો આપી તે બધું કેવી કેવી રીતે ચિંતવવું એ દર્શાવતા પ્રથમ રાગના વિષય તરીકે જાણીતી બે બાબતો લઈ તે વિશે કહે છે—(૬૭-૬૮) ત્યાર બાદ દ્વેષના અને પછી મોહના વિષયને લઈ તે બાબત પણ ચર્ચે છે.

આપણો સર્વસામાય અનુસવ એ છે કે પ્રાણીમાત્ર, વિશેષ કરી મનુષ્ય, કામસચ્ચા અને પરિવ્રજસચ્ચાથી મૂર્છિત બને છે આ બે સચ્ચાઓ વારસાગત રીતે એટલી બધી પ્રમળપણે કામ કરતી હોય છે કે તેના વેગમાં માણસ જે વસ્તુમાં રાગી કે અનુરક્ત બન્યો હોય તેનું ખરું સ્વરૂપ, તેના પરિણામો અને અતે ભોગવવાના વિપાકો એ બધું ભૂલી ભય છે તેથી જે વસ્તુમાં કામ સચ્ચા અને અર્થ-સચ્ચા ઉત્સવે છે તે જ વસ્તુ હાખલા તરીકે લઈ અથકાર તે બાબતમાં કેમ ચિંતવવું એ એક પદ્ધતિ પાઠ્યે સાધક સમક્ષ રજૂ કરે છે,

અથકાર કહે છે કે યોગમાર્ગનો ઉમેદવાર પુરુષ હોય ને તેનું મન પૂર્વસંસ્કારવશ થા પરિસ્થિતિવશ કામાકુળ બને અને સ્ત્રી કે તેવા બીજા કોઈ પણ કામલક્ષિના સાધન લઈ આકર્ષાય તો તે વખતે સાધકે આકર્ષણના એ વિષયની બાબતમાં સમજાવિધી - વિવેકબુદ્ધિથી તણુ બાબત ચિંતવવી એક તો એ આકર્ષક વિષયનું સ્વરૂપ, બીજું તેનું પરિણામ અને ત્રીજું તેના વિપાકદોષ સ્વરૂપનું ચિંતન કરતા સાધકે એમ ચિંતવે કે સુદર લાગુ શરીર પણ છેવટે નો માત્ર કલમલમ - ઉદરમગ, માસ, રક્ત આદિનું બનેલું છે તે અમે તેટલું નીરોગી અને તાત્પર્યમય બન હોય તો પણ ને ક્યારેક રોગગ્રસ્ત, રાજી થવાનું એ જ ગતિ તે રાગવર્ધક છતાં છેવટે રાગમાં પરિણમે છે.



આસક્ત અને વ્યક્તિ જ્યારે તેની પાછળ ખુવાર થાય છે ત્યારે તેને વર્તમાન જ મમા અનેક કદ્દુ વિપાકો ભોગવવા પડે છે; એટલું જ નહિ, પણ જ માતરમાય ભોગવવા પડે ॥

સાધકે ધન આદિ પરિગ્રહ સહી લગચાલ ત્યારે ચિત્તવે કે પરિગ્રહનું સ્વરૂપ હિપાજ્ઞન, રક્ષણ વગેરેમા આવી પડતા સેકડો સકટોથી શકુલ હોય છે; તેનું પર્યાવસાન છેવટે નાશમાં જ ॥ અને તેમા સેવેલી આસક્તિના પ્રમાણમા તે દુર્ગતિનું પણ નિમિત્ત બને ॥

જ્યારે સાધકના મનમા કોઈના પ્રત્યે એક અથવા ખીજે કારણે દ્વેષ કે અપ્રીતિ હોય ત્યારે તે અપ્રીતિના વિષયને લગતા સ્વરૂપ આદિને ચિત્તવે કેટલીક વાર અપ્રીતિ કે દ્વેષ કોઈ છવ પ્રત્યે આવિર્ભાવ પામે ॥ તો કેટલીક વાર જડ વસ્તુ પ્રત્યે પણ તે પ્રગટે છે ગમે તે વસ્તુમા દ્વેષ અનુભવાતો હોય તોય સાધકે ચિત્તવડુ કે છેવટે તે વસ્તુ પોતાથી સિન છે, તેની સાથે પોતાને કોઈ કામથી લેવાદેવા નથી જેના પ્રત્યે દ્વેષ થતો હોય તે વસ્તુ અતે તો અસ્થિર જ ॥ એવી અસ્થિર વસ્તુ પ્રત્યે દ્વેષ કેળવવો તે અસ્થાને ॥ દ્વેષનો સસ્કાર ચિત્તમા પોષાતો રહે તો છેવટે આ જન્મની પેઠે જન્મ તરમા પણ એ કદ્દુક વિપાકનું કાગળુ બને જ ॥

વ્યવહારની ચાલુ સાધામા મોહનો અર્થ આસક્તિ કે રાગ સેવાય છે, પણ શાસ્ત્રીય વ્યવહારમા રાગ જુદો જણાવાનો કોઈ મોહનો નય અજ્ઞાન, સરાય કે ભ્રમરૂપે લેવાય છે જ્યારે સાધકના મનમા જડ કે ચેતન કોઈ પણ ચિત્ત વસ્તુના સ્વરૂપ વિશે મોહ હ્રદય પામે અથાત્ તેને ખર સ્વરૂપ જાણવામા મૂંઝવણ થાય ત્યારે તેણે વસ્તુમાનનું સ્વરૂપ સામા ન રીને હિપાદ, વ્યય અને પ્રીય યુક્ત છે એમ અનુભવ અને યુક્તિ—તર્ક કે અનુમાનથી મધાર્થ પછે ચિત્તવડુ સ્વાનુભવ અને યુક્તિ બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ ન હોય



પડતો, એટલું જ નહિ, પણ યોગના પ્રાથમિક અભ્યાસીએને તેવા સ્થાનમાં બેસી અભ્યાસ કરતા યોગશ્રુમિકાઓ ઉપર સારો એવો કાબૂ પણ આવતો જાય ॥

‘ઉપયોગ’ શબ્દનો સાન તો તે તે વિષયમાં મનની જગૃતિ સેવવી એ જ ॥ તે એની વ્યુત્પત્તિમાંથી કેવી રીતે ફલિત થાય ॥ એ દર્શાવતા પ્રથકાર કહે છે કે ‘ઉપયોગ’ પદમાં બે અક્ષર છે— ‘ઉપ’ અને ‘યોગ’ ‘યોગ’નો અર્થ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યો છે, ‘ઉપ’નો અર્થ સમીપ છે તેથી ‘ઉપયોગ’ શબ્દનો સળંગ અર્થ એ થયો કે ‘યોગનું સામીપ્ય’ એનો જ વિશેષ ફનિતાર્થ એ થયો કે માનસિક, વાચિક, કાયિક એવા બધા જ જીવનવ્યવહારોમાં યોગની નિષ્ઠાએ જે જે કર્તવ્યનું વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય તે બધા જ કર્તવ્યોમાં અસ્ખલિતપણે પ્રવર્તવું

પહેલા સાધનના પ્રકાર લેએ બે જાતની સાવના અર્થાત્ ચિત્તનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે એમાંથી બીજી સાવનાનું વણન કર્યા પહેલા પહેલી સાવનાના ઉપસહારરૂપે તેનું ફળ દર્શાવતા પ્રથકાર કહે ॥ કે ગાથા ૬૦ થી ૭૬ સુધીમાં જે ગીતે સાનના કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે રીતે અભ્યાસ કરવાથી તત્ત્વનું સ્વરૂપ અતરમાં ભિતરે છે ને એથી ચિત્તમાં એવી સ્થિરતા પ્રગટે છે જે પરિણામે પરમાર્થલક્ષી અને મુકિતપ્રદ નીવડે છે

ચિત્તનનો બીજો પ્રકાર

અહવા ઓદેણ ચિય મણિયવિદાણાઓ ચેવ માવેજ્જા ।

સત્તાદેસુ મિત્તાદેણુ ગુણે પરમમવિગ્ગો ॥ ૭૮ ॥

સત્તેસુ તાવ મેત્તિ તદ્દા પમોય ગુણાદિપ્પસુ તિ ।

કરુણામગ્ગત્યત્તે કિલિસ્સમાણાવિણીપ્પસુ ॥ ૭૯ ॥

પસો ચેવેત્થ કમો ઉચિયપવિત્તીણ વન્નિઓ સાહુ ।

દિહરાડસમજસત્ત તદ્દા તદ્દાડઠાણવિણિઓગા ॥ ૮૦ ॥

અર્થ—અથવા શાસ્ત્રાકૃત વિધાનો પ્રમાણે જ સામાન્ય પણે પરમસવિત્ર વ્યક્તિએ મત્ત આદિમા મૈત્રી વગેરે ગુણોની ભાવના કરવી (૭૮)

પ્રથમ તો પ્રાણીમાત્રમા મૈત્રી, અધિક ગુણવાળામા પ્રમોદ-પ્રસન્નતા, દુષ્ટી પ્રત્યે કરુણા અને અવિનીત-અમાધ્ય પ્રત્યે માધ્યસ્થ સેવવા (૭૯)

ઉચિત પ્રવૃત્તિનો ઉપર વર્ણવેલ આ ક્રમ યોગ્ય જ છે, અન્યથા, એટલે કે યોગ્ય વિષયમા ભાવનાનો વિનિયોગ ન કરતાં બેલટી રીતે ક્રમ ભેવામા આવે તો, તેમા મુશ્કેળ રહેતો નથી (૮૦)

સમજૂતી—આધ્યાત્મિક સાધકે બીજા પ્રકારની ભાવનામા ઉત્કૃષ્ટ મુમુક્ષુષણે સત્ત્વ આદિમા મૈત્રી આદિ ગુણોનું પુન પુન પરિશીલન કરવું એમ સૂચવવામા આવ્યું છે તે ડેવી ગીતે કરવું તે દર્શાવતાં પ્રથકાર યોગાનુભવીઓની સૂચનાને અનુસરી ભાવના ઓના વિષયો અને તેમાં ભાવનીય ગુણોનો ફેડ પાડતાં કહે છે કે પ્રાણીમાત્રમા મિત્રતાની ભાવના કરી મૈત્રી ગુણ કેળવવો, પોતાના કરતા ગુણમા જે એક કે ચડિયાતો હોય તેના પ્રત્યે પ્રસન્નતા કેળવી પ્રમોદ ગુણ સિદ્ધ કરવો, કસેશ કે દુષ્ટ પામતા પ્રાણીવર્ગનું દુષ્ટ દૂર કરવાની વૃત્તિ કેળવી કરણા ગુણ સાધવો અને જેને ઠાડ પણુ ગીને વિનયન કે સુમસ્કાર આપી ન શકાનો હોય એવા અવિનીત કે જડવર્ગ પ્રત્યે તટસ્થતા—સમજણ પૂર્વક ઉપેક્ષા કેળવી મધ્યસ્થતા ગુણ પોષવો

જનન જવતા સાવકે પ્રવૃત્તિ તો કરવાની રહે જ છે, પણ તે પ્રવૃત્તિ ઉચિતપણે કરાય તો જ માધકતા ટકે અને વિક્રમે તથા પ્રવૃત્તિની ઉચિતતાની કસોટી દેખે એ બધુજુ જરૂરી છે કે સમસ્ત જવવર્ગ પ્રત્યે કેવા દર્શિર્નિદુષ્ટી સાધક વર્તે તો એમ-

જીવન યવહાર ઉચિત કહેવાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પ્રથકાર કહે છે કે અમે ઉપર જે જે વિષયમાં જે જે ભાવના દ્વારા જે જે શુભ કેળવવાનો ક્રમ દર્શાવે છે તે જ ક્રમ યોગ્ય છે એથી જાણતા ક્રમે જે ભાવના ભાવવામાં આવે તે જીવનયવહાર જીવનનો ઉદ્દેશ્ય જાણ્ય છે અને સાધકને પ્રગતિને બદલે અધોગતિ તરફ ધકેલે છે હા તો પોતાના કરતા કોઈને વધારે શુભી ભેઈ પ્રમત્ત ધવાને બદલે તેના પ્રત્યે અદેખાઈ સેવવામાં આવે તો કરુણા જીપજે અથવા તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરવામાં આવે તો ખીજના શુભોત્કર્ષમાંથી આગળ વિકાસ સાધવાનો માર્ગપાઠ શીખનાને બદલે જીવદ્વ પતન થાય એ જ રીતે અવિનીત પ્રત્યે તટસ્થવૃત્તિ ધારણ કરવાને બદલે ખમોદભાવના કેળવવામાં આવે તો તેથી પોતાનામાં જ એવી જડતા આવે તો બધી વસ્તુ મ્યાનમાં રાખીને જ દીર્ઘદર્શી અને આત્મિક શક્તિઓના વિકાસને હસ્તગત કરનાર અનુભવીઓએ કયો કયો શુભ કયા કયા વિષયમાં કેવી કેવી ભાવના દ્વારા કેળવવાથી સમગ્ર જીવનચર્યાનું સામ-જસ્ય સચવાય છે તે દર્શાવ્યું છે

આહારનો પ્રમાણ અને વિધિ

માહારણો પુણ વિદી મુક્ષાદારો દમસ્સ વિમ્નેઓ ।

મનત્થ ઓયપસો સઠ્ઠાસપક્કી<sup>૩૭</sup> મિક્ખા ॥ ૮૧ ॥

વળલેયો ધમ્મેણ ઉચિયત્ત સમ્મય નિમોમેણ ।

ઉત્થ અવેક્ખિયવ્વ ઢઠરા લોગો સિ દોસફલો ॥ ૮૨ ॥

અર્થ — શુદ્ધ આહાર એ પરમસવિમ્મ માટે સાધારણ વિધિ છે, તેમજ સવમપત્તરી લિક્ષા પણ વિહિત છે આ વિધિ અન્યત્ર ઉપદેશેવ છે (૮૧)

૩૭ પ્રતિમા 'સ' સ્વરક્ષરી એનો પાઠ છે પણ માત્રા ધટ્ટી દેવાથી ■ વા પાઠ રાખ્યો છે

શિક્ષા એ પ્રલોકેષ લેવી છે એનું મૌનિય મહી  
યોગમાગમા ધર્મની ધૃષ્ટિએ વિચારવું જોઈએ, નહિ તો  
યોગ દોષમા જ પશ્ચિમે (૮૨)

અમનૂતી—પાવા ૮૦ સુધીના જે વસ્તુના આપુ છે તેને  
મુખ્યપદ્ધતિ બે ભાગમા વહેંચી શકામ એક ભાગ દોષને યોગના  
સાધનામા અનિવાર્ય રીતે આવરણક એવા તત્વજ્ઞાનને કમનો છે,  
જ્યારે બીજો ભાગ એ તત્વજ્ઞાનને દવનમા ઉતારવાના કષ્ટ અને  
પ્રતિબંધ કમનો છે સાધકે લેખી એક દેહધર્મ અથવા પ્રત્યક્ષ  
માનસ છે, તેથી તેને જટુ દેહનુ ધારણ-પોષણ કરવું પડે છે  
જેવા ધારણ-પોષણ વિના દૈહિક જીવન શક્ય નથી જાનુ અને  
દૈહિક દવન વિના આત્મિક દવનશુદ્ધિની સાધના શક્ય થઈ  
નથી શકતી. તેથી લેખી માટે દુર્મીરજાન પદ્ધતિવાળા દુર્લભ  
નિયમે એવા યજ્ઞમા આપા છે કે જેને કવ નેમી દુર્લભ  
ચાહે અને આત્મિક દવનશુદ્ધિની સાધનામા જ્યાં ન પડે  
આવા સુવન, આસન, કાઠાર અગ્નિને કમના વિધિનિયમો  
જુદી જુદી પદ્ધતિમા લાગે અથવા જુદા જુદા મંત્રી આવે છે,  
છતાં એ બધી પદ્ધતિનાના એ દ્વાર-વિદ્યા-નિદાને કમના  
વિધિનિયમોનો સુરે એક જ છે કે તે નિયમો દવનશુદ્ધિની  
સાધનાને યોગ્ય રીતે કરીને પ્રવૃત્તિ જેનું પદ્ધતિ અનુમતી  
સાધકે દવનચાત્રા કરી રીતે ચલાવવી એનું દુર્લભ સૂચન કરે છે

૮ અધ્યયને શિક્ષાક (અટક ૫)મા શિક્ષાના સવસપદ્ધતિ  
પ્રોત્સાહી અને શ્રુતિ એવા વસ્તુ લેદો કરી તેમા શિક્ષાના સવપદ્ધતિનો  
અભાવેશ સ્વયં છે અમાથી પહેલો એક ચોથી માટે ઉપારેશ છે  
અને તેને સવસપદ્ધતિ નામે એ લખાવેલ છે અમારાય દરવેશિક  
આદિ અપ્રમાણ અને ઉત્તરશાલીન અથવા અન્ય નાના મોટા શ્રેયમાં  
શિક્ષાને લગતા દોષ જોવાનું વસ્તુ મને છે આપનારે કથા દોષો  
રાખી શિક્ષા આપવી, લેખારું



તે કહે છે કે યોગીને માટે દેહયાત્રા ચલાવવાની સર્વસાધારણ પ્રથા નો એ છે કે તેણે શુષ્ક-નીરસ આહાર લેવો જે આહાર શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મનને વિકૃત ન કરે તેને નીગસ બધુવો. શુષ્કાહાર લેવાની મામા ય પ્રથા હોવા છતાં હરેક દેશ, હરેક કાળ અને હરેક માધક વ્યાકત માટે એકસરખું ધોરણ બાંધી ન શકાય તેથી શ્રવકારે પોને જ નિર્જેથ પર પરામા ચાહ્યા આવતા આહાર આદિને લગતા બધા ઉત્સર્ગ અપનાદૃષ્ટિ નિયમોનો અને સાધકના માનસનો વિચાર કરી દૃઢમા સિક્ષાને લગતી જે મહત્ત્વની સૂચનાઓ કરી નેમા પહેલી એ છે કે યોગીએ જે ભિક્ષા લેવી તેનું બાહ્યરૂપ ગમે તે હોય, છતાં મૂળે તે મવ સપ્તકરી હોવી જોઈએ સર્વસપ્તકરીનો ભાવ એ છે કે ને ભિક્ષા માધકના વત માન અને ભાવી બન્ને જીવનને મય સણી લઈ જનાર હોય, અર્થાત્ તેના જીવનને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જીવંતમા બનાવનારી હોય એ જ રીતે એ ભિક્ષા આપનાર અને લેનાર બંનેમાની કોઈમા દોષ પોષનારી ન હોય, પણ બન્નેને શુદ્ધાવહ નીવડે તેવી હોય બીજી મૂચના એ છે કે યોગીએ જે ભિક્ષા લેવી તે વ્રણલેપ જેવી હોય જેમ ગૂમડા કે ફેલ્લાને મટાડવા માટે લેપ કરવામા આવે છે ત્યારે તે લેપ ગમે તેટલો કામતી, સુમધી કે કેખાવમા સુંદર હોય તોય કાઈ વ્રણ ઉપર તેનો અનાવશ્યક લેપેડો કરાતો નથી, માત્ર વ્રણશમન માટે આવશ્યક હોય નેટતો જ લેપ લગાડાય છે તે જ રીતે શુધા, પિપાસા અને બીજી શરીરને લગતી જરૂરિયાતો એ એક વ્રણ જેવી છે તેનું શમન સિક્ષા દ્વારા કરવું; એટલે કે તે સિક્ષા શુધા પિપાસા જેવી અનિવાર્ય શારીરિક જરૂરિયાતો નિવારવા પૂરતી જ લેવાની હોય, સ્વાદ કે ભોજની દૃષ્ટિએ

લેણ ક્યારે લેણ કેટલું લેણ વગેરે અને પ્રાનો વિનિયત ખુલાસો જેન પ્રથમા તે બધાનો સાર શ્રવકારે ભિક્ષાદાતા આપતા માત્ર સવસપ્તકરી સિક્ષાને જ ઉપાદેશ લેખી છે એ જ ભિક્ષા વ્રણલેપકરૂપ કહેવાય

તે લેવાની ન હોય આ રીતે યોગચર્યામાં લિક્ષાનું ઔચિત્ય ધર્મની દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિચારવું પડે જે લિક્ષા આંતરિક ધર્મની પાપક હોય તે જ ઉચિત લિક્ષા સેવા અને વાપરવાની બાબતમાં ધર્મની અર્થાત્ યોગપુષ્ટિની કસોટી એ જ મુખ્ય ॥ એ રીતે વર્તવામાં ન આવે તો યોગનું પરિણામ દોષપુષ્ટિમાં આવે

યોગજન્ય લબ્ધિઓ અને તેનું ફળ

જોગાણુભાવઓ ચિય પાય ન ય સોહનસ્સ વિ ય લાભો ।

લઢ્ઢીણ વિ સપત્તી ઇમસ્સ જ વન્નિયા સમણ ॥ ૮૩ ॥

રયણાઈ લઢ્ઢીઓ અણિમાઈયાઓ તહ ચિત્તાઓ ।

બામોસદ્દાઈયાઓ તહા તહા જોગવુદ્ધીણ ॥ ૮૪ ॥

ઈયં એસ જુત્તો સમ્મ અસુહસ્સ સવગમો નેઓ ।

ઈયરસ્સ વધગો તહ સુદ્દેણમિય મોક્કલ્લગામિ સિ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ—યોગીને યોગના પ્રભાવથી પાપ-અશુભ ક્રમ તો નથી જ બધાતું, ઊવડું શુભનો લાભ થાય છે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં પણ લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિ વર્ણવેલી છે (૮૩)

જેમ જેમ યોગવૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ અનેક પ્રકારની રત્ન આદિ, અલ્પિમા આદિ અને આમૌષાધ આદિ લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે (૮૪)

યોગ્ય રીતે આ બધી લબ્ધિઓથી યુક્ત હોય તે જીવ અશુભ-પાપ ક્રમનો ક્ષય કરનાર તેમજ શુભ-પુણ્ય ક્રમનો ઉપાર્જન કરનાર બધુવો એ રીતે પુણ્ય દ્વારા તે મોક્ષગામી પણ બને છે (૮૫)

સમજૂતી—સાધક યોગમાર્ગમાં જેમ જેમ આગળ વધતો જાય તેમ તેમ તેના આંતરિક અને બાહ્ય જીવનમાં કેટલીક





ને સેવાની ન હોય આ ગીને યોગચર્યાના સિદ્ધાન્ત સૌન્દર્ય  
ધર્મની દૃષ્ટિએ અવશ્ય વિચારણુ થટે જે સિદ્ધાન્ત સદૃશ થઈને  
પોષક હોય તે જ ઉચિત સિદ્ધાન્ત હોવા અને ગુણવત્તા પ્રમાણ  
ધર્મની અર્થાત્ યોગપુષ્ટિની કસોટી એ જ પ્રમાણ ॥ જે સિદ્ધાન્ત  
વર્તવામાં ન આવે તો યોગનુ પરિણામ દેશ નહીં આપે

યોગજન્ય સ્થિતિઓ અને તેનું મૂલ્ય

જોગાણુમારઓ ચિય પાપ ન વ સોગન્ધ વિ વ લામો ।

લઢીળ વિ સપત્તી ઇમસ જ વર્તિત સનદ ॥ ૮૩ ॥

રચનાઈ લઢીઓ અનિર્મલો જો નહ વિષાજો ।

આમોસદ્દાદ્યાધો તદા ના હોનુદ્દર ॥ ૮૪ ॥

ઈદ્ય એસ જુલો સનં કલ્પન નવાનો નેઓ ।

દ્યવસસ વધમો તદા હોરનિર નેસ્વરનિ તિ ॥ ૮૫ ॥

અર્થ—યોગીને જેના પ્રવૃત્તિથી હૃદય-અશુદ્ધિ અને તો  
નથી જ બધાનું, સિદ્ધિ કુદરતે દઈ દેવા છે, તાજા દે  
શાસ્ત્રમાં પણ સ્થિતિઓની રૂઢિ નહીં લેઈ છે (૮૩)

જેમ જેમ યોગશક્તિ રૂઢિ તેમ તેમ અનેક પ્રવાણી  
રત્ન આદિ, અસ્થિના ગુણ અને અનૈવાદ આદિ સ્થિતિઓ  
પ્રાપ્ત થાય છે (૮૪)

યોગી દીને આ જગતી સ્થિતિઓથી મુક્તિ હોય તે જ  
અશુભ-પાપ કરને દેવ દેવના તેમજ મુક્તિ—પુણ્ય કરને  
ઉપાર્જન કરનાર અવશેષ એ ગીને પુણ્ય દાન તે ગણાય  
પણ અને છે (૮૫)

અર્થ—અપકરણ-પ્રવૃત્તિ

જય તેમ તેમ તેમ અનુક્રિય

મિદ્ધિઓ અનાયામે પ્રગટે ॥ એ સિદ્ધિઓ વિભૂતિ, અભિરા  
કે લખિવને નામે જાણીતી છે તેનું સૂચન જ ઘઠાર નવુ ગાથામા કરે  
॥ તે કહે છે કે યોગના પ્રભાવે જીવનમા પાપ અથાત્ કોષ પ્રવેશતા  
નથી એટલું જ નહિ, પણ મદરુણોનો લાભ પણ થાય છે આ  
નો જીવનની આત્મિક મિદ્ધિ થઈ તે ઉપરાત અનેક પ્રકારની  
બાહ્ય સિદ્ધિઓ પણ મળે છે પત જલિએ અસ્નેયવતની સ્થિત  
તાની પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિ સવરત્નોપસ્થાનરૂપે (૨ ૩૭) વર્ણવી છે,  
તેમજ વિશિષ્ટ ભૂમિકામા પ્રાપ્ત થતી અલ્પિમા આદિ અનેક સિદ્ધિઓ  
અને વિભૂતિઓ પણ દર્શાવી છે જન પગ પગમા આમોસહિ  
આનિ ૨૮ લખિધોનાં વિસ્તૃત વર્ણન મળે ॥ બીજી પર પગમા  
પણ અસિદ્ધા તરીકે એવી મિદ્ધિઓ વલુવાવેલી છે (જુઓ  
પરિશિષ્ટ ૩ )

યોગવૃદ્ધિ સાથે જ વધતી જતી સિદ્ધિઓ ને લખિધોથી  
કુમ્ભ યોગી અપ્રમતપણે વર્તે ત્યાર જ તે પૂર્વસચિત અશુભ  
કર્મને ખપાવે છે ને નવા કર્મ બાધે તોય તે મુખ્યપણે શુભ કર્મને  
બાધે છે શુભ કર્મ પણ એવા કે જેના પડે તે કર્મે કર્મે વિકાસ  
સાવતા અ તે સર્વકર્મક્ષયરૂપ મોક્ષ પામે છે

આ રથળે અશુભ, શુભ અને શુદ્ધ ઉપયોગ વિશે કંઈક  
સ્પષ્ટીકરણ કરવું જરૂરી છે, જેથી અશુભ કે શુભ કર્મના બંધનો

કર્મ અને ઉલ્લેખવિધ કર્મની નિર્જગનો કર્મ  
શુભ અશુભ અને શુદ્ધ કંઈક સમજાય જૈન પર પગમા અશુભ,  
ઉપયોગનું સ્પષ્ટીકરણ શુભ ને શુદ્ધ એ ત્રણે વિશેષણો જમ ઉપયોગ

સાથે આવે છે તેમ અધ્યવસાય અને પરિણામ  
આથે પણ આવે છે, જેમકે, શુભાશુભ ઉપયોગ અને શુદ્ધ ઉપયોગ,  
શુભાશુભ અધ્યવસાય ને શુદ્ધ અધ્યવસાય તેમજ શુભાશુભ પરિ  
ણામ અને શુદ્ધ પરિણામ તેથી સામાન્ય રીતે એમ સમજી લેવું  
કે ઉપયોગ અને અધ્યવસાય એ જન્ને પર્યાય છે મૂળે ઉપયોગ

યા અધ્યવસાય એ પ્રકારના છે એક અશુદ્ધ ને જીવે શુદ્ધ ને રાગ, દ્વેષ અને મોહની મયિન છાયાથી અનુગ્રજિત યા વિકૃત હોય તે અશુદ્ધ ઉપયોગ તેથી કિલટ, જમા એવી છાયા યા વિકારનો સ્પર્શ પણ ન હોય તે શુદ્ધ ઉપયોગ રાગ દ્વેષ, મોહની એવી છાયાજન્ય વિકૃતિથી સવથા મુક્તિ ન થાય ત્યાસુધીનો ઉપયોગ કષાયના તારતમ્ય પ્રમાણે કેટલેક અંશે શુદ્ધ તો કેટલેક અંશે અશુદ્ધ પણ હોવાનો જ્યારે કાપાયિક બળ—સકલેશનું બળ વધારે હોય ત્યારે શુદ્ધિની માત્રા ઓછી અને અશુદ્ધિની માત્રા વધારે હોવાની તેથી કિલટ, સકલેશનું બળ જેમ જેમ ઘટે તેમ તેમ શુદ્ધિની માત્રા વધે અને અશુદ્ધિની માત્રા ઘટે આ ગતે એક જ ઉપયોગમા એક જ વખતે તારતમ્યથી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ બન્ને અંશે હોય જ છે મસારી જીવનો ડોર્ડ પણ ઉપયોગ એવો નહિ હોવાનો કે સર્વથા અશુદ્ધ જ હોય યા સપૂર્ણ શુદ્ધ જ હોય આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાન્તિના ક્રમનો પાયો જ એ છે કે અધ્યવસાયની અશુદ્ધિ ઘટતી જાય અને શુદ્ધિ વધતી જાય એટલે કે સકલેશનું બળ ઉતરેતત ઓછું થતું જાય યા ક્ષય પામતું જાય

સકલેશવાળા અધ્યવસાય સકલેશના પ્રમાણમાં અશુદ્ધ કહેવાય છે એ ખરું, પણ એ અશુદ્ધિમાય તારતમ્ય હોય છે સકલેશ કે કષાયનું બળ વિદ્યમાન ને ક્રિયાશીલ હોય ત્યારે પણ તેનો વેગ મદદ એકસગ્રો નથી હોતો ક્યારેક તે વેગ તીવ્ર હોય છે તો ક્યારેક મદદ જ્યાર તીવ્રતા વિશેષ હોય ત્યારે ને અશુદ્ધોપયોગ અશુભ-ઉપયોગ તરીકે વ્યવહારાય છે, જ્યારે તે વેગ મદદ પડે ત્યારે તે અશુદ્ધોપયોગ શુભ-ઉપયોગ તરીકે વ્યવહારાય છે સકલેશને કઈ કશા લગી તીવ્ર માનવો અને કયાગ્રી મદદ માનવો એનું વિશ્લેષણ આધ્યાત્મિક પુરુષોએ માત્ર આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કરેલું છે તેઓની તીવ્રતા મદદતા બહુવાની કમોટી એ છે કે જ્યારે જીવમા મોગસ ઉત્કટ હોય અને મોગમુક્તિ પ્રયે

અણુગમે જ હોય ત્યારે અમજર્ણુ કે સકલેશબળ તીવ્ર છે તેથી  
 કોલદ્વ, જ્યારે ભોગમુક્તિ પ્રત્યે દ્રવ્ય કે અણુગમે ન ગમે અને તે પ્રત્યે  
 રુચિ જન્મે ત્યારે એ બળ મદ પરચુ છે એમ સમજવું આ તો  
 સકલેશબળ મદ પડવાના પ્રાગ્લભી એક આમા વ કસોટી થઈ,  
 પરંતુ જ્યાંસગી ઉપવાગ અશુદ્ધિએ પ્રવર્તમાન હોય ત્યાંસગી  
 એમા શુભતાની—કપાયમાણની માત્રા વિશેષ હોય તોય અશુભ  
 તાનો છેક અભાવ નથી જ હોનો. એટલે અશુભ-વ અને શુભત્વ  
 બંને સાપેક્ષ હોઈ ને અશુદ્ધોપવોગમા જ તારતમ્યથી રહે છે એન  
 અમજર્ણુ ભેડે એ ઉપવોગ વિશેની આટલી સ્પષ્ટતા પછી તેને  
 આધારે બધાતા શુભાશુભ કર્મનો તેમજ ક્ષય પામતા કર્મનો  
 કર્મ સંશ્લેષમા જણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે

મકલેશની તીવ્રતાને ક્ષીણે અધ્યવસાય અશુભ હોય ત્યારે  
 અશુભ કર્મનો બધ મા તો અશુભ સ્વકારનું નિર્માણ થાય છે  
 એ ખરું, છતાં તે વખતેજ અલ્પ પ્રમાણમા શુભ કર્મનો બધ થાય  
 જ છે એ જ રીતે મકલેશનું બળ ઘટતા જ્યારે સકલેશની  
 મદતાને ક્ષીણે ઉપવોગ શુભ બને છે ત્યાર શુભ કર્મનો બધ વિશેષ  
 પ્રમાણમા હોવા છતાં અશુભ કર્મનો અલ્પાંશે પણ બધ હોય જ  
 છે એટલા પ્રમાણમા કપાય અને મકલેશજ વ વિકૃતિથી મુક્ત  
 થઈ અધ્યવસાય શુદ્ધિ પામતો જાય છે તેટલા પ્રમાણમા જીવનો  
 ઇંતર જીવો માથે આત્મીયમ્બલાવ વધાર સ્પષ્ટ થતો જાય છે અને  
 તે જીવનમા ક્રોધનો પણ જાય છે તેમ છતાં ઉપવોગમા કે પડિ  
 છામોમા રહી ગમેની સકલેશજન્મ અશુદ્ધિને ક્ષીણે તે જીવ કોઈ ને  
 કોઈ પ્રકારના શુભાશુભ કર્મનું નિર્માણ પણ કરતો રહે છે  
 ઉત્ક્રાન્તિગામી જીવનું આ સામાન્ય સ્વરૂપ થયું પણ તેવા ઉત્ક્રાન્તિ  
 માર્ગે પ્રવર્તતા જીવોમાથી જેઓ સચમની વિશિષ્ટ ભૂમિકામા  
 પહોંચ્યા હોય મા જેઓએ અહિંસા, સત્ય આદિ ગમેને યથાર્થ-  
 પણે જીવનમાં ઉતાર્યા હોય તેઓમાં એ વિશિષ્ટ સચમના પરિણામ-

રૂપે કેટલીક સિદ્ધિઓ આપીશોવ પામે છે જ્યારે તેવા મુક્તિગામી  
 માધક જીવો પ્રાપ્ત થયેલ મિદ્ધિઓમા પણ અનાસક્ત રહે છે  
 અને તેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનો તેમનામા લેગ પણ ગર્વ નથી હોતો.  
 ત્યારે તે એવી મિદ્ધિઓના પાશમા ન ફસાતા વિશેષ ઉત્ક્રાંતિ  
 કરે ॥ આવી જ ઉત્ક્રાંતિના કર્મને દર્શાવવા ત્રયકારિ ગાથા  
 ૮૫ મા કહ્યું ॥ કે સન્ધિ કે સિદ્ધિએને પ્રાપ્ત થયેલ જીવ નયમ  
 તો અશુભ કર્મનો ક્ષય કરે છે અને પછી શુભ કર્મનો વધ કરે છે,  
 તેમજ માક્ષ પણ પામે છે તેમના આ કથનનો સાર એ છે કે  
 સયમ, ધ્યાન અને અહિંસા જેવા મહાગુણોની પુષ્ટિથી પ્રગટ થયેલ  
 વિમુક્તિઓમા ન સોભાનાર સાધક અવ્યવસાયની શુદ્ધિના બળે  
 પૂર્વપક્ષ અશુભ કર્મનો કાં તો ઉપશમ કરે છે અને કા તો ક્ષય  
 કરે છે સાથ જ ને મહા સકલેશના અસ્તિત્વને કારણે અશુદ્ધ  
 છતાં શુભ એવા ઉપયોગને લીધે શુભ કર્મ પણ વાધે છે પરંતુ  
 એવા ઉત્ક્રાંતિગામી જીવનો પરિણામ ઉત્તરોત્તર વધારા ને વધારે  
 સકલેશથી મુક્તિ અનુભવનો પ્રાપ્ત થી તે છેવટે શુભ કર્મથી પ્રાપ્ત  
 થતા સાધનોનો મોક્ષની દિશામા જ ઉપયાગ કરે છે અને અતુલ્ય  
 મક્લેશથી અનયા મુખ્ય થઈ પૂણ શુદ્ધ અધ્યત્મસાધનો રાખી  
 અને છે

કાચિન્ આચાર કન્તા માનમિન્ બાવન્ન ચકિયાતાપ્પુ

કાયમિરિયાણ નેસા મયિયા મહુક્કપુ નતુલ્લ સિ ।

તે ચેવ માવળાણ તયા તન્છારસરિસ સિ ॥ ૮૬ ॥

एव पुन वि दुहा मिम्मयक्कणमकलसोवम भणिय ।

अनेदि वि इह मग्गे नमविक्ख्यासभेण ॥ ૮૭ ॥

तह कायपायणो न पुण चित्तमहिगिच्च बोहिसत्त सति ।

होति तह भावणाओ आमयजोगेण सुद्धाओ ॥ ૮૮ ॥

एमाइ जहोचियभावणाविसेमाओ जुज्जए सव्व ।

मुक्काभिणिवेस रालु निरुवियव्व सबुद्धीए ॥ ८९ ॥

અર્થ—કાચિવ ક્રિયા દ્વારા દીણ કરાયેલ દોષો દેહકાના ચૂર્ણ સમાન સમજવા અને તેજ દોષો ત્યારે ઉત્કૃષ્ટ ભાવ નાથી (અધ્યવસાયના બળે) દીણ થયા હોય ત્યારે તે દેહકાના દાર—ભરમ સમાન સમજવા (૮૯)

એ જ રીતે અન્ય (બૌદ્ધ) શાસ્ત્રાકારોએ પણ આ યોગભાગ મા નામમાનના ભેદથી પુણ્યને માટી ને મુવણના કળશની ઉપમાથી બે પ્રકારે વર્ણવ્યુ છે (૮૭)

બાધિસરવ એ કાચપાતી હોય, પણ ચિત્તપાતી નથી હોતો, કારણ કે તે પ્રકારના આશયને લીધે એની ભાવનાઓ શુદ્ધ હોય છે (૮૮)

ઉપર કહેલ આ બધુ વધોચિત ભાવનાની વિશેષતાને લીધે થયે છે આ બાબતનુ અભ્યાસીએ ધોતાની બુદ્ધિથી અભિનિવેશ—કલામહ છોડી નિરૂપણ કરવુ (૮૯)

સમજૂતી—શુભકર્મ યા પુણ્યકર્મને બાધનાર સાધક જ્યારે તેવા કર્મથી ત્રાસ થનાર માધનેનો ઉપયોગ મોક્ષની સિદ્ધિ અર્થે કરે છે ત્યારે તે સાધક મોક્ષગામી કહેવાય આ વસ્તુ ગાથા ૮૫ મા બ્રથકારે સૂચવી છે પરંતુ મોક્ષગામી સાધકમા બધા જ એકસરખી યોગ્યતાવાળા કે એક જ ભૂમિકાવાળા નથી હોતા કેટલાક સાધકો મોક્ષલક્ષી હોવા છતાં સ્થૂળ આચારમા વધારે રસ લેનાર હોય છે, જ્યારે કેટલાક સૂક્ષ્મ આચારમાં સ્થૂળ આચાર કે સ્થૂળ ક્રિયા અને સૂક્ષ્મ આચાર કે સૂક્ષ્મ ક્રિયા એ બંને વચ્ચે પરિણામની દૃષ્ટિએ શો તફાવત છે તે બ્રથકારે ગાથા

૮૬ માં દાર્શનિકોમાં પ્રસિદ્ધ એવા મૂક્યુષ્ઠ અને મૂક્યુષ્ઠમના દષ્ટા તથા દર્શવિન છે એ સાથે જ તેમણે આચાર્ય ૮૭ ને ૮૮ માં બૌદ્ધ જથોને આધારે બૌદ્ધ પરિભાષામાં જ તે જ બાબતનું બૌદ્ધ મત ય દર્શાવી પોતે પ્રતિપાદેશ જેન મત ય સાથે સગ્રામણી કરી જેન પરંપરાના મત યનુ સમર્થન પણ કર્યું છે, અને ભિન્ન ભિન્ન પરિભાષાઓમાં વિચાર કરતી દાર્શનિક પરંપરાઓમાં એક જ વસ્તુ કેવી કેવી રીતે વર્ણવાયેલી હોય છે તે જાણવા અને શોધવાનો માર્ગ પણ સૂચવે છે /૬ માં આચાર્ય નો માન ઉપસહાર છે અને સાધકને અભિનિવેશગ્રસ્ત થઈ બધું જ સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિથી સમજવા-નિરૂપવાની સૂચના છે

૯૬ થી સિદ્ધિ અર્થે સુવિચારિત અને સુનિશ્ચિત એના વિવિધ ઉપાયોને મધ્યાશ્રિ જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન તે આચાર્ય યા ક્રિયા આવા પ્રયત્ન જવારે મનોભાવ વિના દેખાદેખી યા શ્રદ્ધિવશ થાય છે ત્યારે ને કાવિક ક્રિયા યા શાગીરિક આચાર બની ગઈ છે એ જ આચાર સ્થૂળ છે કાવિક ક્રિયામાં વાચિક આચાર આવી જ બાકી સમજણ, વિવેક અને બહુમાનગર્ભિત જે મનોભાવ તે માનસિક ક્રિયા યા ભાવના છે, અને એ જ સૂક્ષ્મ આચાર છે એના ત્રણ સાધકો હોય છે કે જે કાવિક ક્રિયામાનમાં રક્ષ ધરાવતા હોય બીજા એવા પણ હોય છે કે જે મુખ્યપણે મનોભાવ યા ભાવનામાં વિશેષ રત હોય કોઈ કોઈ સાધક એવા પણ મુલતઃ છે જેને કાવિક ક્રિયા અને મનોભાવ બંનેમાં સવાદી રક્ષ હોય છે એને જેન પા પગ દ્રવ્ય અને ભાવ આચારના સમન્વયરૂપે એળખાવે છે

માત્ર કાવિક ક્રિયા દ્વારા સાધના કરતા પરિણામ આવે, અને ભાવના સહ સાધના કરતા પરિણામ શું આવે ?—એનું સ્પષ્ટી કરણ કરતા જથકારે ચોખ્ખો યા દાર્શનિકોમાં પ્રસિદ્ધ એવા મૂક્યુષ્ઠના દષ્ટા તનો ઉપયોગ કર્યો છે દેડકાનું શરીર ખડ ખડ થઈ



મૂર્છાસ્થે માટીમા મળી જાય છે, પણ અભિનવ વૃદ્ધિની ધાગ પડતા જ એકાએક માટીમાથી તે ગરીરના અંશો સજીવ દેડકારૂપે ઢેખા દે છે, જે વધામૂઠકરૂપાય છે ૨૦ આથી જીવદ્ધ, જે દેડકાનું શરીર બળી રાખ થઈ ગયું હોય તે ગમે તેવી વર્ષા છતા ફગી મજીવન નથી થતું તે જ પ્રમાણે ગમ, દ્રેષ, મોહ જેવા રોષા યા વિકારોની બાબતમા પણ બને છે આ વિકારો આધ્યાત્મિક-આત્મગત-મનોગત છે કાયિક કે વાચિક, તપ કે જપ જેવા બાહ્ય આચરણનું અવલબન સાધક કરે છે ત્યારે તેના આચરોમા શરીર અને વાણી રોકાયેલા રહેતા હોઈ પેલા વિકારોને શરીર કે વાણી દ્વારા આવિર્ભાવ પામવાનો અવસર નથી મળતો યા ઓછો મળે છે આ રીતે કાયિક આચારની ચિન્સાધના કરતા તે હોષા શમે ખરા પણ નિમૂળ ન થાય ૨૦ એ હોષોના બીજ કાઢ્યમ હોવાથી સહેજ નિમિત્ત યા છિદ્ર મળતા તે જીમી આવે—આવિર્ભાવ પામે, પણ સાધક ભાવનાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તો એના કલ્પગદોષના બીજે મૂળમાથી જ નાશ પામે છે, ભાવનામા સમજણ, વિવેક અને ખડુમાનનું તત્ત્વ હોય ૨૧ જે શુદ્ધ ચેતનામાથી હિંદય પામે છે તેથી એ જ ચેતનાને આવરતા હોષા એના વિરોધી સદૃશ્યોના

૩૮ તત્ત્વવેદાશરીમા વાયગર્ધાત મિત્ર આ જ દાખલો દાખલો જેમકે—  
 કર્પાપાય ન્દોદ્ધિઋમેદો મુદ્ધામુપમ્મહાડવિ પુનર્વર્ણ્ય પૂર્વરૂપ (યો સુ  
 ૨-૧૭)

૪૦ જુઓ પાતળસ યોગસૂત્ર—

તપસ્તાપ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ત્રિયાયોગ ૧ ૨, ૧

સમાધિભાવનાડર્થ વલેશતનૂકરણાયથ ૧ ૨ ૨

પાતળસિએ આ જે સૂત્રોમા ત્રિયાયોગ અને તેનું પરિભાષ દરવિષ્  
 ૨ ન્યાસ એનો ભાવ રચ્ય કરતા દહે છે કે ત્રિયાયોગથી દ્વેષો પાતળા પડે પણ નિમૂળ ન થાય એ માટે પ્રસન્નમાન અર્થાત્કચ્ચવર જ્ઞાનયોગ એકેએ આ દરિફાએ આ જ પરતુ આ ૮૬ મા દલી છે

પ્રસાદે મૂળમાથી જ ક્ષીણ થાય ■ દેવોની પુનરાવૃત્તિ અને અપુનરાવૃત્તિને જેન ચંચોમા અનુક્રમે ઉપશમ અને ક્ષય કહેલ છે મોક્ષના ધ્યેયની દૃષ્ટિએ કાયિક અને ભાવનાત્મક માનસિક બન્ને આચારો સદનુષ્ઠાન તરીકે લેખાય છે, પણ બન્ને વચ્ચે તફાવત એ ■ કે પડેલા પ્રકારના આચારના સુસરકારામા સાતત્ય ગંઢેતુ ન હોય વચ્ચે વચ્ચે છિન્ન વિમિછન્નતા આવે છે, જ્યારે બીજા પ્રકારના ભાવનામય આચારોના ચરિણામોમા એકધારુ માત્ર રહેતુ હોઈ વચ્ચે ભંગ નથી પડતો એ જ દૃષ્ટિથી બન્ને આચારો મહનુષ્ઠાન હોવા છતાં પડેલાને તદ્દત્ત અર્થાત્ પગપાથી મોક્ષહેતુ અને બીજાને અમૃતાનુષ્ઠાન અર્થાત્ માક્ષાત્ મોક્ષહેતુ કહેલ છે આ જ વસ્તુ બીજા પર પગમા નીચે પ્રમાણે વર્ણવાયેલી છે

બીજા ચિંતકો કહે છે કે કોઈ નિર્વાણસાધક એનુ શુભ પુણ્ય ઉપાજન કરે છે કે જે માટીના ઘટ જેવુ હોય છે, જ્યારે બીજા કોઈ સાધકને પુણ્ય ઉપાજન કરે છે તે મોનાના ઘડા જેવુ હોય ■ માટી કે સોનાનો ઘટો એ તો ઘટો જ છે એનો આમાર અને એની જલધારણુ વગેરે અર્થક્રિયા એ મરખી ખરી, પણ જ્યારે એ આકાર પૂટે ત્યારે બંનેનુ મૂલ્ય જુદુ માટીનો ઘટ ફૂટે ત્યારે ઠીકના ને માટી શેષ ગંઢે જેનુ મૂલ્ય એ મૂળ ઘડા જેટલુ નથી ગંઢેતુ, ત્યારે સુવર્ણ ઘટ તૂટે તો બાકી રહેલ સોનાનુ મૂલ્ય પણ તે મૂળ ઘડા જેટલુ જ રહે ■ બન્ને વચ્ચેના આ તફાવતના આધારે નિર્વાણ સંજ્ઞા અને એક જ જેવા માર્ગે ચાલતા સાધકોની આતરિક યોગ્યતાનું તારતમ્યને અનુસરી ઉત્પન્ન થયેલ પુણ્ય યા શુભ કર્મનું અતઃ મમલવવામા આવ્યુ છે જે સાધક અતરથી ઓછા શુદ્ધ હોય તે પુણ્ય-શુભ સરકાર ઉપાજન કરે તોય તેનુ મૂલ્ય માટીના ઘડા જેટલુ અને જે આતરિક શુદ્ધિમા અગિયોતો હોય તેના પુણ્યનુ મૂલ્ય સુવર્ણ ઘટ જેટલુ, એટલે કે, વિશેષ આતરિક

શુદ્ધિલાભને બાદ આચાર સુવર્ણવટની પેઠે ખડિત થાય તોય તેનું અસહી મૂલ્ય લગભગ તે જ કાયમ રહે છે તેથી જ બૌદ્ધ ચિંતકોએ ખીજા શબ્દોમા આ વસ્તુ દર્શાવતા કહ્યું છે કે આંતરિક શુદ્ધિલાભો માધક, જ બોધિસત્વ કહેવાય છે ને, પતન પામે તોય કાયપાતી હોય છે અર્થાત્ શારીરિક દોષો સેવે છે, પણ ચિંતપાતી નથી હોતો, એટલે કે અતરથી ચોખ્ખો જ રહે છે સાગ એ છે કે વ્યક્તો આંતરિક આશય બરાબર અખડ હોય તો ભાવના શુદ્ધ જ રહે છે આ જ સ્થિતિ જૈન પરિભાષામા અમૃતાનુદાન છે

ઉપસ હાર કરતા બ્રહ્માગ કહે છે કે મોક્ષલક્ષી આચારોની પ્રવચ્છીનું તારતમ્ય ભાવના કે આંતરિક ભાવોની શુદ્ધિના તારતમ્ય પર જ નિર્ભર છે જે વિચારક તટસ્થપણ કેળવી વિચારશે તેને આ મમજનુ સહેનું છે

વિકાસગામી બે પ્રકારના માધ્યમોનુ તાત્તમ્ય

एषण पगारेण जायइ सामाइयस्स सुद्धिं सि ।

तत्तो सुक्खज्ञाण कमेण तह केवल चेव ॥ ९० ॥

वासीचदणकप्प तु पत्थ सिद्ध अओ थिय सुहेदि ।

आसवरयण भणिय अओऽप्पहा ईसि दोसा वि ॥ ९१ ॥

जट् त-भवेण जायइ जोगसमत्ती अजोगयाए तओ ।

जम्माइदोसरहिया होइ सदेगतसिद्धिं सि ॥ ९२ ॥

असमत्ती य ङ चित्तेसु पत्थ ठाणेसु होइ उपाओ ।

तत्थ वि य<sup>૪૨</sup> તચણુવધો તરસ તહઠ્ઠમાસઓ ચેવ ॥ ૯૩ ॥

૪૨ પ્રતિભા 'તહ' તથ્ય વિ ય એમ વચ્ચે છે પણ માત્રા વખતી દોવાથી મૂળમા 'તહ' વિદ્યોનો પાઠ સચ્ચો છે

જહ મલુ દિવસન્મત્ય રાઈપ મુવિણયમ્મિ પેચ્છતિ ।

તહ હહ જન્મન્મત્ય સેવતિ ભવતરે જીવા ॥ ૧૪ ॥

તા મુદ્ધજોગમમ્મોચિયમ્મિ ઠાણમ્મિ एत्य ઘટ્ટેજ્ઞા ।

હહપરલોગેસુ દદ જીવિયમરણેસુ ચ સમાણો ॥ ૧૫ ॥

પરિમુદ્ધચિત્તરયણો ષણ્ણ દેઠ તહસકાલે ધિ ।

આસન્નમિણ નાત ળણસણવિહિણા વિસુદ્ધેણ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ—આ પ્રકારે જ સામાયિક અર્થાત્ સમત્વની ક્લિધિ પ્રગટે છે, તેથી શુદ્ધધ્યાન અને ક્રમે ક્રમે કેવળજ્ઞાન પણ પ્રગટે છે (૬૦)

આથી જ જ્ઞાનીઓએ આશયરત્નને અહીં યોગમાગ મા વામીથકનમમાન કહ્યું છે, અન્યથા અર્થાત્ એવો આશય ન હોય તો યોગ દોષો પણ કહેલ છે (૬૧)

જો તે જવમા યોગીને યોગસમાપ્તિ થાય તો અયોગથી એટલે કે મન વચન કાવના ઉપરમથી જન્મ આદિ દોષથી રહિત એવી સદા એકાત સિદ્ધિ થાય (૬૨)

અને જો યોગસમાપ્તિ ન થાય તો તેનો અનેક પ્રકારના સ્થાનોમા જન્મ થાય છે અને તે તે સ્થાનોમા પણ તેવા પૂર્વ અભ્યાસના બળે તે સસ્કારનુ સાતત્ય તેને રહે જ છે (૬૩)

જે જે વિષયોમા મનુષ્યને દિવસે અભ્યાસ પડ્યો હોય તે તે વિષયો તે રાત્રે જેમ સ્વપ્નમા જુએ છે તેમ આ જન્મમા જીવેને જેનો અભ્યાસ પડ્યા હોય તેને તેઓ જન્માન્તરમા સસ્કારબળે અનુભવે છે (૬૪)

તેથી શુદ્ધ યોગમાર્ગને ઉચિત એવા સ્થાનમા યોગીએ

પ્રવર્તિતું અને આ લોક કે પરલોક, જીવન કે મરણ બન્નેમાં  
હંપણે મમયુદ્ધિ રહેણું (૬૫)

તેમજ શુદ્ધચિત્તરત્નવાળા યોગીએ અતકાળને નજીક  
જાણી વિધિપૂર્વક અનશનથી અતકાળે દેહને છોડવો (૬૬)

સમજૂતી—આથા ૮૦ થી ૯૬ સુધીમાં યોગસાધના દ્વારા  
ઉત્ક્રાંતિ કરનાર જે પ્રકારના સાધકોનું તારતમ્ય વર્ણવ્યું છે જે  
સાધક તીવ્ર સવેગ આદિ પ્રયત્ન દ્વારા રાગ, ક્રોધ, મોહને કમથી  
મવધા નિમૂળ કરતા કરતા ઉત્તરોત્તર સામાયિક અર્થાત્ સમ-  
તાની શુદ્ધિ સાધના જાય છે તે જૈન પરંપરામાં ક્ષપકશ્રેણી આરોહી  
કહેવાય છે એવો સાધક ધ્યાનોમાં અથ્થ એવા શુદ્ધિયાનની<sup>૪૩</sup>  
ખીજ મૂમિકા સિદ્ધ કરી છેવટે કેવલ્ય પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ જે  
સાધક તથાવિધ તીવ્રસવેગ આદિના પ્રયત્નને અભાવે મધ્યમ-  
માર્ગે વિકાસ સાધે તે બધા સકલેશને મૂળથી ક્ષીણ ન કરતા  
તેનો ઉપશમ માત્ર કરે છે, એટલે કે, તે કંટલાક સકલેશના વિપાકો-  
દય માનને શુદ્ધ અન્યવમાયથી રોકે છે, પણ તેને માવ નિમૂળ  
કરી શકતો નથી એવો સાધક ઉપશમમેણી આરોહી કહેવાય છે  
તેને ઘોડાક પણ મળેા સત્તાગત રહી જાય છે તેથી તે ક્ષપક  
સાધકની પેઠે તે જ જન્મમાં કેવલ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, તેને  
જ માત્તર પણ સેવો પડે છે

ગા ૭૦ માં ‘વાસીચન્દનકલ્પ’ વિશેષવૃત્તી જે મુનિનો નિર્દેશ  
કરવામાં આવ્યો છે તે જ પહેલા પ્રકારનો ક્ષપક સાધક છે ખીજ

૪૩ અહીં શુદ્ધ પદ નિમજતાનુસૂચક છે બધા ધ્યાનોમાં જે વિશેષ  
નિમજતા તે ‘વાન શુદ્ધિ કહેવાય છે એના ચાર પ્રકાર છે જુઓ પરિચ ૫  
નિમજતા સૂચવવા યોગપરંપરામાં પણ શુદ્ધ પદ વપરાય છે, જેમકે,  
(૧) શુદ્ધલો ધર્મો જાયત યોગસૂત્ર ૧ ૩૩ નું વ્યાસભાષ્ય)  
(૨) ગુણ કમજાતિ (૪ ૭ નું વ્યાસભાષ્ય)

જેવી ઇંતર પર પગના વિઢાનોએ પણ શબ્દા તરથી એ સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું છે તેમણે સાધકના એવા ચિત્તને આશયરત્ન કહેલ છે આગય એટલે ચિત્ત યા ચિત્તતત સંસ્કાર જે ચિત્ત કે જે સંસ્કાર ખીજ બધા ચિત્તો અને સંસ્કારો કરતા વિશેષ શુદ્ધ યા ઉત્કૃષ્ટ હોય તે જ આશયરત્ન, અને આ ચિત્ત એ જ વાસીય દન કલ છે જેન પર પામા ક્ષત્ર યા વીતરાગ મુનિને વાસીચન્દન કહ્યપણે ઓળખાવેલ છે, તો બીજ પગ પરમા એ વિશેષણ ચિત્તને લખાડવામા આવ્યું છે

ક્ષપક સાધકની પેઠે તે જ જ મમા યોગની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ થતી ન હોવાથી ઉપશમએણીનાં સાધક શેષ રહેલ કર્માનુભારે અનેક સિન સિન જ મો લે છે પગુ તે તે જ મમા પૂર્વ યોગા બ્યાસને બળે સુસંસ્કારોનું સાતત્ય રહે જ છે જેમ દિવસે અનુભવાયેલી વસ્તુ અભ્યાસને બળે ગતિએ સ્વપ્નમા ઉપરિધત થાય છે તેમ એક જ મમા પડેલ અભ્યાસજનિત યસ સંસ્કારો જન્મ-જ માતરમા ફલાવક બને છે તેથી જ આધા ૮૫-૮૬ મા કહેનામા આવ્યું છે કે એવા સાધકે આ લોક કે પરલોકમાં તેમજ જીવન કે મ લુમા દૃઢપણે સમલાવ કેળવી શુદ્ધ યોગમાર્ગને યોગ્ય એવી અવસ્થામા રહેવા પ્રયત્ન કરવો અને મરણને સમીપ જાણી અત કાળે વિશુદ્ધચિત્ત થઈ અનશનવિધિથી પ્રાણુ ત્યજવો

૪૪ બસબર આવો જ વિમાર ખીલા (અ ૬ શ્લો ૪૦-૪૫)મા છે અજ ન કુશ્યને પૂછે છે કે જે સાધક અર્ધાણ છતાં યોગથી ચલિત થાય અને પૂર્ણસિદ્ધિ ન પામે તેની ગતિ શી ? શું તે ઉશ્વચક્ષુ તો નથી થતો ? એના ઉત્તરમા કુશ્ય કહે છે કે એવા સાધકનો આ કે પર જ મમા વિનાશ થતો જ નથી કલ્યાણકારી હોય તે કની કુચલિ ન પામે જેનો યોગ વચ્ચેથી અધૂરો રહ્યો હોય તેવો સાધક ઉત્તમકુળમા કે યોગીકુળમા જ મ ભલે પૂર્વાભ્યાસવશ યોગ તરફ એ આઈ કમે પૂર્ણસિદ્ધિ પામે છે

### કાળજ્ઞાનના ઉપાયો

નાળ ચાડગમદેવયપદ્માસુવિળધરાય દિટ્ટીઓ ।

નાસચ્છિતારગાદસળાઓ વજ્રગસવળાઓ ॥ ૧૭ ॥

મુહસાપયાદમક્ષણ-સમળાયમણુદ્ધરા અન્દિટ્ટીઓ<sup>૪૫</sup> ।

ગધપરિદ્ધાઓ<sup>૪૬</sup> તદ્દા કાલ જાળસિ સમયન્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—આગમની મદદથી, દેવતાની મહાયથી, પ્રતિભા કે સ્વયંસ્ફૂર્તિથી, સ્વપ્નમાં વિવિધ દર્શનોથી, નાક, નેત્ર અને તારાની દર્શનવિધિથી તેમજ જ્ઞાનના અગ્રભાગે શ્રવણ કરવાની વિધિથી મૃત્યુની અમીષતાનું જ્ઞાન થાય છે (૬૭)

વળી જ્ઞાન, રાંછી જેવા પ્રાણીઓ દ્વારા સ્વપ્નમાં પોતાનું થતું બદલું જોવું ઇત્યાદિ ઉપાયથી તથા ગધની પ્રતિજ્ઞાના ઉપાયથી કાળજ્ઞાન ધરાવનારા મૃત્યુ સમયને જાણે છે (૬૮)

સમજૂતી—આમરણાત અનશન લઈ વિશુદ્ધ ચિત્તથી પ્રાણુત્પાત કરવામાં ભાવી મરણના સમયનું જ્ઞાન ખડું ઉપકારક નીવડે છે મહાભારત (શાંતિપર્વ, ૩૧૭) માં પણ કહેલું છે કે વિશેષ લક્ષણો દ્વારા મૃત્યુસમયની સૂચના મળવાથી ચિત્તને સમાહિત કરવામાં મદદ મળે છે અને સાધક જીવનશુદ્ધિ સહી વળે ॥ નેત્રીય ધર્માદિ પ્રસ્તુત બે ગાથામાં મૃત્યુસમયની આગાહી કરે એવા

૪૫ ‘સમળાય ઇત્યાદિ બીજે આગે પાદ પ્રતિભા અશુદ્ધ દેખાય છે તેથી એનો અથ અનેક પ્રવર્તન કરવા છતાં જસવર બેસતો નથી એના અથની સૂચના મળે એનું અચાન્તરમાંથી પણ કોઈ સ્વપ્ન મળ્યું નહિ એટલે એટલા જાગ્યો અથ લખ્યો નથી

૪૬ તે કે ‘પરિદ્ધા’ એવો પાક મૂળમાં વચાચ છે, છતાં વિચાર કરતાં લાગે છે કે તેનું અસલ સ્વરૂપ ‘પરિદ્ધા’ થા ‘પરિજ્ઞા’ હોય તકતુસાર ગધપરીક્ષા’ અથવા ગધપરિજ્ઞા એવો અથ થાય જે પ્રસ્તુતમાં સંગત છે

કેટલાક પ્રકારો સંક્ષેપમાં સૂચવ્યા છે એ કે આ સ્થળે તો એ પ્રકારોનો માત્ર નામનિર્દેશ છે, તેનું વિવરણ નથી; વળી ગાથાગત પાઠમાં એડએ તેવી શુદ્ધિ દેખાતી નથી, તેમ છતાં બીજા શ્રેણીના આધારે અહીં આવા સંક્ષિપ્ત સૂચનનો કંઈક ખુલાસો કરવામાં આવે છે

પ્રસ્તુત બે ગાથામાં જે જે મૃત્યુસૂચક ઉપાયો સંગૃહીત કર્યા છે તે સિવાય પણ બીજા અનેક ઉપાયો જ્યાં ત્યાં વર્ણવેલા મળી આવે છે આ વિશે અમે જુદી એક નોંધ લખી છે તે વિશેષાર્થી ભેદ છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૪)

(૧) આગમથી લાવીનું જ્ઞાન ધાય એનો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે અગ્રગનિમિત્તવિદ્યાથી<sup>૪૭</sup> લાવીનું જ્ઞાન ધાય છે અહીં મૃત્યુજ્ઞાન પ્રસ્તુત હોવાથી ઘણું કરી 'આગમ' શબ્દથી જ્યોતિષ, સામુદ્રિક જેવા શાસ્ત્રો સમજવા કેમકે તે દ્વાગ મરણસમયની આગાહી કરવામાં આવે છે વળી 'આગમ' અને 'દેવતા' એ બે પદો પાસે છે, તેથી આગમદેવતા એવો અર્થ લઈ હેમચંદ્રીય યોગશાસ્ત્રને<sup>૪૮</sup> આધારે એવો પણ એક અભિપ્રાય ફલિત થઈ શકે છે કે ખાસ એક મનજપદ્ય વિદ્યા દ્વારા દપણ વગેરેમાં દેવતાનું આહ્વાન કરવું, પછી તે દેવતાનું રૂપ ભેદ કરવા કાળનિર્ણય જણાવે વળી સાધકના મુદ્દોથી આકર્ષાઈ તે દેવતા પોતે જ કાળનિર્ણય પણ કરે આ પણ એક કાળજ્ઞાનની રીત છે

■ દેવતા પદ આગમ પદની પેઠે છદ્દ માની તેનો અર્થ કરીએ તો અભિપ્રાય એવો ફલિત થાય છે કે કોઈ પરિચિત કે

૪૭ અનિમિત્તગદ્ય દિવ્યુપાવતલિકાસમોમ ચ ।

અગસરલ્લક્ષણ વજ્રગ ચ તિવિદ્ધ પુણોક્કર્ક ॥

નિમિત્તના આઠ અ-૧-૧ દિવ્ય ૨ ઉત્તાત અતરિક્ષ ૪ ભીમ  
૫ અમ ૧ સ્વર ૮ લક્ષણ ૮ બંધન (આવરણ દ્વારિકા પા ૧૧૦)  
૪૮ પ્રકાશ ૫ શ્લોક ૧૭૩-૩૬



મિત્રદેવતા પણ જિજ્ઞાસુને મરણકાળ કહે છે મિત્રદેવતાએ મરણ સૂચવ્યાના દાખલાઓ કથાસાહિત્યમાં નોંધાયેલા પણ છે

૩ પ્રતિભાથી પણ મૃત્યુની સૂચના મળે છે કોઈ વાર કોઈ વ્યક્તિને આપોઆપ અણધારી રીતે પોતાનો મૃત્યુકાળ મૂઝી આવે છે કે હું આ સમયે મરવાનો છું અને પણ એવા દાખલાઓ જોવામાં આવે છે

૪ સ્વપ્નશાસ્ત્ર એ એક ખાસ શાસ્ત્ર છે એમાં શુભાશુભ સૂચક સ્વપ્નોનો વિચાર કરવામાં આવે છે સ્વપ્નમાં કેટલાક દર્શનો એવા થાય છે કે જેનાથી મૃત્યુની આગાહી કરવામાં આવે છે, જેમકે સ્વપ્નમાં જે માવુસ પોતાનું મસ્તક મૂડાવેલું, તેવળી મઈન કરાવેલું, ગળામાં ગાંઠી માળા ખેંચેલી ને રાતા વસ્ત્રો પહેરી ગયેલા પર બેસી દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાને જોડે જુએ તો તેનું છ માસમાં મૃત્યુ થાય એ જ રીતે સ્વપ્નમાં ઠાળા વર્ણવાળા તથા લોહાના હાડને ધારણ કરનાર માણસને જુએ તો પણ મહિનામાં મૃત્યુ થાય (હિમ યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૫ શ્લોક ૧૫૧-૫૫)

૫ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન દ્વારા થતી મૃત્યુની આગાહીઓ પણ શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલી છે હશન, અવણ અને પ્રાણ એ પણ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનની નોંધ નરહત ગાથાઓમાં છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ પોતાનો નાસાગ્ર ભાગ ન જુએ અથવા નાક વળી જાય ત્યારે મૃત્યુની સૂચના મળે છે નેત્રદર્શનના પ્રકારો અનેક છે કોઈ પોતાની આખમાં તેજ ન જુએ અગર ખીજના નેત્રમાં પોતાના દેહનું તેમજ પોતાની કીકીનું પ્રતિબિંબ ન જુએ ત્યારે મૃત્યુની આગાહી થાય છે એ જ રીતે કાનના અંગ્રભાગ પર હાથ મૂકી અંદરનો ધ્વનિ સાંભળતાં જો તે ન સંભળાય તોપણ મૃત્યુની આગાહી મળે છે જ્યાં કોઈ સુગંધી વસ્તુ હોય ત્યાં પણ સતતકંઠેવર જેવી દુર્ગંધ આવે અગત્ય સૂધવા જતા કશી ગંધ જ ન આવે ત્યારે પણ મૃત્યુની સૂચના થાય છે

૬ ગીથ વરાહ, કાકે જેવા પશુપત્નીઓની ચતુ પોતાનું ભક્ષણ સ્વપ્નમાં જેવાથી મૃત્યુની આગાહી થાય છે એ જ ગીતે દિગંબર, નમ્ર, મુદિત આદિનું સ્વપ્નદર્શન પણ મૃત્યુસૂચક મનાય ■

ઉપર જે જે દાખલા આપ્યા ■ તે માન વિદ્યાર્થુરૂપે છે  
ખરી રીતે દરેક મત્સ્યુચક પ્રકારના અનેક દાખલાઓ ને ન  
શાસ્ત્રમાં નોંધાયેલા મળી ■

અનશનગુહિ માટેના વિશિષ્ટ પ્રયત્ન પ્રયોજન

अणसणसुद्धीए इह जत्तो<sup>४६</sup>ऽतिसण होइ कायव्यो ।

જહ્નેસે મરહ જાઓ તહેસેસુ<sup>૧૦</sup> તુ હવલાઓ ॥ ૧૧ ॥

હેસા ય ધિ આળાજોગ઒ હ આરાહગો<sup>૧૧</sup> શ્હ ને઒ ।

इहंरा असद् एसा वि हसङ्गाइग्मि ससारे ॥ १०० ॥

ता इय आणाचोगे ज्ञान्यन्वमचोगयत्थिणा सम्म ।

एतो श्रिय भवविरहो मिद्धीए सया अविरहो य ॥ १०१ ॥

અર્થ — જનશન સ્વીકાર્યા પછી તેની શુદ્ધિ માટેનો પ્રયત્ન વિશેષ કરવો, કારણ કે પ્રાણી જે લેશ્યા કે અધ્યવસાયમા પ્રાણ છોડે છે તે જ લેશ્યા કે અધ્યવસાયવાળા સ્થાને જન્મ લે છે (૬૬)

શાસ્ત્રાનુસારી ભાવ સચવાય તો જ તે વ્યક્તિ અહીં આરાધક-  
મોક્ષનો સાધક સમજાવો, અન્યથા અનાદિ સ સારમા એવી  
લેશ્યા તો વારવાર આવ્યા જ કરે છે (૧૦૦)

તેટલા માટે અયોગાર્થીએ-અયોગી ગુણસ્થાનની ૫૨ પ્રાપ્તિ  
ઈચ્છનારે આશાયોગમા યથાવત્ પ્રયત્ન કરવો આ જ પ્રયત્ન  
ભવવિરહકારી છે અને આ જ મિદ્ધિ માથે શાશ્વત યોગ  
અથાત્ સંબધ કરાવનાર છે (૧૦૧)

સમજૂતી—મૃત્યુસમયની મૂચના મળવાથી કે તે વિના  
પણ જ્યારે કોઈ સાધક ભાવ અને ઉત્સાહપૂર્વક અનશનવિધિ  
સ્વીકારે છે ત્યારે તેનો ભાવ અને ઉલ્લાસ અતલમી ટકી રહે  
નેમજ ઉત્તરોત્તર વધારે શુદ્ધિ ધારણ કરતો જાય તો જ અન-  
શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આત્મશુદ્ધિ અને સત્યગતિની પ્રાપ્તિ સિદ્ધ થાય  
તેથી જ પ્રયત્નકારે કદુ છે કે અનશનની શુદ્ધિ અર્થે સાધક  
વિશેષ પ્રયત્નશીલ નહે જીવનના લાભા કે દુઃખ કાળ હૃદયમાન  
સદ્વિચારો, સારી ભાવનાઓ અનેક વાર આવે અને નિશ્ચય પણ  
પામે, ૫૨ વ્રુ જીવનની છેલ્લી ઘડી સાચવી લેવી એ મહત્વનું છે  
અનશન સ્વીકાર્યું હોય જીવન લખાતું જાય અને વચ્ચે પૂર્વ  
સંસ્કારવરા કે આસપાસના વાતાવરણવશ મનમા જે કાંઈ  
કુદૃશ્યોન થવા લાગે તો પ્રથમ પોષિલા સદ્વિચારો અને સૈવેચી  
સદ્ભાવનાઓ પણ બાજુએ રહી જાય અને ગતિ સુધરવાને બદલે  
બગડે તેથી જ પ્રયત્નકારે કહે છે કે મરતી વખતે જીવની જેવી  
લેશ્યા—રિણુમ—અધ્યવસાય હોય તેવી જ લેશ્યાવાળી ઉત્તમ  
કે કનિષ્ઠ ગતિમા જીવ જન્મ લે છે ૫૩ એ સારી લેશ્યામા આયુષ્ય

૫૨ રુએ પરિશિષ્ટ ૫

૫૩ સરખાવો પાતા—

ય ય વાડપિ સ્મૃત્માવ ત્યજત્યન્ત વરેવમ્ ।

ત તમેવૈતિ કૌત્ય સદા તદ્ભાવમાવિત ॥ ૮ ૬

કમનુ નિર્માણ થયું હોય તો મનુષ્યકાસે તેવી સેશ્યા આવે છે અને ગતિ પણ તદનુસારી થાય છે આયુષ્યનું નિર્માણ કઈ ક્ષણે થશે તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી માધકે હમેશાં શુભ પરિણામમા જ રહેતું જોઈએ, જેથી આયુષ્યબંધ તેવા પરિણામમા જ થાય અને મનુષ્યકાસે પણ તેવા જ પરિણામો આવે છેવટે ગતિ પણ સુધરે

સેશ્યા એ એક પ્રકારનો આત્માનો પરિણામ છે, પણ એ પરિણામ જ્યાંસગી રાગદ્વેષરૂપ કષાયની છાયાથી રંજિત હોય ત્યાંસગી જ તે સેશ્યા કહેવાય છે કષાયની છાયાના અનુગૂજન સિવાયનો પરિણામ સેશ્યારૂપ ગણાનો હોય તોય તે કર્મબંધ કાગ્ક થતો નથી તેની કાષાયિક પરિણામરૂપ સેશ્યા જ અહીં પ્રસ્તુત છે મામાન્ય રીતે સેશ્યાના સારાનરમાપણાનું તારતમ્ય શાસ્ત્રોમા છ વિભાગપર કરી વર્ણવવામા આવ્યું છે જેમ જેમ કષાયની તીવ્રતા તેમ તેમ સેશ્યા અશુભ તેથી હિંસક, કષાયની મહતાના નમાણુમા સેશ્યા શુભ શુકલ સેશ્યા એ છેએ સેશ્યાઓમા સારી અને અડિયાતી છે અનશનકાળ દરમ્યાન શુકલ સેશ્યા શબ્દથી સૂચવાતા ઉજ્જવલ અને સારા પરિણામો કે ભાવો જે એટલું જ બસ નથી, પણ એવા પરિણામો સાથે આજ્ઞાયોગ સળવો જોઈએ આજ્ઞાયોગ એટલે આધ્યાત્મિક જીવન જોણું અનુભવ્યું હોય તેવા પુરષોએ જીવનની શુદ્ધિને લક્ષમા રાખી સૂચવેના વિધિનિષેધ પ્રમાણે વિવેકપૂર્વક વતણું તે અતરમા પરિણામો સારા ઉસરે, ભાવ ઉજ્જવલ હોય, પણ એ તે જીવનમા સક્રિય ન બને અગર અણીને વળતે સાધક તદનુસાર વર્તી ન શકે તો તે ભાવો બહુ અર્થ ન સાધે તેથી જ ગ્રથકાર કહે છે કે સાગી સેશ્યા હોય તે તો આવશ્યક છે જ, પણ તેની સાથે આજ્ઞાયોગ ભગે ને તેથીય વધારે આવશ્યક છે આ રીતે જ્યારે ઉત્તમ સેશ્યા

૫૪ યોગો ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અ ૩૪ તથા હિંદી -વાથો કમગ્ર ય- સેશ્યા ક પરિશિષ્ટ પા ૩૩

અને આઝાદોગ એ બન્ને અર્થોત્ત ભાવ અને વિવેકી વર્તન બન્ને મળે ત્યારે જ તે સાધક મોક્ષનો આરાધક બને. જ્યારે બારપૂર્વક સ્પષ્ટપણે કહે છે કે આઝાદોગ વિનાની સેવકા ભલે તે મારી હોય તોય તે અસારના લાખા કાળ દરમ્યાન અનેક વાર આવે છે અને ભય છે, તેની કેઈ જીવન ઉપર કાયમી સારી છાપ રહેવા શકની નથી ૫૫

તેથી જ જ્યારે કહે છે કે એ વધારે જ્ઞાનરચકતા હોય તો તે આઝાદોગમાં પ્રવલ્ન કરવાની છે આઝાદોગ હોય તો જ સુસેવાનું જીવનમાં સ્થાપી પશ્ચિમ આવે અતે જ્યારે સ્પષ્ટથી ભવવિગ્ન રાજ દ્વારા પોતાને જોળખાવનાર સકલ સૂચવે છે અને સાથે જ મોક્ષ અર્થે પણ મૂલવે છે

જ્યારે ઉક્તિ એ ગાથાઓમાં 'આઝાદોગ' પદ વાપર્યું છે તેથી તેનો વિરથ અર્થ બાણેશ જરૂરી છે જ્યારે પોતે જ પોતાના 'દોષ-દિસપ્રત્યય' નામના જથ્થા નવું યોગીનું નિરૂપણ કરતા આઝાદોગનું પણ નિરૂપણ કર્યું છે ઇસ્લામોગ, શાસ્ત્રોગ અને નામસ્મરોગ એ ત્રણ મહાગ્ના યોગો એમણે કહ્યા છે તેમાં જે શાસ્ત્રોગ તે જ આઝાદોગ તેમ અમજા એટલે ત્યાં 'શાસ્ત્રોગ' શબ્દનો જે અર્થ જ્યારે પોતે જ દર્શાવે છે તે જ અર્થ અહીં 'આઝાદોગ' શબ્દનો સમજવો ઇસ્લામોગ કરતાં શાસ્ત્રોગ અધિકારીને તેથી જ સ્વામસ્મરોગ અધિકારી શાસ્ત્રમંત્ર કર્યું હોય એવો દાની પુત્ર હોય, તે શાસ્ત્રાનુસારી આશરણ કરવા ઇસ્લામો પણ મોલ છતાં પ્રમાણને સ્વીકારે એનું ધર્મજીવન અધિક

૫૫ અહીં જે આશરણનું મહિમા સૂચન છે તેનો વિશિષ્ટ વિગત ૧૫ માર્ચ ૧૯૨૪ થી ૧૯૨૭ સુધીના અવકાશે કર્યો છે અને ત્યાં તેમને ૧૫૬ સૂચન છે કે જન સારી સેવા દેવા દેવ દેવ અરધપણા મારે ૧૯૨૪ નથી એવી સાથે સમજાવે વિશિષ્ટ આદિ અવગુણ ૫૫ દેવ એટલે ૧૫ સારી સેવા દેવે અમરેને પણ દેવ છે

શુદ્ધ ન રહે ત્યારે તેનું ધર્મજીવન ઇચ્છાચોગ કહેવાય છે આથી  
 ઇલક, જ્યારે શાસ્ત્રનું રહસ્ય જુદીની તીવ્રતાને સીધે મમજીયુદ્ધાય,  
 મદ્દા પળ પાડી દોય, આમપુરુષોના વચનો પ્રત્યે પૂણ બાદર  
 દોય ત્યારે સજી જોય યા વિના પ્રમાદ ત્યજી જે અતિચારરહિત  
 ધર્મચરણ થાય છે ને શાસ્ત્રચોગ જેનું સામાન્ય કથન શાસ્ત્રમાં  
 દોય, પળ જેનો વિશેષ વિચાર શાસ્ત્રમર્માદાથી પર દોય તેનું  
 ધર્મજીવન અધિકાધિક આત્મશક્તિના આવિર્ભાવને સીધે પ્રગટે ત્યારે  
 તે સામર્થ્યચોગ, અથાત્ સામર્થ્યચોગમાં શાસ્ત્રના કે અ ય બાદ  
 અવસાનના ટેકા સિવાય જ આતરિક શુદ્ધિના બળથી જ  
 આપમેળે સહજશુદ્ધ ધર્મજીવન વહેવા લાગે છે ૫૧



પરિશિષ્ટ ૧

ચરમાવર્ત

ચરમાવર્ત એ શબ્દ જૈન યજ્ઞોગિષ્ઠિમાંથી શબ્દ છે એમાં છે અશુભ ચરમાવર્ત અને આવર્ત આવર્ત એ પુરુષ અને દ્રવ્ય રૂપ છે પુરુષ એટલે એ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ વાગુ હોય તે અણુ મૂલદ્રવ્ય આવા દ્રવ્યો અણુસૂત્ર દ્વારા જોડાયેલા રૂપ અને તાત્પર્ય છે તેમજ તેમના અણુ અને વિભાજન અને પ્રકારના નાનામોટા સ્કંધો પુરુષવાચક, તે વળી જ છે તેવી જ છે છે જૈન યજ્ઞોગિષ્ઠિ માને છે કે જન અનાદિ - અદ્યતન કાળથી હોય, વચન અને મન આદિથી એવા પુરુષોનું શરૂઆત અને વિદ્યમાન થતો રહે છે જ્યારે કે જે એક જ વિદ્યમાન સુખ પુરુષને એક યા બીજા રૂપે પદ્મની, દેવકી કી મેગવી છે છે ત્યારે તેટલો મોગકાળ એક આવર્ત અર્થે પુરુષના વર્તન દેવાય છે એ મુકનો આદિસમય અદ્યતન દેવકી સુખની જેન મુની સેતુ પડે છે કે તમામ જોયે જાણે સુખપ્રસવર્તમાથી પસાર થયેલા છે અને તે જ દીર્ઘ સુખનો કાળપટ છે પણ મોક્ષનો આ શ સ્વીકારૂ તે જ જૈનદશન મેમ માને છે કે ભૂતકાળ અને તેટલા પુરુષદશાવર્તોમાં પસાર થયા હોય, છતાં ક્યારેક સમય મધ્યમ મોક્ષને જોયે એવા જીવનો મે સસાર ઓતરવા માટે છે ને વળતે જીવ દિન અત્યારથી પ્રાધાન્ય મોગવતુ આવેત મોક્ષને કમ્યુનિતું બળ મોળુ પર છે અને જીવનો આત્મિક શબ્દ અમાવ એ બળ હોય કારકી ને કારકી કાપૂ મેગવતો જાણે અવી સિધ્ધિ જાણે બાદ જીવ સસારમાં અને તેટલે કાળ પાડે છતાં એ કાળ સિમિત થઈ જાય છે, એટલે હવે ને જ્યાં પુરુષોને એકવાર મોગવી એટલો જ કાળ અણુ દ્વારા આપેલા સવધનવૃક્ષાળ બાજી ત્યારે ને ચરમાવર્ત



ઉપરની માન્યતા જેન પરિભાષામાં ગૂંચ થયેલી છે, પણ એ જ માન્યતા ઘોડા શાબ્દિક ફેરફાર સાથે સામ્ય-યોગ જેવા પ્રાચીન મોક્ષવાદી દર્શનજ્ઞ યોગી પણ મળી આવે છે જેન પરપરા કર્મવૃત્તિ પશ્ચિમ પામેન પુરુષોને દ્રવ્યકર્મ કહી તેના પ્રકારોને કર્મપ્રકૃતિ તરીકે વર્ણવે છે સામ્ય યોગ પર પગામાં પણ 'પ્રકૃતિ' શબ્દ જાણીનો છે અને ને મત્ત, ગજસુ અને તમસુ ગુણના સમુદાયરૂપે માણેલી છે સામ્ય યોગ પર પરામાં પ્રકૃતિ તત્ત્વ જ સૃષ્ટિ અને વિન્યસ્ટિનું કેન્દ્ર છે, પુરુષ યા ચેતન એ તદ્દન કુટસ્થ હોય સીધી રીતે સર્જન-વિસર્જનમાં ભાગ લેતો મનાયો નથી, અને સમાગ્ર કે મોક્ષ બંને વાસ્તવિક રીતે પ્રકૃતિમાં જ ધરાવવામાં આવે છે તેમ છતાં ચેતનનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવાને કારણે એ પરપરા પ્રકૃતિગત બધા મોક્ષનો મબધ ઉપચારથી પણ પુરુષમાં ઘટાવે છે પુરુષમાં એ સબધ ભલે ઉપચારથી ઘટાવાય તોપણ પ્રકૃતિમાં તો બધા અને મોક્ષ વાસ્તવિક જ માનવા પડે છે જે વસ્તુ કયાંય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય નેનો જ બીજામાં આદેશ થઈ શકે હવે સામ્ય યોગ પર પરા માં પ્રકૃતિ એ આ યોગ કે પ્રકૃતિનો સ્વભાવ જ બધા અને મોક્ષનો હોય તોપણ તમે એ તો ખતાવો કે કલાલગી એ બધા અર્થાત્ મસાગ્ર સર્ણી પ્રવૃત્તિ કરે છે અને ક્યારથી એ મોક્ષાભિપ્રાય થાય છે ? આનો ઉત્તર સામ્ય-યોગીઓએ પોતાની પરિભાષા પ્રમાણે આપ્યો છે તે એ છે કે ચેતન પુરુષ ઉપર જવાબગી પ્રકૃતિતત્ત્વનો અધિકાર ચાલેનો હોય અને તેનું બધા પ્રધાનપણે કામ કરતું હોય ત્યાલગી એની પ્રવૃત્તિ સસાર સર્ણી છે અને જ્યારે પુરુષ ઉપરનો પ્રભાવ ઘટવા લાગે, મોગી પડે ત્યારથી મોક્ષ ભણી પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે સામ્ય-યોગ પર પરાએ ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિને કેન્દ્રમાં રાખી સર્જન-વિસર્જન યા બધા મોક્ષનો વિચાર કર્યો ત્યારે પણ તેમને ચેતન ઉપર પ્રકૃતિના અધિકારબળની તીવ્રતા અને

કમશ તેના ક્ષામ સ્વીકારવો પડ્યો ■ તેને તેઓએ અનિવૃત્તા ધિકારપ્રકૃતિ અર્થાત્ સ સાગ્રકાળ અને નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ એટલે મોક્ષકાળ તરીકે કહેલ છે

## પરિશિષ્ટ ૨

### અપુનર્બંધક

જીવ વહે બધાતુ કર્મ અથવા જીવમાં પડતો કર્મસંસ્કાર કેટલો વખત ટકે અને એની કટ્ટક યા મધુર ફળ આપવાની શક્તિ કેટલા પ્રમાણમાં હોય એનો આધાર સકલેશ યા કષાયની તીવ્રતા-મહતા ઉપર છે જેટલા પ્રમાણમાં સકલેશ તીવ્ર હોય તેટલા પ્રમાણમાં તેનાથી બધાતુ કર્મ વધારે સ્થિતિનું અને વિશેષ ઉગ્ર ફળ આપનારુ હોય છે કર્મપ્રકૃતિઓ અનેક ■ જૈનશાસ્ત્રમાં હરેક કર્મની જથ્થા અને ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને સ્થિતિઓ જ બતાવવામાં આવી છે એમાંથી મોહનીય કર્મ, જે એક રીતે બર્વા કર્મોમાં મુખ્ય છે, તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમની મનાઈ છે, અર્થાત્ જ્યારે કોઈ પશુ જીવ વધારમાં વધારે તીવ્ર સકલેશ પરિણામવાળો હોય ત્યારે તે જીવ સિત્તેર કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલા સમયની સ્થિતિવાળુ મોહનીય કર્મ બાધે આવી મર્યાદા હોવા છતાં કેટલાક જીવો એવા પણ હોય ■ કે તેમનો સકલેશ પરિણામ ધીરે ધીરે મદ થનો જાય છે, તેથી કળને તેઓ ઓછી ઓછી સ્થિતિવાળુ મોહનીય કર્મ બાધે છે જ્યારે કોઈ પણ જીવનો ચરમપુદ્ગલપરાવર્ત જેટલો પરિમિત સંસાર રહે છે ત્યારે તો તેનો સકલેશ પરિણામ બહુ જ મદ થઈ જાય ■ અને એ ચરમપુદ્ગલપરાવર્તમાંથી પણ અડધા જેટલો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તો સકલેશ પરિણામ પડેલાથીય વધારે મદ થઈ જાય છે, જેને ક્ષીધે તે જીવ મોહનીય કર્મ વધારેમાં વધારે અત કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલી સ્થિતિનું જ બાધે છે અને તે વખતે

એની યોગ્યતા એટલે સુધી વધે છે કે હને તે જીવ ફરી મેવા કોઈ તીવ્ર કે તીવ્રતમ સકલેશ પરિણામવાળો બનતો જ નથી કે જથી તે મિત્તેર કોડાકોડ માગરોપમની સ્થિતિનું મોહનીય કર્મ ફરી બાધે આવે જીવ ગાત્રીય પરિભાષા પ્રમાણે અપુનર્બંધક કહેવાય છે અને આ જ જીવ શુદ્ધવાસિક પલ્લુ કહેવાય છે, કેમકે હવે તેના ઉપરથી મોહનીય કર્મનો તીવ્રતારૂપ મૂલ્યુ યા અધકાર પક્ષ પસાર થઈ ગયો છે અને સહજ ગુણિના હિદયરૂપ શુદ્ધ અર્થાત્ હિજ્જવલ પક્ષનો હિદય થયો છે એક વાર અપુનર્બંધક અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ, એટલે કર્મ અને સકલેશનો ભાગ વટતો જતો હોવાથી તે જ્યારે પ્રથિગેદ ભણી આગળ વધે છે ત્યારે એ માર્ગસિમુખ અને માર્ગપતિત એવી બે વિશિષ્ટ અવસ્થાઓમાથી પલ્લુ પસાર થાય છે

માર્ગસિમુખ અને માર્ગપતિત એ બે વિશિષ્ટ અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જ જીવમા આવે છે એવો એક મત છે, જ્યારે બીજે મત એવો પલ્લુ છે કે તે અવસ્થાઓ અપુનર્બંધકત્વ પ્રાપ્ત થયા પડેલાની છે પ્રથમ મત આચાર્ય હરિભદ્રનો છે અને તે તેમણે પચસૂત્રરૂતિમા<sup>૧</sup> સ્પષ્ટ કર્યો છે, જ્યારે બીજે મત 'યોગબિંદુ' (સ્થા ૧૭૯)ની અસાતકર્તૃક ટીકામા નોધાયો છે, પલ્લુ ટીકાકારે તેનો નિરાસ કર્યો છે નવાંગી ટીકાકાર આ અભયદેવે પચાશક (૩૩)ની વ્યાખ્યામા માર્ગસિમુખ ને માર્ગપતિતને અપુનર્બંધકથી જુદા અને કોતરતી કોટિના ગણ્યા છે, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે કદાચ યોગબિંદુ ટીકામા પૂર્વપક્ષ તરીકે આવેલો બીજે મત આ અભયદેવે જેવાની કોઈ પર પગમાથી સેવાયેલો હોય ગમે તેમ હો, પલ્લુ એટલું ખરું કે આ બાબત બે મત પ્રચલિત હતા આ હરિભદ્રના 'ઉપદેશપદ' (સ્થા ૨૫૩)ની ટીકામા આ મુનિચક્રે પ્રથમ મત જ નિર્દેશ્યો છે, પરંતુ ઉચ્ચ શોધિજયજીએ પોતાની અપુનર્બંધક ઠાંત્રિશિકા (ક્રા ૧૪, સ્થા ૨-૪)મા એ બંને

મનો નિર્દેશ્યા છે અને તેમણે ચોતાની દૃષ્ટિએ એ બંને મતોનો સમન્વય પણ કર્યો છે તેઓ કહે છે કે માર્ગભિમુખ અને માર્ગપતિત એ બંને અપુર્ણધક જીવની જ ઉત્તરકાલીન ચક્રતી અવસ્થાઓ છે, પણ જ્યોત્ષ્ણ એ બે અવસ્થાઓને અપુનર્જયધક પહેલાંની અને તેથી વિજ્ઞાન માને છે તેઓને મતે પણ એટલું તો સમજવું જ જોઈએ કે તે અવસ્થાઓ યોગ યા ધર્મના અધિકારની કોટિમાં ગણાવી જોઈએ, કેમકે ધર્માધિકારને પાત્ર મનાયેલી અપુનર્જયધક અવસ્થા એ માર્ગભિમુખ અને માર્ગપતિતને માટે ખરું નજીકની છે અને જે માર્ગભિમુખ કે માર્ગપતિત અવસ્થામાં આવે છે તે પછી તરત જ અપુર્ણધક અવસ્થામાં આવી જાય છે માર્ગભિમુખ અને માર્ગપતિતની વ્યાખ્યા આ હરિભદ્રે આ પ્રમાણે કરી છે—‘સીવી નળીમા જતા સપ જેમ વાડો મટી સીધો થઈ જાય છે તેમ ચિત્તની અવક યા સુગ્ધ પ્રવૃત્તિ એ જ માત્ર છે’ અર્થાત્ તે સ્થિતિ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપકારક છે આવી સ્થિતિ ભણી જે જીવ વળે, પણ હજી એ પ્રાપ્ત કરી ન હોય ને માર્ગભિમુખ અને એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી હોય તે માર્ગપતિત (જુઓ લક્ષિતવિસ્તર, પા ૧૮ ઋષભ દેવ કેસરીમય સંસ્થા, રતનામ, દ્વારા પ્રકાશિત)

જ્યારે કોઈ સવ્ય જીવ આગળ વધતા એવી સ્થિતિમાં આવે છે કે હવે તે ચોતાના મકલેશ પરિણામથી કે કૃષ્ટ સ્થિતિનું મોહનીય કર્મ એક જ વાગ જાય ત્યારે તે સદૃશધક કહેવાય છે કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના મોહનીય કર્મને બે વાગ જાધનાર હોય ત્યારે તે દ્વિજધક કહેવાય છે આથી જોઈ શકાય છે કે સવ્ય જીવોમાં પણ અપુનર્જયધક ક્રમતા મદૃશધક અને મદૃશધક કરતા દ્વિજધકનો સંસારકાળ વધારે હોય છે જે અત્યારે સદૃશધક હોય તે પણ કાળક્રમે અપુનર્જયધક થવાનો જ, અને જે અપુનર્જયધક બને તે ક્રમે પ્રવિશેષ પણ કરવાનો જ પરંતુ અહીં ધ્યાનમાં

## અયમથી ૧તી કેટલીઝ અન્ય સિદ્ધિઓ

- ૧૭ પશ્ચિનામત્રયસયમાદતીતાનાગતજ્ઞાનમ્ । (૩, ૧૬) ધર્મ, લક્ષણ અને અવસ્થા૩૫ ત્રિવિધ પરિણામમા સયમ કરવાથી યોગીને અતીત અને અનાગતનું જ્ઞાન થાય છે
- ૧૮ શબ્દાર્થપ્રત્યયાનામિતરેતરાખ્યાસાત્ સકરસ્તપ્રવિમાગ-સયમાત્ સર્વભૂતરૂતજ્ઞાનમ્ । (૩, ૧૭) શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન એ ત્રણના અધ્યાસથી તેમા ભેદ વ્યાસતો નથી, તેથી એમના ભેદ વિશે સયમ કરવાથી સર્વ પ્રાણીઓના શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે
- ૧૯ પ્રત્યયસ્થ પરવિજ્ઞાનમ્ । (૩, ૧૯) ચિત્તવૃત્તિના સયમથી પરચિત્તનું જ્ઞાન થાય છે
- ૨૦ મૈત્ર્યાદિષુ વલ્લાનિ । (૩, ૨૦) મૈત્રી વગેરેમા સયમ કરવાથી અવદ્યમ ખત પ્રાપ્ત થાય ■
- ૨૧ મુષનજ્ઞાન સૂર્યે સયમાત્ । (૩, ૨૧) સૂર્યમા સયમથી સર્વજીવનનું જ્ઞાન થાય છે
- ૨૨ ઓઘાકાશયો સંવચનયમાદિવ્ય ઓત્રમ્ । (૩, ૪૧) ઓત્ર અને આકાશના સંબંધ વિશે સયમ કરવાથી ઓત્ર દિવ્ય બને છે, અર્થાત્ ઓત્ર અતીત, અનાગત, સૂક્ષ્મ તથા વ્યવહિતાદિ શબ્દને અવધુ કરવાના સામર્થ્યવાળુ થાય છે
- ૨૩ યાવાકાશયો મવચસંયમાત્ લઘુતલસમાપત્તેષ્ઠાકાશ-ગમનમ્ । (૩, ૪૨) શરીર અને આકાશના સંબંધ વિશે સયમ કરવાથી ૩ જેટલું હલકાપણુ સધાતા આકાશમા ગમન થઈ શકે ■
- ૨૪ ૨૫ સ્થૂલસ્વરૂપસૂક્ષ્માત્રવાર્યવત્ત્વમયમાદ્ ભૂતજય । (૩, ૪૪) તત્ત્વોડ્ગિમાદિપ્રાદુર્ભાવિ કાયસપત્તસ્ત્વમનિષિષાતથા(૩, ૪૫) પૃથિ યાદિ પાંચ ભૂતોની સ્થૂલ, સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ, અવયવ અને અર્થવત્તા એ પાંચ અવસ્થાના સયમથી ભૂતોનો જય

થાય છે, અને ભૂતજન્મથી અલ્પિમા વજેરે અજ મહાસિદ્ધિ  
ઓના ઉદય થાય છે, રૂઢાવણ્યાદિ શરીરસ પત્તિ પ્રાપ્ત થાય  
[ તેમજ શરીરમા એ ભૂતોના ધર્મની બાધક અસર  
થતી નથી

૨૬ તતો મનોજવિત્ત્યં વિક્ષરણભાય પ્રધાનઙ્ગયઃ । (૩, ૪૮)  
 હિદ્રયજય ચવાપી કાયાની મનના જેવી શીઘ્ર ગતિ થાય  
 છે, હિન્દ્રિયો હજુ દેશ, કાળ અને સૂક્ષ્મ વિષયોમાં મનતે  
 છે અને પ્રકૃતિનો જય થાય છે

२७ सत्यपुरुषाभ्यताख्यातिमात्रस्य सर्वमाधाधिष्ठातृत्व न स  
ज्ञातृत्य च । (३, ४८)

બુદ્ધિ અને પુરુષના ભેદરૂપ વિવેકજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર  
 યોગીને સર્વજ્ઞ નિયંતાપણુ તથા ભવજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય છે

✱                      ✱                      ✱

જૈન પરપગમા પણ સુયમથી પ્રાપ્ત થતી અનેક  
લગ્નિયો શાસ્ત્રોમાં વર્ણવવામાં આવી છે, જેમકે,

૧ આભોસહિ—આ લલિત નાત કરનાર સાધક યોગીના  
સ્પર્શ માનથી જ રોગ દૂર થઈ શકે ॥

૨ વિષ્ણોસહિ, બ્રહ્માસહિ, જલ્લમાસહિ—જેના વડે સાધકના  
શરીરના મૂત્ર, શ્લેષ્મ વગેરે જેવા જુદા જુદા મળોના સ્પર્શથી જ  
રોગ દૂર થાય છે

ક સલિ નસોય—બેના વડે યોગી શરીરના અમે તે ભાગથી સાલણી શકે અથવા દરેક ઇંદ્રિય બીજી ઇંદ્રિયોનાં કામ કરી શકે

४ ऽशुभर्ह—जेनाथी ऽशुभति मन पर्यायज्ञान प्राप्त थाय  
(तत्त्वाय १, २४-२५)

૫ સર્વોસદ્ધિ—જેનાથી માધકના સર્વ અવયવો ઔષધિનું કામ આપે

- ૬ ચારણ—જેમાં સમય, તપ, વિદ્યા, મત્ર આદિની સાધનાને બળે દૂર દૂર છોડીને જવા આવવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય (આને ઉપર વર્ણવેલ ૨૩મી સિદ્ધિ સાથે સરખાવી શકાય)
- ૭ આસીવિસ—જેના વડે તપથી શાપ આપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય
- ૮ કેવલી—જેનાથી કેવળજ્ઞાન મળે (૨૭મી સિદ્ધિ સાથે મરખાવો)
- ૯ મણુનાણિણી—જેનાથી વિપુલમતિ મન પર્યાયજ્ઞાન થાય (તત્ત્વાર્થ ૧, ૧૪ અને ૨૫)
- ૧૦ પુન્નવધગ, અરિહંત ચક્કવહી, બળદેવ, વાસુદેવ વગેરે—જેનાથી પૂર્વધર, અર્હંત, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ વગેરેની શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય

\* \* \*

ખોઈ પગપગમાં વિભૂતિ યા સમિવ 'અસિદ્ધા' નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને આ અસિદ્ધાઓ કોઈ ઠેકાણે પાચ તો કોઈક ઠેકાણે છે વણુવવામાં આવેલી છે

- ૧ ઇન્દ્રિવિધ—જેનાથી અનેકરૂપે પગલ થનાય, હીવાલ પર્વત વગેરેની આરખા નીકળી શકાય, આકાશમાં છોડી શકાય અને સૂર્ય ચંદ્રને હાથથી સ્પર્શી શકાય
- ૨ દિપ્પસોત (દિ યશ્રોત)—જેના વડે દેવતા અને મનુષ્યના તેમજ દૂર અને નિકટના શત્રો સાબળી શકાય (આ સમિધ પત જલિ પ્રમાણે ઉપર વર્ણવેલ ૨૨મી સિદ્ધિ તેમજ જન 'સલિત્રમોય' સાથે સરખાવી શકાય)
- ૩ પગચિત્તવિજનતા—જેનાની બીજાના ચિત્તનું ચાર થાય (આ પણ વૈદિક અને જૈન પરપરામાં સમાન ■ સરખાવો પત જલિ પ્રમાણેની ઉપર વર્ણવેલી ૧૮મી સિદ્ધિ અને જૈન ઉણુમડ ને મણુનાણિણી)

---

૧. આ આવશ્યકનિયુક્તિ ના ૬૯-૭૦ અને જેના પરની મહત્ત્વ ગિરિ દીક્ષા પા ૮૭-૭૮

- ૪ પુન્નેનિવાસાનુસ્સતિ—જેના વઢે પૂન જ મોનું જ્ઞાન થાય  
(સરખાવો પત જલિત પ મી સિદ્ધિ)
- ૫ દિગ્મયકષુ—જેાથી દૂની તેમજ સૂર્યમા સદમ વસ્તુ  
જેઈ શકાય
- ૬ આસવકૃષ્ણયકગ્ણાણુ—જેનાથી આસવો (આત્રવો)નો ક્ષય  
કરનારુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય

આ પગથી જેઈ શકાશે કે દરેક પરપગજે ચોતપોતાની  
ગીતે સ મમ અર્થાત યોગથી યતી જુદી જુદી લબ્ધિઓ થા વિમુત્તિઓ  
વર્ણવી છે, જેમાની કેટલીક ઉપર બતા મા પ્રમાણે ખિલકુલ  
સામ્ય ધરાવે છે

### પરિશિષ્ટ ૪

#### કાળજ્ઞાન

જીવન-મરણ, લાલ-હાનિ, શુભ-અશુભ જેવા ભાવી  
જલણવા માટે મનુષ્યજાતિએ લાખા કાળથી અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે  
તે પ્રયત્નોને પરિણામે અનુભવ તેમજ કલ્પનામૂલક અનેક શાસ્ત્રો  
પણ રચાયાં છે, જેની આ શાખાઓ અજગનિમિત્તવિદ્યા નામથી  
જાણીતી છે આ નિમિત્તવિદ્યા કોઈ એક જ પગ પરમા સીમિત  
નથી ભારતીય પરંપરાને હિંદી કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય  
કે તે વેદિક-અવેદિક બધી જ પરંપરાઓમાં ઓછેવત અશે મળી  
આવે છે અથર્વવેદ અને ઐતરેય આરણ્યક જેના પ્રાચીન વેદિક  
બ્રહ્મા સ્વપ્ન આદિ દ્વારા શુક્ષ્માશુક્ષ્મની સૂચના નિર્દેશાયેલી છે  
મહાભારતમાં પણ મૃત્યુસૂચક ચિહ્નોનું થોડું વર્ણન છે કારણક-  
સહિતા, ચગ્ક, સુનુત, વરાહસહિતા, મત્સ્યપુરાણ, વાલ્મીકીપુરાણ,  
યોગશાસ્ત્ર (પત જલિ), કાળજ્ઞાન (શલુનાથ) અને ધર્મસિંધુ આદિ  
અનેક વેદિક બ્રહ્મા મૃત્યુસૂચક વિવિધ ઉપાયોનો થોડો ઘણો  
નિર્દેશ થયેલો છે જોઈ વાક્યમયમા અત્યાર લગી મિલિ દૃષ્ટ-હો  
સિવાય અન્યત્ર આવી વિધાનું વણુ ન જેવામા નથી આ બુ મિ



પન્ડિતોમાં પણ માન શુભાશુભ સ્વપ્ન પૂરતી ચર્ચા છે, પરંતુ બૌદ્ધ સાહિત્ય સંપૂર્ણભાવે બેવાય તો જ આ વિશે કાઈક વધારે કહી શકાય જેન પરંપરામાં અજાગનિમિત્તવિધાનો વિચાર પ્રાચીન કાળથી ખેડાયેલ છે બાર અગ પૈકી હુમ ચયેલ દષ્ટિવાડ નામના બાગમાં અગમાં એ વિધાનું અસ્તિત્વ ઉત્તરકાલીન બ્રથકારોએ નોંધેલું છે, પરંતુ ઉપનિષદ શ્રેતાબ્દ દ્વિગબર સાહિત્યમાં અનેક બ્રથ અને નકાચો એવા છે જેમાં સાવિસૂચક રિષ્ટ કે અ રિષ્ટોનું અનેકવિધ તેમજ વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે. જો કે આ નિર્બુકિતમાં લાખુ વર્ણન નથી, પણ રિષ્ટસમુચ્ચયના કર્તા દુર્ગદેવે નોંધેલ અને ઉપયોગ કરેલ ‘મરણુક ડિકા’ નામનો કોઈ પ્રાચીન બ્રથ એવો હોતો જેમાં કાળચાનનું વિવિધ અને વિસ્તૃત વર્ણન હતું ‘સ વેગ ગગાલા’ અને આચાર્ય હેમચંદ્રનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ એ જે બ્રથો, તેમાંય છેલ્લા, આ વિષય ઉપર સૌથી વધારે પ્રકાશ નાખે છે.

મત્યુસૂચક નાનાવિધ ચિહ્નોનું વર્ણન કરનાર વૈદિક-અવૈદિક બ્રથોનું વિસ્તાર અને ખારીકાઈથી તુલનાત્મક અધ્યયન કરી હોં એ એસ ગોપાણીએ પોતાના સુભ માહિત ‘નિષ્ટસમુચ્ચય’ નામના પુસ્તકમાં આ વિષયને લગતી બહુ કીમતી અને ઉપયોગી માહિતી પૂરી પાડી છે, જે આ વિષયના અભ્યાસી માટે ખાસ મહત્વની છે.

### પરિચિદ ૫

**આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમની ભૂમિકાઓ અને  
ધ્યાનોની તુલના**

### વૈદિક પરંપરા

આ પરંપરાના જે બ્રથો એવા છે જેમાં વલુ વેલી ભૂમિકાઓ દ્વિતવાદી કે અદ્વિતવાદી એ બધાને માન્ય છે તેમાંથી પડેલા બ્રથ છે પાત જલ યોગસુત્ર અને જાને યોગવાસિષ્ઠ યોગસૂત્રભાષ્યમાં ચિત્ત પાચ પ્રકારનું વલુ વ્યુ છે ક્ષિપ્ત, મૂઢ, વિક્ષિપ્ત, એકાગ્ર અને

નિરુદ્ધ ૧ તેમાંથી ક્ષિપ્ત અને મૃક એ બે ચિત્તો આધ્યાત્મિક વિકાસનો પ્રારંભ થયા પહેલાના છે વિશિષ્ટ વખતે એવા વિકાસનો પ્રારંભ છતાં મુખ્યપણે અવિકાસ હોય છે તેથી એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ એ બે જ વિકાસક્રમમાં આવે એકાગ્ર ચિત્તમાં સપ્રજ્ઞાત અને નિરુદ્ધમાં અસપ્રજ્ઞાત-યોગ મનાયો ॥ સપ્રજ્ઞાત યોગમાં સ્વૃજ કે સૂદૃઢ આવળન હોય છે, જ્યારે અસપ્રજ્ઞાત નિરાવળન હોય ॥ અને તેથી જ તે નિર્બીજ અને અસ્કારશય ॥

સપ્રજ્ઞાતયોગ ચાર પ્રકારનો છે (૧) ચિત્કં, વિચાર આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૨) ચિત્કં રહિત પણ વિચાર, આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૩) ચિત્કં અને વિચાર રહિત પણ આનન્દ અને અસ્મિતાયુક્ત, (૪) ચિત્કં, વિચાર અને આનન્દ રહિત અને માત્ર અસ્મિતાયુક્ત (યોગસૂત્ર ૧, ૧૭)

વાચસ્પતિએ મધુમતી, મધુપ્રતીકા, વિશેષા અને સસ્કાર શેષા નામે ચાર ચિત્તભૂમિઓ નોધી છે (યોગસૂત્ર ૧ ૧)

અહીં એ પણ નોધવું જરૂરી છે કે યોગસૂત્ર (૩, ૫૧)ના ભાષ્યમાં યોગીના ચાર પ્રકારો દર્શાવેલા છે; જેમકે (૧) પ્રથમ કલ્પિક, (૨) મધુસૂમિક યા ઋત ભરપ્રજ્ઞ, (૩) પ્રજ્ઞાજયોતિ, (૪) અતિકા તત્સાવનીય

૧. જે ચિત્ત રત્નેશુભ્રુની બહુલતાને લીધે હમેશા અનેક વિધોમાં પ્રેરાઈ હોવાથી અત્યંત અગ્નિર હોય તે ક્ષિપ્ત (૨) જે ચિત્ત તમોશુભ્રુના પ્રાણસ્થથી નિદ્રાવૃત્તિવાળું અને તે મૃત (૩) જે ચિત્ત અતિથરતા વિશેષ હોવા છતાં ચારેક ક્યારેક પ્રચરણ વિધોમાં સ્થિરતા અનુભવે તે વિચિત્ર (૪) જે ચિત્ત મેઠવાન-સ્થિર બની બધે તે એકાગ્ર (૫) જે ચિત્તમાં તમામ વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ પો હોય અને માત્ર સસ્કારો જ બાકી રહ્યા હોય તે નિરુદ્ધ (જુઓ પુરાતત્ત્વ પુસ્તક ૧ અઠ ૨ મા ૫ સુખલાલજીનો લેખ ભારતીય દરનોમાં આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમ પા ૧૦૦ માં ૩૦૦)

યોગવાસિષ્ઠ ચૌદ ભૂમિકાઓ ગણાવે છે તેમાંથી સાત અસાન ભૂમિકાઓ છે અને સાત જ્ઞાનભૂમિકાઓ. પહેલી સાત અવિકાસની અને બીજી સાત વિકાસની દશાઓ છે તે આ પ્રમાણે (૧) બીજાભ્રમ, (૨) ભ્રમ, (૩) મહાભ્રમ, (૪) ભ્રમસ્વપ્ન, (૫) સ્વપ્ન, (૬) સ્વાભ્રમ, (૭) સુષુપ્તિ<sup>૧</sup> જ્ઞાનમય સ્થિતિના પદ્મ માત્ર લાગ કરી તેને જ્ઞાનભૂમિકાઓના નામથી ઓળખાવ્યા છે; એમકે (૧) શુભ્રેચ્છા, (૨) વિચારણા, (૩) તત્ત્વજ્ઞાનસા, (૪) સત્વા પતિ, (૫) અસસક્તિ, (૬) પદાર્થભાવની, અને (૭) તુર્યાગાર (જુઓ પુરાતત્ત્વ એજન)

૧ (૧) પહેલી ભૂમિકામાં અહત્વ-અમત્વબુદ્ધિની ભગ્વતિ નથી હોતી; માત્ર તેવી ભગ્વતિની ગીજરૂપે યોગ્યતા હોય. તેથી તે બીજાભ્રમ હોવાય છે આ ભૂમિકા વનસ્પતિ જેવા સુદ નિઃશયમાં માની શકાય (૨) બીજી ભૂમિકામાં અહત્વ-અમત્વબુદ્ધિ અવસરી ભગે છે, તેથી તે ભ્રમ હોવાય છે આ ભૂમિકા કોટ પત્તન, પણ પક્ષીમાં માની શકાય (૩) ત્રીજી ભૂમિકામાં અહત્વ-અમત્વબુદ્ધિ વિશેષ પુષ્પ છે તેથી તે મહાભ્રમ હોવાય છે આ ભૂમિકા મનુષ્ય દેવ અદિ નિઃશયમાં માની શકાય (૪) ચોથી ભૂમિકામાં ભ્રમત્ત્વ અવગ્યાના અનોશન્ય (શ્રમ)નો સમાવેશ થાય છે એમકે, એકને જાણે જે અદ્વ દેખાયા છીપમાં કપાત્ત જ્ઞાન અને કાઝવામાં પાળીની ભુદ્ધિ આ હેતુથી આ ભૂમિકા ભ્રમસ્વપ્ન હોવાય છે (૫) પાંચમી ભૂમિકામાં નિદ્રા વખતે આવેલ સ્વપ્નનું ભગ્વા બાઈ ને જ્ઞાન થાય છે તેનો સમાવેશ છે તેથી તે સ્વપ્ન હોવાય છે (૬) છઠી ભૂમિકામાં વર્ષોના વર્ષો સુધી ચાલુ રહેલ સ્વપ્નનો સમાવેશ થાય છે આ સ્વપ્ન સરીરમાં થયા છતાં પણ ચાલુ રહે છે તેથી તે સ્વપ્નભ્રમ હોવાય છે (૭) સાતમી ભૂમિકામાં નિદ્રાની હોય છે એમાં જ્ઞાન જેવી સ્થિતિ થઈ નથી અને ક્યો માત્ર વાસનારૂપે રહેલા હોય છે, તેથી તે સુષુપ્તિ હોવાય છે ત્રીજીથી સાતમી સુધીની પાંચ ભૂમિકાઓ સ્વપ્નપદ્મ મનુષ્યનિઃશયમાં અનુભવાય છે જુઓ યોગવાસિષ્ઠ ઉત્પત્તિપ્રકરણ સ. ૧૭

૨. (૧) જ્ઞ મુદ્ધ ન શા મદ રકુ ર હવે તો શાશ અને સજ્જન દોરા

## બીજી પરપરા

આના મુખ્ય બે ભાગો ૧) સ્થવિરવાદ અને મહાયાન સ્થવિરવાદ ૨) આધ્યાત્મિક વિકાસની છ ભૂમિકાઓ કરવામાં આવી છે ૧ અધપુયુજ્જન, ૨ કલ્વાણપુયુજ્જન, ૩ સોતાપન, ૪ મહાગામી, ૫ અનાગામી યા ઓપપાતિક, ૬ મરહા

કાર્તિક આત્માવરોધન કરીશ એવી વૈરાગ્યપૂર્વક બે ઇચ્છા તે ઇચ્છેછા ૨) શાસ્ત્ર અને સત્તત્ત્વના સસંગ પૂર્વ વૈશ્યાવ્યાસને લીધે જે સદાચારમાં પ્રવૃત્તિ થતી તે વિચારણા (૩) ઇચ્છેછા અને વિચારણાને લીધે જે હિંદ્રોના વિષયોમાં આસક્તિ ધટે છે તે તનુમાનસા દેવાય છે મારજુ ૩ તેમાં સંકપવિકલ્પ યોગા થાય છે (૪) ત્રણ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી ચિત્ત શુદ્ધિમાં પહોંચી શકાય છે અને શુદ્ધ મેષા આત્મામાં જે રિયતિ થવા પામે છે તે સત્ત્વ પતિ (૫) હવેની ચાર ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી અને સમાધિના અમરૂપ પરિવારથી એવી અવરેષા થાય છે કે જેમાં ચિત્તની ૪૬૧ નિરતિરાય આત્માનંદો ચમત્કાર પુષ્ટ થયેલ હોય છે તે અસંસારી ભૂમિ (૬) પાંચ ભૂમિકાઓના અભ્યાસથી પ્રગટ થયેલ આત્માશામ રિયતિને ત્રીધે મેક એવી દગા પ્રાપ્ત થાય છે કે બાહ્ય ને આંતર તરે બધા પદાર્થોની ભાવના છૂટી જાય છે દેહવાત્રા રૂપ બીજના પ્રવરતને લઈને ચાલે છે તે રાદાશબવતી ભૂમિકા (૭) ૭ ભૂમિકાઓના અભ્યાસને લીધે બેદભાવનુ જ્ઞાન નિતકુલ મળી જવાથી ૭ એકમાત્ર વ્યક્તિવાનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે તે દુષ્ટતા આ સ્થાવરી દુષ્ટતાવરેષા ૭૫ મુક્તિમાં હોય છે વિદેહમુક્તો વિષય ત્વારણાદની દુષ્ટાનિત અવરેષા છે જુઓ યોગવાનિષ્ઠ નિરતિ પ્રકરણ સ ૧૧૮ વધ નિર્વાણપ્રકરણ સ ૧૨ અને પુરાવરવ પા ૨૦૭

૧ (૧-૨) પુયુજ્જન એટલે સામાન્ય મનુષ્ય તેના અધપુયુજ્જન અને કલ્વાણપુયુજ્જન એવા બે એકે છે એવા—

દુષ્ટે પુયુજ્જના કૃતા મુદ્દેનાદિષ્વધુના ।

મંથો પુયુજ્જનો દકો કયાવકો પુયુજ્જનો ॥

—મન્નિત્તમનિલાય મૂળ પરિવાયમુત્તવશ્વના

આ બંનેમાં સુરોજના (જ વન) તો દશેય હોય છે હતા અતરહો

આમા પડેથી અવિકામકાલીન, બીજી અલ્પમાન વિકામવાળી, ત્રીજીથી પાચમી ચડિયાતા વિકાસવાળી અને છઠી પૂર્ણ વિકાસની ભૂમિકાઓ છે.

કેટલીક વાગ પુષ્પજનન અને જોનનુ એવા પલુ અજ્ઞાન કાલીન ભૂમિકાના બ ભાગો કરવામા આવે છે, ૫૦ તુ જોનનૂની વ્યાખ્યા દરક સ્થળે એકસરખી નથી કેટલીક વાગ એ ભૂમિકાને જ્ઞાનકાલીન અવસ્થાઓમા ગણાવવામાં આવી છે, અર્થાત જોનનૂ સોતાપન, સકદાગામી કે અનાગામી હોઈ શકે જ્ઞાનકાલીન ભૂમિકાઓમાથી સોતાપન ને સકદાગામી માટે અધિશીલ, અનાગામી માટે અધિચિત્ત ને અરહા માટે અધિપ્રજ્ઞ શબ્દો પલુ યોજવામા આવે છે.

મહાયાન ૫ પરામા પલુ ભૂમિકાઓની ખાખતમા કંઈક નામમેદ ને મખ્યામેદ પ્રવર્તે છે આમાન્ય રીતે દશ ભૂમિકાઓનો ઉલ્લેખ મળે છે અને આ દશેય ભૂમિકાઓ જ્ઞાનકાલીન છે કેટલેક સ્થળે ('જોધિમત્ત્વભુમિ' નેવા જ યોમા) ૧૨ ભૂમિઓનો નિર્દેશ ॥ તેમા અજ્ઞાનકાલીન એ ભૂમિકાઓ ઉમેરવામા આવી ॥ ખાકીની દશભૂમિઓ તદન સમાન છે, બેદ હોય તે તે માત્રનામનો

તો તે એટલુ જ કે પહેલાન આય કર્શન (સત્સમ) પ્રાપ્ત થયેલ નથી હોઈ જ્યાં બીજાને ને પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે આ બે ને નિર્વાણમા નથી પરાક્રમુખ હોય છે નિર્વાણમા ને પ્રાપ્ત થયેલાના ૧૨ પ્રકાર છે (૩) જેણે જલ સ યો જનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે સોતાપન, (૪) જેણે ૨જ સ યો જનાનો ક્ષય અને પછીથી બેનુ રોધિત્વ કયુ હોય તે સકદાગામી (૫) જેણે માયેનો ક્ષય કર્યો હોય તે આર્યાપતિક (૬) જેણે ૬થો સ યો જનાનો ક્ષય કર્યો હોય તે અરહા સોતાપન વધારેમા વધારે સ્વત વાર મનુષ્ય લોકમા અવતરે છે ત્યારબાદ અવરથ નિર્વાણ પામે છે સકદાગામી એક જ વાર મનુષ્યનો મા આવે છે, પછી નિર્વાણ પામે છે આર્યાપતિક બહા-લોકમાથી જ નિર્વાણ પામે છે અરહા તે ત્રિવિધમાંથી જ નિર્વાણ મેળવે ॥ ૬સ સ યો જનાઓ માટે જુઓ અનુનરનિહાય (પા ૧૭ કુટનેદ ૧૩) મન્નિત્રમનિહાય જુદા ધમ આશ્વિ સય અરાહી (પા ૬૬) તથા પુરે તત્ત્વ પા ૨૦૩ ૪

જ છે તે દશ ભૂમિઓ આ પ્રમાણે છે ૧ પ્રમુદિતા, ૨ વિમલા, ૩ પ્રસાહરી, ૪ અધિભતી, ૫ સુદુર્જયા, ૬ અભિમુખી, ૭ દુર ગમા, ૮ અચના ૯ સાધુમની ૧૦ વમમેયા<sup>૧</sup> 'જોધિસત્તમભૂમિ' બ્રથમા બાર ભૂમિઓ આ ગીતે છે ૧ ઓનવિહાર, ૨ અધિ મુક્તિચયાવિહાર, ૩ પ્રમુદિતાવિહાર, ૪ અધિશીનવિહાર, ૫

૧ (૧) પ્રમુદિતા—સ્વપ્ના કુદર અર્થે સુદૃઢ પ્રાપ્ત કરવા ધી મહત્વા યમા ભમે ને ચિત્તમા તેથી જોધિને સકળ કરે ને તેથી કરી પ્રમેદ અનુભવે તે િથિતિ પ્રમુદિતા

(૨) વિમલા—નીલ પ્રાણીમેને ક માત્રથી તિવારવા માટે થોતે જ પ્રથમ દિસાવિરમણ આદિ યોગનું આચરણ કરી દાખવે બેસાડવા પ્રવત્ન કરે ત્યારે વિમલા

(૩) પ્રસાહરી—જ્યારે આઠ જ્ઞાન અને મૈત્રી અદિ ચાર બ્રહ્મ વિહારની આવના કરે અને પ્રથમ કરેલ સકળ પ્રમાણે અન્ય પ્રાણીમેને કુ ખમુક્ત કરવા પ્રવત્ન કરે તે િથિતિ

(૪) અધિભતી—પ્રાપ્ત કરેલ ગુણોને સ્થિર કરવા નવા મેળવવા તેમજ કોઈ પણ ભતના દોષનું સેવન ન કરવા બેઠથી વીથ<sup>૧</sup> પારમિતા સાથે ત્યારે અધિભતી

(૫) સુદુર્જયા—કલ્યાણત્તિ વિશેષ વળે અને ચાર આવ સત્યોનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય એવી જ્ઞાનપારમિતા આવે ત્યારે

(૬) અભિમુખી—મહાકલ્યાણ વડે જોધિસત્તમથી આત્મ જઈ અદ્વત્ત-પણ પ્રાપ્ત થાય અને દસ પારમિતામાંથી વિશેષે પ્રજ્ઞાપારમિતા સાથે ત્યારે

(૭) દુરગમા—જ્યારે દશે પારમિતા પૂર્ણ સમાપ્ત

(૮) અચના—મરીરે જાતી અને મનને લગતી જાગતો વિરોની ચિતાથી સકળભાવે મુક્ત થાય અને વિશ્વને લગતા પ્રજ્ઞા વિરોનું સ્પષ્ટ અને વિગતે જ્ઞાન થાય તેમજ અલિપ્ત થવાનો સકલ તો વડે ત્યારે અચના

(૯) સાધુમની—કરેક જીવને દોષવત્તી આપવા માટે એના અધિહારને પારખવાની સ પૂર્ણ સક્તિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે

(૧૦) વમમેયા—સવજ્ઞત્વપ્રાપ્તિ ને મહાયાનદર્શિએ તથાગત

આ ભૂમિએ ના વિરુદ્ધ વણ ન માટે જુઓ નહિનામ કલકૃત આરપેટ્ટુઓ મહાયાનથી  
- રિવેરન કુલીનવાન થા રા

અધિચિત્તવિહાર, ૬૭૮ અધિપ્રજ્ઞાવિહાર, ૯ સાબિસ સ્કારસા  
ભોગનિર્નિમિત્તવિહાર, ૧૦ અનાભોગનિર્નિમિત્તવિહાર, ૧૧  
પ્રતિસ વિદ્વિહાર, ૧૨ પરમવિહાર

હીનયાનની ભૂમિએને મહાયાનની ઠંઠ ઠંઠ ભૂમિએ સાથે  
સગળાવી શકાય એ અમે નીચે કોષ્ટકમાં દર્શાવું છું આ  
બાબતમાં એટલું બોધવું જરૂરી છે કે મહાયાનની 'પ્રમુદિતા' સાથે  
હીનયાનની કોઈ પણ ભૂમિકા સામ્ય ધરાવતી નથી, કેમકે હીન  
યાનમાં સર્વ જીવોને ઉદ્ધારવાનો બોધિમત્ત્વ એવો આદર્શ કે  
સંકલ્પ નથી, જ્યારે 'પ્રમુદિતા'માં એ સંકલ્પ છે હીનયાન 'અર્હંત' કે  
પદ્ધતિ અર્થાત્ વ્યક્તિગત નિર્વાણથી જ અટકે છે, જ્યારે મહાયાન  
પ્રમાણે બોધિસત્ત્વનો આદર્શ 'અર્હંત' તદ્દમાં નહિ, પણ દશમાની  
છેલ્લી ચાર ભૂમિકામાં સિદ્ધ થઈ શકે છે

## હીનયાન

- ૧ અધ્યપુત્રજનન યા પુત્રજનન
- ૨ કલ્યાણપુત્રજનન યા જોતસુ
- ૩ સોતાપન્ન
- ૪ સંકહાગમી } અધિશીલ
- ૫ અગામી યા અધિચિત્ત
- ૬ અરહંત યા અધિપ્રજ્ઞ

## મહાયાન

- ૧ જોતવિહાર
- ૨ અધિમુક્તિસર્ચાવિહાર
- ૩ પ્રમુદિતા યા પ્રમુદિતાવિહાર
- ૪ વિમલા યા અધિશીલવિહાર
- ૫ પ્રભાકરી યા અધિચિત્તવિહાર
- ૬ અધિભૂમતી
- ૭ સુદુર્જયા } અધિપ્રજ્ઞાવિહાર
- ૮ અભિમુખી
- ૯ દુરમ્મા યા સાલિસ સ્કાર-  
સામોગનિર્નિમિત્તવિહાર
- ૧૦ અચલા યા અનાભોગનિર્નિ-  
મિત્તવિહાર
- ૧૧ માધુમતી યા પ્રતિસ વિદ્વિ-  
હાર
- ૧૨ ધમ મેવા યા પરમવિહાર

## જન પરંપરા

આમા પ્રાચીન આત્મને અનુસરી એક વર્ણન આને બીજું માત્ર ઇરિલક્ષના જ્યોતે અનુસરી પહેલામા શુભસ્થાન નામે ચૌદ મુમિકાઓ છે (૧) મિથ્યાદિ, (૨) સાસ્વાદન, (૩) સમ્યક્-મિથ્યાદિ, (૪) અવિરતસમ્યક્દિ, (૫) દેગવિરતિ (વિરતા-વિગત), (૬) પ્રમતસચન, (૭) અપ્રમતમત (૮) અપૂર્વકરણ (નિવૃત્તિમાદર), (૯) અનિવૃત્તિમાદર, (૧૦) સૂક્ષ્મસપરાય, (૧૧) ઉપશાતમેહ, (૧૨) ક્ષીણમેહ (૧૩) સયોગકેવલી (૧૪) અયોગ કેવલી આમા પહેલા ત્રણ શુભસ્થાનો એ અવિકાસકાળ છે,

૧ (૧) એ અવસ્થામા દશનમેહનીવની પ્રજાગ તે હીયે સમ્યક્ત્વ મુખ આપત વધેશે દોષથી આત્માની તત્વકચિ ન પ્રગટી રાની નથી એવી તેની ૬ મિથ્યા (સત્યવિકલ) દોષ છે તે અવસ્થા મિથ્યાદિ (૨) અગિવારમા મુખરવાનથી પતિત થઈ પ્રથમ મુખસ્થાન ઉપર આવતા વચ્ચે જઈ ન શકે વખત સુધી એ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સાસ્વાદન આનું સાસ્વાદન નામ એટલા માટે છે કે તેમા પતને મુખ આત્માને તત્વકચિનો અસ્પષ્ટ પણ આસ્વાદ દોષ ને એવી રીતે મિગ્રામના કોમળ ભાઈ ઉદયી થતી વખતે એ નિવૃત્તિ રવાન દોષ છે આ બીજું શુભસ્થાન તત્તે મુખ આત્માને ન દોષ છે (૩) કીચકે દીપતા માનસની થે ૭ અવસ્થામા આત્મા દોષાયમાન દોષ છે એને હીયે તે સવવા સ ૬ ન હરી ને તે નથી કે અવસ્થા મિથ્યાદિની રિષ્ટિમા રહી શાતે નથી અર્થાત્ તેની સમવાણુ એવી મિથિ જની ભવ છે તે અવસ્થા સમ્યક્ મિથ્યાદિ આ શુભસ્થાનમા દશનમેહનીવનુ ત્રિષ પ્રથમ ૭૬૨૧ દીપ રહેનું નથી પણ તે દોષ છે ખરુ (૪) એ અવસ્થામા દશનમેહ નીવનું ભગ મા તેા નિવૃત્તિ રૂપી ભવ છે કે વિરલ થઈ ભવ છે અને તેા નિવૃત્તિ ક્ષીણ થઈ ભવ છે એને હીયે આત્મા અસવિગ્ધપણે સત્ય દશન હરી રહે છે એ અવસ્થા અવિરતસમ્યક્દિ આનું અવિરત નામ એટલા માટે છે કે તેમા આદિવમેહનીવની સત્તા સચિયેષ દોષથી વિરતિ (વાતરતિ) રહેવ પામતી નથી (૫) એ અવસ્થામા સત્યદશન ઉપરાંત અપારી પણ સૂક્ષ્મ થાય છે તે દેશવિરતિ આમા



ત્યારબાદના મોક્ષકાળ છે ૧

આ ઘૌડ ગુણસ્થાનને સક્ષેપમા બહિરાત્મ-અવસ્થા, અન્ત  
ગત્મ-અવસ્થા અને પરમાત્મ-અવસ્થા એમ ત્રણ ભાગમાં પડે  
છે. કહેલા મળે છે પડેલી અવસ્થામાં જીવનું વિશુદ્ધ રૂપ અત્યંત

મોહનીયની સત્તા અવશ્ય ધરાવેલી હોય ■ અને તેના હાસન પ્રમાણમાં  
ત્યાગવૃત્તિ હોય છે (૬) ને અવસ્થામાં ત્યાગવૃત્તિ પૂર્ણ રીતે હાથ પામે  
છે છતાં વચ્ચે વચ્ચે રમહન સભવે છે તે પ્રમત્તસયત (૭) ને અવસ્થામાં  
પ્રમાદનો જરાયે અભાવ નથી તે અપ્રમત્તસયત (૮) ને અવસ્થામાં પહેલા  
ક્યારે પણ નહિ અનુભવેલ આત્મશુદ્ધિનો અનુભવ થાય છે અને અપૂર્વ  
વીર્યોદ્ધાસ આરંભિત સામયિક પ્રમત્ત છે તે અવસ્થા અત્યંત હરણ આત્મ  
બીજી નામ નિવૃત્તિબાદર છે (૯) ને અવસ્થામાં ચારિત્રમોહનીય કમના  
શેષ રહેલ અરોને સમાવવાનું કે મીઝ કરવાનું કામ ચાલતુ હોય છે  
તે અવસ્થા અનિવૃત્તિબાદર (૧૦) ને અવસ્થામાં મોહનીયનો અસંલોભ  
રૂપે જ હાથમાં હોય છે પણ બહુ સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં તે અવસ્થા સૂક્ષ્મ  
સપચાય (૧૧) ને અવસ્થામાં સૂક્ષ્મ લોભ સુખા સમી ભય છે તે  
ઉપગાતમોહનીય આ ગુણસ્થાનમાં હસનમોહનીયનો સવચા ક્ષય જાહેર  
ખે. પણ ચારિત્રમોહનીયનો તેવો ક્ષય નથી દોતો આત્ર તેની સર્વાયે  
ઉપશાંતિ હોય ■ આને લીધે જ મોહનો ફરી ઉદ્ભવે ચતા આ ગુણસ્થાનથી  
અવશ્ય પતન થાય છે અને પ્રથમ ગુણસ્થાન સુધી જવું પડે છે (૧૨)  
ને અવસ્થામાં હસનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયનો સવચા ક્ષય થઈ  
ભય ■ તે શીલમોહનીય આ સ્થિતિથી પતન સભવજ નથી (૧૩)  
ને અવસ્થામાં મોહના આત્યંતિક અભાવને લીધે વીતરસજદશા પ્રવટ્તના  
સાથે સવજા રક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે તે અવસ્થા સયોગકેવલી ગુણસ્થાન આ  
ગુણસ્થાનમાં શારીરિક આનંદિક અને વાચિક વ્યાપાર દ્વેષ છે  
આને ઇવન-મુક્તિ કહી શકાય (૧૪) ને અવસ્થામાં શારીરિક  
વાચિક પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થઈ ભય છે તે અયોગ કેવલી ગુ  
ણસ્થાન ઉચ્છુ છે તેથી સરીરપાતચતા ન તેની સમાપ્તિ થાય  
બાદ ગુણસ્થાનાતીત વિરેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે (આખરું ~

આવૃત્ત હોવાથી તે સસારભોજોમા જ રમ્યોપમ્યો રહે છે, બીજી અવસ્થામા જીવ પરંતુ ગાઢ આવરણ શિથિલ થતાં તેની દૃષ્ટિ સસારભોજોથી વિમુખ બની આત્માસિમુખ બને છે અને ત્રીજી અવસ્થામા તો આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રગટ થઈ જાય ■

પહેલી અવસ્થામા પડેલા ત્રણ ગુણુસ્થાનનો, બીજીમાં ચોથાથી બારમા ગુણુસ્થાનનો અને છેલ્લીમા તેગમા-ચૌદમા ગુણુસ્થાનનો સમાવેશ થાય છે ૧

ગુણુસ્થાનના આ પ્રાચીન વિચારને આ હરિભદ્ર પોતાના યોગશ્ર થોમા જુદી જુદી રીતે વર્ણવે છે

પ્રથમ અચરમાવર્તકાળ, જે આધ્યાત્મિક વિકાસના પ્રારંભ પહેલાનો કાળ છે તે, સર્વત્ર સમાન છે ચરમાવર્તથી વિકાસનો પ્રારંભ ગળાય તેમા અપુનર્બંધકસ્થિતિ આવે છે તે પછી બધા બધોમાં સમાન છે હવે જે નામ અને વર્ગીકરણનો ભેદ છે તે નીચે પ્રમાણે—

યોગબિંદુમા આધ્યાત્મિક વિકાસક્રમનું યોગરૂપે વર્ણન છે અને યોગના પાંચ ભેદો કરવામા આ થા છે ૧ અધ્યાત્મ, ૨ સાવના, ૩ ધ્યાન, ૪ સમતા, ૫ વૃત્તિસંક્ષય ૨ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમા અવિકાસકાક્ષીન દૃષ્ટિને ઓઘદૃષ્ટિ ને વિકાસકાક્ષીન દૃષ્ટિને યોગદૃષ્ટિ કહી છે યોગદૃષ્ટિના આઠ ભાગ પાડવામા આવ્યા છે ૧ મિત્રા, ૨ તાગ, ૩ બલા, ૪ દીપ્તિ, ૫ કાતા, ૬ સ્થિરા, ૭ પ્રભા, ૮ પરા ૩

યોગવિશિક્ષામા વિકાસકાક્ષીન અવસ્થાને સૂચવતા પાંચ

૧ જુઓ ૫ સુખશાલિ સપાદિત હિંની ચોથા ક્રમ અથવા પ્રેરતાવના પા ૨૬-૩૦

૨ સમ તી માટે જુઓ આ અથવા પ્રેરતાવના પા ૫૦-૫૧

ਧਾਰਮਿਕ ਆ || ੧ ਸ਼ਾਨ, ੨ ਚਿੰਨ੍ਹ, ੩ ਅਰਥ, ੪ ਆਲੋਚਨਾ,  
੫ ਨਿਰਾਲੋਚਨਾ

યોગજીવનમાં નો પ્રાચીન યજ્ઞચરિત્રને અનુસરી આધ્યાત્મિક  
 વિકાસનો ક્રમ આલેખાયો છે ૧ અપુનર્જયક, ૨ સમ્યગ્દ્રષ્ટિ,  
 ૩ દેશવિગતિ ૪ સર્વવિરતિથી પૂર્ણતા સુધી ૨

ਸਾਹਿਬ ਪਤ ਪਾਸ

પ્રજ્ઞાપદ્મ દીપનિકાયની સુમત્તાનિષ્ઠાનિની જડકથામાં આવતા ઉદ્ધેષને અનુસરી આજુબઠા જોશાસકને ન મત એવી આઠ મુમિકાઓ—૧ મદ, ૨ ખાણ, ૩ પદવીમસા, ૪ ઉજુત ૫ તેજ, ૬ સમણ, ૭ જિન ૮ પપ આ આઠમાં પ્રથમની તથા અવિકામ અને પાછગની પાંચ વિકામકમની જણાય છે ત્યાં-પાઠ માસકાળ દોરો એઈએ.

**ધાને**

યોગગાન્ધર્ભો એકાગ્રિતાના સવિતકં, સવિચાર, સાનન્દ  
અને સારિમત એવા ચાર સમજાતયોગના બેઠવણુવા ॥ વળી  
આગળ જતાં સવિતકં સન્યાત યોગના રૂણરૂપે થતા રૂઢી  
વિધવા ॥ સાક્ષાત્કારના બે જાગ પાડી અગ્રક્રમે તેને સવિતકં  
સમાપત્તિ અને નિર્વિતકં સમાપત્તિ કહેલ ॥ એ જ રીતે સૂક્ષ્મ  
વિધવા પ્રવર્તમા ॥ સવિચાર સન્યાતયોગથી થતા સૂક્ષ્મ સાક્ષા  
ત્કારને સવિચાર અને નિર્વિચાર એવી બે સમાપત્તિરૂપે  
વણવેલ છે

બૌદ્ધ ૫૦ પરામા ધ્યાનના ચાન્ ભેદ આ પ્રમાણે છે ૧  
વિતકે વિચાર પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા મહિત, ૨ પ્રીતિ-સુખ

१. समझूनी मटे शुभा आ मयणी प्रस्तावना या ५३

2	1	41	44
---	---	----	----

૩ આ ભૂમિ યોનાના અથ અને બીજા પ્રાસંગિક સુચના માટે જરૂરી

એકાગ્રતા સહિત, ૩ સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૪ એકાગ્રતા સહિત વળી એ જ પરપરામાં પાંચ બેઠ પલુ કરવામાં આયા છે તે આ પ્રમાણે છે ૧ વિતર્ક વિચાર પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૨ વિચાર પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૩ પ્રીતિ-સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૪ સુખ એકાગ્રતા સહિત, ૫ એકાગ્રતા સહિત

જેન પરપરામાં શુક્લ નામક એક ધ્યાનના ચાર પ્રકાર દર્શાયા છે, તે આ ૧ પૃથક્ત્વવિતર્ક-સવિચાર, ૨, એકત્વ વિતર્ક-અવિચાર, ૩ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી, ૪ સમુચ્છિન્ન ક્રિયાનિવૃત્તિ

ઉપર દર્શાવેલ ત્રણે પગપરાના ધ્યાનવર્ણનમાં જે શબ્દ સામ્ય છે તે મહત્ત્વનું છે તાત્ત્વિક માયતાના બેઠને ક્ષીધે તેમજ બધી પરપરાઓના વિદ્વાનો અને સાધકોની વ્યાખ્યાઓના બેઠને ક્ષીધે શબ્દસામ્ય હોના છતાં અર્થની છાયાઓ જુદી જુદી દેખાય છે, તેમ છતાં એ બધી છાયાઓમાં ઊંડાલુધી જોતાં કેટલુંક સામ્ય પલુ દેખાય છે સાખ્ય પરપરા પ્રતિવાદી છે, જ્યારે બૌદ્ધ અને જૈન પરપરા પરમાણુવાદી છે તેમાય જૈન પરપરા પરમાણુને સ્થિર માની તેમાં પર્યાયો માને છે, જ્યારે બૌદ્ધ પગપરા એવું કોઈ સ્થિર દ્રવ્ય ન માનતા માન પયાયપ્રનાહ માને છે આ ત્રણે પગપરા વચ્ચે તાત્ત્વિક માન્યતાનો બેઠ થયો પગપરાના શાસ્ત્રો જુદા, વ્યાખ્યાકારો અને સાધકચિંતકો જુદા એટલે વ્યાખ્યામાં બેઠ આવે જ હા ત વોગશાસ્ત્રમાં જે વિતર્ક અને વિચાર શબ્દ સપ્રજ્ઞાત સાથે સૂકળાવેલ છે ત્યાં એનો અર્થ અનુક્રમે સ્થૂળ વિષયમાં એકાગ્ર થયેલ ચિત્તનો સાક્ષાત્કાર અને સૂક્ષ્મ વિષયમાં એકાગ્ર થયેલ ચિત્તને ઘનો સૂક્ષ્મ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર—એવો ઠ વામાં આવ્યો છે જ્યારે એ જ વોગશાસ્ત્રમાં આગળ જતા સમાપત્તિનું વર્ણન આવે છે ત્યારે વળી સ્થૂળ સાક્ષાત્કારને સવિતર્ક અને નિર્વિતર્ક ઉક્ત્યવિધ કહ્યો છે અને સૂક્ષ્મ સાક્ષાત્કારને સવિચાર

અને નિર્વિચાર એમ ઉપવિધ કહ્યો છે સાર એ છે કે કેવળ યોગશાસ્ત્રમા જ વિતર્ક અને વિચાર એ બંને શબ્દો જુદા જુદા અર્થમા વપરાયેલા છે સવિતર્ક સમ્પ્રજ્ઞાતમા આવેલ 'વિતર્ક' પદનો અર્થ સૂક્ષ્મવિષયક સાક્ષાત્કાર એમ કહવામા આયો છે, જ્યારે એની સવિતર્ક-સમાપ્તિમા આવેલ 'વિતર્ક' પદનો અર્થ શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો અમેઢાધ્યાસ યા વિકલ્પ એમ કહવામા આવ્યો છે એ જ ગેને મવિચાર સમ્પ્રજ્ઞાતમા આવતા 'વિચાર' પદનો સૂક્ષ્મવિષયક સાક્ષાત્કાર એવો અર્થ દેવાયો છે, જ્યારે એની સવિચારસમાપ્તિમા આવતા 'વિચાર' પદનો અર્થ દેશ, કાલ અને ધર્મથી અવચ્છિન્ન એવા સૂક્ષ્મ પદાર્થનો સાક્ષાત્કાર એવો કરાયો છે

બૌદ્ધ પરંપરાના ચાર બા પાંચ ભેદ પૈકી પ્રથમ ધ્યાનમા 'વિતર્ક' અને 'વિચાર' બંને પદ આવે છે ત્યાં 'વિતર્ક'નો અર્થ 'ઊહ' છે ચિત્ત કોઈ પણ આવબનને પ્રથમ પ્રથમ પકડી તેમા પ્રવર્તે તે 'વિતર્ક' છે જ્યારે તે જ આલબનમા ચિત્ત વધારે ઊંડું ક્રિતગી એકરસ જેવું થઈ જાય ત્યારે તે સ્થિતિ 'વિચાર' આમ આલબનમા સ્થિત થવા માગતા ચિત્તની પ્રાથમિક સ્થિતિ 'વિતર્ક' અને પછીની સ્થિતિ 'વિચાર' ■

જેન પરંપરામા 'વિતર્ક'નો અર્થ શ્રુત યા શાસ્ત્રજ્ઞાન છે અને વિચાર'નો અર્થ કોઈ પણ એક વિષયમાંથી બીજા વિષયમા સંસાર યા સંક્રમ કરવો એ છે યોગશાસ્ત્રમા સમાપ્તિગત 'વિતર્ક' પદના અર્થ તરીકે વિકલ્પ દેશમા આયો છે 'વિકલ્પ' એટલે શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાનનો પરસ્પર ભેદ દેવા છતાં તેમા અભેદબુદ્ધિ થાય તે નિર્વિતર્કસમાપ્તિમા એવી અભેદબુદ્ધિ નહિ, પણ માત્ર અર્થનો શુદ્ધ પ્રતિભાસ મનાય છે આ રીતે સવિતર્કસમાપ્તિમા વિકલ્પ અને નિર્વિતર્ક સમાપ્તિમા વિકલ્પનો અભાવ મનાયેલ છે બાણે કે એ જ ભાવ

જૈન પરપરામાં પૃથક્ત્વવિતર્ક અને એકત્વવિતર્ક શબ્દમાં સૂચવાયો ન હોય એમ લાગે છે. વળી જૈનપરપરાના પ્રથમ ધ્યાનમાં વિચારસક્રમને સ્થાન છે અને બીજા ધ્યાનમાં તેનું સ્થાન નથી, પણ 'વિતર્ક'નું સ્થાન છે. આ જ ક્રમ બીજી રીતે બૌદ્ધ પરપરામાં વર્ણિત ધ્યાનમાં પણ દેખાય છે એ પરપરાના પ્રથમ ધ્યાનમાં વિતર્ક અને વિચાર બન્ને રહે છે, જેમ જૈન પરપરાના પ્રથમ ધ્યાનમાં, પણ બૌદ્ધ પરપરાના બીજા ધ્યાનમાં વિતર્ક ને વિચાર બંને નથી હોતા. જ્યારે જૈન પરપરાના બીજા ધ્યાનમાં 'વિતર્ક'નું અસ્તિત્વ છે, પણ 'વિચાર'નું અસ્તિત્વ નથી મનાયુ. યોગ પરપરાના પ્રથમ 'અવિતર્ક' સપ્રજ્ઞાત'માં વિતર્ક, વિચાર, આનન્દ અને અસ્મિતા એ ચાર અશો અનુગત મનાયા છે, તો બૌદ્ધ પરપરાના પ્રથમ ધ્યાનમાં વિતર્ક વિચાર, પ્રીતિ, મુખ, એકાગ્રતા એ પાંચે અગ્રો મનાયા છે. યોગ પરપરાના આનન્દ અર્થાત્ હૃદાય તેમજ બૌદ્ધ પરપરાના પ્રીતિ અને મુખ એ વચ્ચે હિંદુ અર્થસામ્ય છે. યોગ પરપરાની અસ્મિતા એ જ જાણે બૌદ્ધ પરપરાની એકાગ્રતા ને ઉપસારપે આવી ન હોય એમ લાગે છે.

યોગ પરપરામાં વર્ણિત અધ્યાત્મપ્રમાદ અને ઋત ભગ પ્રજ્ઞા એ જ જૈન પરપરાના સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતી ધ્યાન<sup>૧</sup> દ્વારા સૂચવાતી લાગે છે, અને યોગ પરપરામાં 'અસપ્રજ્ઞાતયોગ' યા 'સ સ્કાર શેષ' નિર્બીજયોગ એ જ જૈન પરપરાનું સમુચ્છિ ક્રિયાપ્રતિપાતી<sup>૨</sup> નામનું ચોથું ધ્યાન લાગે છે.

જમે તેમ હો, પણ ઉપરની ધ્યાનવિષયક તુલના દ્વારા એટલું તો ચોક્કસ લાગે છે કે આ જુદી જુદી દેખાતી વ્યાખ્યાઓની પાછળ દૂર દૂરની પણ અનુભવ એકતા રહેલી છે.

## પરિશિષ્ટ ૬

આ હરિશદ્રના ગ્રંથોની યાદી

ગ્રંથો

સવાદી હિંદોખ

- |    |   |   |
|----|---|---|
| ૧  | અનેકાતજ્યપતાકા ( મુદ્રિત )                                  |   |
| ૨  | અનેકાતવાદપ્રવેશ ( મુદ્રિત )                                 |   |
| ૩  | અનેકાતસિદ્ધિ (અનુપવચ્ચ)                                     | અનેકાતજ્યપતાકા,<br>ભા ૧, પા ૨૬૩                       |
| ૪  | અષ્ટમકરણ ( મુદ્રિત )  |   |
| ૫  | આત્મસિદ્ધિ ( અનુપવચ્ચ )                                     | અનેકાતજ્યપતાકા,<br>ભાગ ૨, પા ૨૧૮                      |
| ૬  | ઉપદેશપદ ( પ્રાકૃત-મુદ્રિત )                                 |   |
| ૭  | દશનસમતિકા ( પ્રાકૃત )                                       | પાટણ જૈન મહારની<br>હસ્તલિખિત ગ્રંથોની<br>યાદીને આધારે |
| ૮  | ધર્મસ ગ્રંથો (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)                              |   |
| ૯  | ધર્મખિદુ ( મુદ્રિત )  |   |
| ૧૦ | ધૃતપ્રયાન ( પ્રાકૃત-મુદ્રિત )                               |   |
| ૧૧ | પચવરણ ( " " )<br>(સ્વોપચ મંત્રકૃત ટીકા)                     |   |
| ૧૨ | પચાશક (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)                                     |   |
| ૧૩ | ભાવનાસિદ્ધિ (અનુપવચ્ચ)                                      | સર્વગ્રંથોને આધારે                                    |
| ૧૪ | યોગદષ્ટિસમુચ્ચય (સ્વોપચટીકા<br>સાથે મુદ્રિત)                |   |
| ૧૫ | યોગખિદુ (મુદ્રિત)   |   |
| ૧૬ | સમશુદ્ધિ-સગ્ગુહલિયા (પ્રાકૃત,<br>ખસાતમા તાડપત્રની ગ્રંથ છે) |   |
| ૧૭ | લોકતત્ત્વનિર્ણય (મુદ્રિત)                                   |   |
| ૧૮ | વીસ વીશીઓ (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)                                 |   |

- ૧૯ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય } (મુદ્રિત)  
સ્વોપચ્છટીકા સાહિત
- ૨૦ ધૃત્શનસમુચ્ચય (મુદ્રિત)
- ૨૧ ષોડશક પ્રકરણ "
- ૨૨ સત્યાગ્રહવાનસત્તુતિ "
- ૨૩ સમરાદિત્યકથા (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)
- ૨૪ સંવેધપ્રકરણ (પ્રાકૃત-મુદ્રિત)
- ૨૫ સવસ્યમિષિ (સ્વોપચ્છ ટીકા સાથે મુદ્રિત)
- ૨૬ સ્યાદ્દાદકુચોપરિહાસ (અનુલબ્ધ) અનેકાંતજયપતાકાના  
ઉલ્લેખને આધારે
- ૨૭ હિંસાદૃષ્ટ-સ્વોપચ્છ અવચૂરિ સહિત (મુદ્રિત)
- ૨૮ અનુયોગદ્વારવિવૃત્તિ (મુદ્રિત)
- ૨૯ આવશ્યક જૃહદટીકા (અનુપલબ્ધ) સમયસુંદરનુ સામા  
ચાગીશતક ને મસધારી  
હેમચંદ્રનુ આવશ્યક  
પરનુ િપ્પણ
- ૩૦ આવશ્યકસૂત્રવિવૃત્તિ (મુદ્રિત)
- ૩૧ ચૈત્યવદનસૂત્રવૃત્તિ અથવા લલિતવિસ્તર (મુદ્રિત)
- ૩૨ જ્વાલિનમસૂનવવૃત્તિ (છપાય છે  
પાટણ અને જેસલમેરના જેન  
લડારામા તાડપત્રીય પ્રત છે)
- ૩૩ દશવૈકાલિક ટીકા (મુદ્રિત)
- ૩૪ નદી અધ્યયન ટીકા (મુદ્રિત)
- ૩૫ પિંડનિર્ધુક્તિવૃત્તિ (અનુલબ્ધ) વીગ્ગણીકૃત પિંડનિર્ધુ  
ક્તિની ટીકા પરથી
- ૩૬ પ્રજ્ઞાપનાપ્રદેશવ્યાખ્યા (મુદ્રિત)
- ૩૭ તત્ત્વાય સૂત્રલક્ષણવૃત્તિ (જડિત મળે છે મુદ્રિત)
- ૩૮ ન્યાયાવતારવૃત્તિ (અનુપલબ્ધ) પ્રમથકોળ, જૃહદટિપ્પનિકા
- ૩૯ પચમૂત્ર વાખ્યા (મુદ્રિત)



૪૦ વર્ગકેવલિકસૂતવૃત્તિ (અનુપલબ્ધ) ઠહાવલીના આધારે

૪૧ ન્યાયપ્રવેશટીકા (મુદ્રિત)

આટલા ગ્રંથો શ્રી હીરાલાલ કાપડિયાને મળે નિશ્ચિત રીતે આ હરિભદ્રના ઠહી શકાય (પ્રત્યેકના પ્રમાણો ને પરિચય માટે જુઓ અનેકાતજયપતાકાની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના ભાગ ૨, પા ૧૭ થી ૭૧) બાકીના ગ્રંથો માટે પ્રાચીન કે અર્વાચીન લેખકોના ઉલ્લેખ નિવાય કોઈ અન્ય પ્રમાણ નથી એમ તેઓ જણાવે છે, પરંતુ શ્રી પુણ્યવિજયજીના અભિપ્રાયानુસાર નીચેના ગ્રંથો પણ નિશ્ચિત રીતે શ્રી હરિભદ્રના જ છે

૪૨ યોગશતક (પ્રાકૃત-પ્રસ્તુત પુસ્તક)

૪૩ લઘુક્ષેપમમાસ યા { એ જ ગ્રંથને અતે આવતી  
જુદાપક્ષેપમમાસ } પ્રશસ્તિને આધારે

૪૪ દ્વિજવદનચપેટા (મુદ્રિત)

૪૫ વીરચત્રવ (મુદ્રિત)

૪૬ આવકપ્રશ્નસિદ્ધિ (મુદ્રિત)

૪૭ આવકધર્મતત્ત્વ (માનદેવસૂરિની ટીકા માથે મુદ્રિત)

બાકીના જે ગ્રંથો આ હરિભદ્રને નામે ચડેલા છે તે માકિની મહત્તરાસૂતુ હરિભદ્રના જ છે એમ આજની સ્થિતિમા નિશ્ચિત પછે ઠહેવું અશક્ય છે એ નિર્ણય વધારે પ્રમાણોની અપેક્ષા રાખે છે તે ગ્રંથો આ છે

મગ્ધલિપ્તિ, બોટિકપ્રતિષેધ, અર્હમ્બૂદામણિ, કથાકોશ, ચૈત્યવદનલાખ્ય, ધર્મલાસસિદ્ધિ, પગ્લોકસિદ્ધિ, જુહમિશ્યાત્વ મથન સંસ્કૃત આત્માનુશાસન, નાણાયાતક, પચ્ચલિગી, ધર્મસાર, પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, વેદબાણતાનિરાકરણ, વ્યવહારકલ્પ, પચ્ચનિયટી, સપચાસિતરી, જ્ઞાનપચકવિવરણ નાનાચિત્રપ્રકરણ, ઠર્મસ્તવ વૃત્તિ, અનેકાતમર્મદ, ન્યાયવિનિશ્ચય, યતિદિનકૃત્ય, યશોધરચરિત્ર, વીરામહકથા

# સૂચિ

## ૧ પ્રસ્તાનનામત વિશિષ્ટ શબ્દો

(નોંધ — શબ્દ સામેના અંક પૃષ્ઠસૂચક છે અને પા. ની એ તે જ પૃષ્ઠની પાદ નીપ સૂચને છે દેવનાગરીમાં છાપેલા શબ્દો વિશેષ નામે છે )

અક્ષરક ૬ પા. ટી ૧૪  
અક્ષય યોગ ૭૬ ૪૦ પા. ટી  
અક્ષિપ્ત ચિત્તવૃત્તિ ૭૬-૪ પા. ની  
અક્ષુષ્ણ ૧૬  
અક્ષરમેધ ૩૨  
અભિશમા ૧૭  
અચરમાવત વર્તી ૪૬  
અજિતજાતિસ્તવ ૧  
અજ્ઞાન ૪૧-૪૨  
અયવૈદ ૨૭ પા. ટી  
અદ્વૈતપર ૫૧ ૪૩  
અદ્વૈતમત—ઓપનિષદ ૨૪ —૨૬મ  
૨૪  
અ સારભ—અથ ૫૦ — આદિ વાગના  
ઉપાયો ૪૮ — આદિ પાત્ર યોગ  
એકોની રથાન ડાહ્ય વચેરેમા  
યોગના ૫૭ પા. ટી — જાઓ  
\*ચા. ભૂમિ ।  
અનાદિસાદિભેદ—ઈશ્વરવિષયક ૧૨  
અનાથ ૩૧  
અનાલ જનયોગ ૫૭ — જુ. ૨૫૩ ૫૭  
પા. ની  
અનિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ ૬૦  
અત્તપ્રેક્ષા—સ વરત ના. ૪૪

અમુયોગદ્વાર ૧૮  
અનુયોગવિષયક ૧-  
અનુજ્ઞાન ૪૬ — ના પાત્ર પ્રમાણ ૫૨  
અનર્કતિજયપતાઈ ૧૦ પા. ટી,  
૧૩, ૧૩ પા. ટી ૧૪ ૧૮  
૨૦ ૨૦ પા. ની ૨૧ ૧૪  
અનેકાતદર્શિ ૨૩  
અનેકાતવાદ ૨૪  
અનર્કતિસિદ્ધિ ૧૪ પા. ટી  
અપરિભાષી—હૃદયનિત્ય ૪૩  
અપુન્યબદ્ધ ૪૬ ૫૨ ૫૪ પા. ની  
૫૫, — ના લક્ષણ ૫૦  
અપીકષેપત્વ ૧૪  
અભિનિવેશ ૪૦ પા. ની  
અભ્યાસ ૪૬  
અભ્યકર ૫ પા. ની  
અમૂલ્ય ૧૧  
અનૂત આત્મા ૨૧  
અથ યોગ ૫૭ — જુ. ૨૫૩ ૫૭  
પા. ટી  
અથ પ્રદૂતલપરાવત ૪૮ પા. ટી  
અદ્વૈત ૧૨  
અવિદ્યા ૪ પા. ટી —  
તરીકે ૧૨

અવિરતિ ૩૬ પા.ટી

અવેદસ વેદપદ ૫૩;—અથ ૫૩  
પા.ટી

અબ્યક્ત ૪૨

અટક ૧૩ પા.ટી, ૨૮,—પ્રકરણ  
૨૦ પા.ટી

અસ્ય જ્ઞાત—મીમાંસકસ મત ૩૪

અસપ્રજ્ઞાત ભૂમિકા—સમાધિની ૪૬

—જેન યોગભૂમિકા વૃત્તિ

સ હાય સાથે તુલના પા

અસ્મિતા ૪૦ પા.ટી

અહિયુષ્મસંહિતા ૩૮ પા.ટી

અતસ્તથ ૩૪

આગમ ધર્મિભો ૧૪,—ટીકાવા ૧૪

—નિર્યુક્તિભો ૧૪,—ગ્રાણ્યો ૧૪

આમરિક સાહિત્ય ૧૧

આચારો—નિવૃત્તિવશી ૨૬

આચારસ યોધક—આ હરિભદ્ર ૧૫

આચારાંગ ૩૫ પા.ટી —મા

મહાવીરની સાધના ૪૪

આત્મસ પ્રેક્ષણ ૬૨

આત્મસિદ્ધિ ૧૪ પા.ટી

આત્મજ્ઞાન ૪૩

આત્મા—કથનાન્વર સાથે તુલના

૪૧ ૪૨,—અમૃત ૨૧

આદિપુરાણ ૩૧, ૩૨ પા.ટી

આધ્યાત્મિકતા—જો અથ ૩૨

આધ્યાત્મિક વિભાસકમ—જેનસ મત

૪૭,—સાધનાની ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૩૨

આરણ્યક ૩૪

આર્થ અટાચિત્તમાર્ગ—બીજસ મત  
૪૫,—ના આદ અરો ૪૫ પા.ટી

આલ્લભન યોગ પૃષ્ઠ —નુ ૨૫૧૫ ૫૭  
પા.ટી

આવશ્યક—નિર્યુક્તિ ૩૩ પા.ટી,

—માણ્ય ૩૧,—સૂત્ર ૫

આશ્રમબંધનરેવા ૩૧

આસન—પદનલિસ મત યોગાંગ  
૪૦ ૪૪

આસન—નિરોધ ૩૬ પા.ટી

યજ્ઞાધિગ—નુ ૨૫૧૫ ૫૪

હિ દ્વયજ્ઞ ૪૪

ઈશ્વર ૧૧ —કલ્પવાદનુ ૧૬૨૫

અને તેનો સમન્વય ૨૨

ઈશ્વરપ્રતિધાન—પદનલિસ મત

નિયમ ૪૪

વક્તવ્યમયન ૨૬ પા.ટી, ૨૮ પા.

ટી, ૩૫ પા.ટી ૩૭ પા.ટી

વદ્યનાચાર્ય ૨૧ પા.ટી

વયોત્તર ૧૯, ૨૨

વયોતનસૂરિ ૬, ૧૬

વપદેશપદ ૬, ૭, ૧૨ પા.ટી, ૧૩

વપનિષદ ૩૪, ૩૫ પા.ટી, ૩૬

વપમિતિમવપ્રવચકયા ૪

વપસિદ્ધાતો ૪૩

ઉપાધિ—યોગસાધનાના આદર ને  
બાહ્ય ૫૬

ઉમાકાંત ૧૦

ઉમાસ્વામિ ૨૬, ૪૪

ઉત્કાંતિ ૪૬

ઉલ્લ યોગ ૫૭, —૨૫૩૫ ૫૭ પા ટી

અમ્બેદ્ ૩૩ પા ટી, ૩૬, ૩૬ પા ટી

અત્ત ભર-પ્રજ્ઞા ૪૪

અયમદેશ ૩૧, ૬૪

એનાત-અનિત્યવાદ ૧૮, —અસત્વાદ

૧૮ પા ટી —નિત્યવાદ ૧૮

પા ટી, —વાદ ૧૮ ૩૨, —

સત્વાદ ૧૮ પા ટી

એનસાક્ષીપિટ્ટિયા ઓફ રિલિ

જિયન એન્ડ એવિલ્સ ૩૫

ઓપાદિ ૫૨

ઓપપાતિક-સૂત્ર ૩૬ પા ટી

ફઠ—અપનિવદ ૩૬, ૩૬ પા ટી

કયાકાર—આ હરિભદ્ર ૧૫

કયાકોળ ૧૩, ૧૫

કયામ મો ૧૬

કયાનુયોગ ૧૬

કવિલ ૨૧, ૬૪

કરુણા ૪૪

કમ પ્રકૃતિવાદ ૨૧

કમ—મૂલ ૨૧

કમ યોગ—સ્થાન અને હિસ્ટરી ૫૭

કલ્યાણવિજયજી ૪, ૫ પા ટી, ૬  
પા ટી, ૧૦, ૧૦ પા ટી, ૧૨  
૧૩ પા ટી ૧૪

કપાલ ૩૬ પા ટી

કદાવલી ૧૦, ૧૧, ૧૨

કાયપાટી ૬૦

કાયિક ક્રિયા—નૈન અને બીજની  
ઉત્થના ૧૩

કાલાતીત—યોગાચાર્ય ૬૦, ૬૧

કાલ્યાણુદાસન ૧૬, ૧૬ પા ટી

કિવદંતી ૭ પા ટી

કુલલયમાળા ૧૫ પા ટી, ૧૬,  
૧૬ પા ટી

કુલુમાંગલિ ૨૧ પા ટી

કુલરનિત્યવાદ ૨૧

કુશ્મ ૫૬ ૩૬ પા ટી

કેલવ ૮ પા ટી

કેલાસવદ શાસ્ત્રી ૬ પા ટી, ૧૦  
પા ટી

કોષ ૪૦ પા ટી

કિલ્લ ચિત્તરત્તિ ૩૬-૪૦ પા ટી

કલેશ ૪૦ પા ટી, ૪૧ ૪૨, ૪૪

કાશ્મિકવાદ ૨૩

કાપકેશ્વરિ ૫૧, ૫૪ પા ટી

કોટ્ટસમાસકૃતિ ૧૩

ગણધરધર્મચતુર્ક ૬, ૭ —૨૧ ૬, ૭

ગણિતાનુયોગ ૧૩

ગમા—આ હરિભદ્રના માતા ૧૧

ગીતા ૩૫ પા ટી, ૩૭ —૨૬૨૫  
૩૭ પા ટી

ગુજરાત ૧

ગુણધાન ૫૧ પા ૬૧ ૫૩ પા ૬૧

ગુણસેન ૧૭

ગુપ્તિ—સવરનું અ ૧ ૪૫

ગુરુવગ—માતા પિતા આદિ પૂજ્ય ૧૧

ગુરુરથવગ ૨૮ ૨૮

ગુરુરથાશ્રમ—ને લગતા પ્રવૃત્તિ-  
નિવૃત્તિ વિધાનો ૨૮

ગોપેન્દ્ર—સાખ્યાચાર્ય ૬૦

ગોશાલક—આશ્રવકે ૩૫ પા ૧૧

ગોષ્ઠીઓ—દાસનિક ૧૬

ગયમહાર પાઠશુ ૧૦

ગયિએક ૫૦ ૬૦

ગામ્હિત ૧૧

ગામ્હિતી ૮ પા ૬૧

ગામ્હિત ૮ પા ૬૧

ગારકલહિતા ૨૫ પા ૬૧

ગારકલહિતાનુયોગ ૧૩

ગારમાવર્ત ૪૮ ૫૫ —વર્તી ૪૬

ગારનીયેકર—૫ સુખલાનજી

સિખિત ૩૮ પા ૬૧

ગારિત્ર—સવરનું અ ૧ ૪૫ —અમ

અને રીંગ સાથે ઘુલના ૪૫

ગારિત્રી ૪૮ ૫૦ પા

ગારિકમત ૨૧

ગારિત્ર યા નામ—બીજી દૃષ્ટિને ૪૨

ગારિત્રી ૧૦

ગારિત્રિ—કિલ્લ અને અસ્થિત ૩૬—

૪૦ પા ૬૧ —નિરોધ ૩૬ પા ૬૧

ગિતોહ ૧, ૧૦, ૧૧, ૧૨

ગિત્રકૂટ ૧, ૭

ગુર્ણિમો ૧૪ પા ૬૧

ગેતન વર્તન—દરેનાન્તર સાથે ઘુલના

૪૧ ૪૨ ૪૩

ગેતવગ્ન કિયા ૫૮

છાત્રય ૬૨

છાત્રયોગ ૩૫ ૩૪ પા ૬૧

જપ ૪૪ ૧૨

જપપદ્યા ૧૬

જંદુવિજયગી ૩

જિતારિ ૭ ૮ પા ૬૧

જિનવત્સુરિ ૫, ૬, ૧૧

જિનવાસવળી ૧૪ પા ૬૧

જિનદ્રોય ૨૭

જિનપૂજ્ય—જિનમુદ આદિ ૨૮

જિનપ્રવિમા ૮

જિનપ્રવચન ૨૭

જિનમદસૂરિ ૫, ૮, ૧૧

જિનમદ ૧૧

જિનમદગણિસમાશ્રમણ ૧૦

જિનવિજયગી ૨, ૫, ૫ પા ૬૧,

૬ પા ૬૧

૧૧ પા ૬૧

જિનસાસન ૬ પા ૬૧

જિનસેન ૩૧

જપ—દરેનાન્તર સાથે ઘુલના ૪૨

જન આગમ—મા યોગ સબંધનો

પ્રયોગ ૩૭

જૈનદર્શન—૫ બેચરદાસ લિખિત

૧ પા.ડી ૧૨ પા.ડી ૧૩

પા.ડી ૨૭ પા.ડી —ચાચરાજ

સાથે દુલના ૪૦ પા.ડી

જૈન દેવવાદ ૨૪

જૈન પ્રવચનો ૮

જૈન મહાર ૪ —સમાપ્ત ૧

જૈન યોગસાહિત્ય ૧૩

જૈન વેદો ૩૧

જન સત્યપ્રકાશ ૧૦ પા.ડી

જૈન સાહિત્ય સંશોધક ૫ પા.ડી,

૧ પા.ડી

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૪

પા.ડી ૧ પા.ડી ૧૩ પા.ડી

જૈન સુત્રો ૮

જ્ઞાન ૩૪

જ્ઞાનગુણ ૨૭

જ્ઞાનદ્ર ૬ ૨૭

જ્ઞાનમંદિર પાટળ ૩

જ્ઞાનધોત્ર—ગીતામાં ૩૭ —અથ

આલબન અને બનાલબન ૫

૫૭

તત્ત્વચિંતક—આ હરિભદ્ર ૧૫ ૧૮

તત્ત્વચિંતન ૧૫ ૧૮ ૨૫ ૧૧

તત્ત્વટો—સામ્ય ૩૭

તત્ત્વનિર્ણય ૧૮

તત્ત્વસંપ્રદ ૨૧

તત્ત્વસંપ્રદ ૨૧ —સૂત્ર ૪૩ પા.ડી

—મા સવર અને તેના અર્થ

૩૧ મહાવીરની સાધના ૪૪

સર્વોપવ્યવહાર ૧૯ પા.ડી

સયાગત ૨૩ —ભુદ્ ૩૫ ૪૩

તથાતા ૧૩

તપ—જો અર્થ અને પ્રાચીન સાહિત્ય

મા પ્રધોત્ર ૩૩ ૩૪ ૩૬, ૩૭,

—આધ્યાત્મિક સાધનાના માર્ગ

લેખે ૪૦ —અન્તરેતપ ૩૪ ૩૬

પા.ડી, —ફૂલ ચાંદ્રાયણ

આદિ ૧૨ —દેહક્રમન ૩૪,

—બાલ અને અન્ય તર ૧૦

દૃષ્ટિએ ૩૫ પા.ડી —માનસ

અને સારીરિકનો ભેદ મહા

ભારતમાં ૩૫ પા.ડી —માન

સિદ્ધ ૩૫ —૧૦ પા.ડી ૧૬

અને બીજી દૃષ્ટિએ દુલના ૪૫;

—પાતળ નિયમવિશેષ ૪૪

તપસ્વી—અમલુના પર્વાય તરીકે ૩૩

તથામાત્ર ૩૪

તરંગવતી ૧૬

તાર્કિક સિદ્ધાંતો—ચાર આધ્યા

ત્મિક સાધનાના માર્ગોના

મૂળમાં રહેલા ૪૧ —ની

બાળવમાં સામ્ય-ધોત્ર યાચ

વેશેષિક બીજી અને ૧૦ દશનો

પ્રમાણે દુલનાત્મક કોષ્ટક ૪૨

તપસ ૩૫ —વામલિ ૩૫ પા.ડી

—અમલુનો કોષ્ટક ૫૧.૩ ૫૫

તિલકર્મજરી ૧૬

વીચર ૩૩

તૈત્તિરીય ઉપ ૩૪ પાંટી, ૩૬  
પાંટી, —બ્રાહ્મણ ૩૪ પાંટી

હરાનગુપ્ત ૨૭

દશવૈકાલિક ૧૮

દાસનિક ગ્રાહીઓ ૧૬

દેવકીચરિત્ર ૧

દેવદ્ર ૪ ૧૭

દેવલોક ૧૦

દેશવિરતિ ૪૬

દેહાભન ૩૪

દ્રવ્યાનુષાંગ ૧૩

દ્રેષ ૪૦ પાંટી

દ્વેષવાળી ૨૪; —સાખ્ય ૩૩

જ્ઞાનપાત્ર ૧૬

જ્ઞાનિભક્તિની ૧૧

જ્ઞાન-સંવરણ અંગ ૪૫

જ્ઞાનકાંધા ૨૦ —નુષાંગ ૧૩

જર્મકીર્તિ ૨૧, ૨૩

જર્મપરિવર્તન ૭ ૧૧

જમલિંગુ ૧૨, ૧૩ પાંટી, ૩૦

—મુદ્ધાકન ૨૮-૩૦

જમખાતા ૫ ૭

જમન્યાપાર ૫૭

જમસમહુળી ૪, ૬, ૧૩, ૧૩ પાંટી, ૧૩ ૧૪

જમસૂત્રો વૈદિક ૨૮ ૨૬

ધારણા—ધોગસતક એક અંગ ૪૪

ધૂર્વાદવાન ૧૩

ધ્યાન—તેન દિલ્લે પૃથક્ત્વનિતક

સચિવાર આદિ ૪૬ —એક

ધોગસતક ૪૪; —પાલિપિટકને

અનુસરી ૪૬-૪૭ —અને

સમાધિ તપ થા ધોગસતક અંગ

લેખે ૩૬-૪૦ —આધ્યાત્મિક

સાધનાના પ્રકારલેખે ૩૮ ૪૦,

—અ વાત્મ આદિ પાંચ ધોગ

ભૂમિતિ પૈકી એક ૫૦-૫૧

નયમસૂત્રી ૩

નવીસૂત્ર ૧૪ પાંટી

નાગાર્જુન ૧૬, ૧૬ પાંટી

નામ—ચિત્તનો પર્વાથ ૪૧-૪૨

નાલકા—ભૌત વિદ્યાપીઠ ૩

નિકલક ૬ પાંટી

નિધિદ્રવ્ય ૨૭

નિયમ—પદભલિસમત આદિ

ધોગસતક પાંટી એક ૪૪

નિરપાય ૫૩

નિમય પરપણ ૨૧

નિયુક્તિઓ ૧૪ પાંટી

નિર્બાહુ ૬૩

નિવર્તક વિધાનો ૩૨

નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ ૬૦

નિવૃત્તિલક્ષી—આચારો ૨૬

નિરપૃથક ૧૧

નમિત્તમ ૧૭

ન્યાયકુમુદચર ૬ પાંટી, ૧૦ પાંટી

ન્યાયપ્રવચનપ્રકૃતિ ૧૩

વાવમજી ૧૬ પાંટી

न्यायवातिक १६ पा टी, २२ पा टी

न्यायवैशेषिक ४१ — बुद्धो

‘तात्त्विक सिद्धांतो —

५१ ५२ ४३

न्यायसूत्र १६, १६ पा टी, २२  
पा टी

पञ्चमपरिचय ११, ३०

पट्टपत्र ८ ११

पतञ्जलि २१ — योगानुशासन ३८  
पा टी

परमहंस ६३

परमहंस ८, ६, ६ पा टी, १२

परमहंस ५४

परिभाषा ६०

परिभाषाभिनित्य ४३

परिभाषा ३५

परीपद्धत्य ४५

पंचवाङ्मय १३, २६, २८

पञ्चाङ्ग १३, १३ पा टी, २६

पाठन ३, ४ — अथला ३१२ १०

पातञ्जल-योगशास्त्र ३८, ४३

पार्थनाय २८ पा टी, ४४

पिटको—भौद्ध ३७ — पालि ४३, ४७

पिटर्षन १३

पिन बुद्ध भलपुष्पी १०

पुण्यविजयमी १, ३, १०, १४

पुष्पाय—अथ अथ ३३ २६

पुंडरीकस्तव १

पुण्यपाद ४७ पा टी

पूव तेषारी ४६

पूव सेवा ४६ ५० ५२ ५५ ५८

५६ ६१ — नु २५१५ ५०

पृथग्जनविरो—आहं भौद्ध—५३

पराप्रसिद्ध भेद, इदमेव आदि

५३

पौराणिक वचन ३२

प्रकटलेख १२

प्रकृतिपाद २१

प्रज्ञा—नो अथ भौद्ध स भत ४४ ४५

पा टी — पातञ्जलस भत

निवेदय्याति साधे तुलना ४५

प्रज्ञापना १८

प्रतिपाटी ५३

प्रतिभा ७

प्रतिपाटी १४

प्रतिपाटी २०

प्रत्याहार—योगानु कोट अथ ४४

प्रमाण ६

प्रमाणकचरित ५ पा टी, १, ७,

१० १० पा टी १२ पा टी

प्रमाण ११

प्रमाणकोश ६, ६ पा टी, १२ पा टी

प्रमाणमीमांसा १६ पा टी

प्रमाणवार्तिक २३ पा टी

प्रमाण ३६ पा टी

प्रवर्तक विधानो २६, ३३



તૈત્તિરીય સ્વ ૩૪ પાટી, ૩૬  
પાટી — માહાળ ૩૪ પાટી

કશનગ્રુહ ૨૭

દશવૈકાલિક ૧૮

દાર્શનિક ગોષ્ઠીઓ ૧૬

દેવકીચરિત્ર ૧

દેવદ્રૌપદ ૨૭

દેવદોહ ૧૦

દેશવિરતિ ૪૬

દેહક્રમન ૩૪

દ્રૌપદીયોગ ૧૩

દ્વેષ ૪૦ પાટી

દ્વેષવાગી ૨૪૧ — સાધ્ય ૪૩

જનપાલ ૧૬

જમિનલક્ષ્મી ૧૬

કર્મ-સંવરણ આ. ૪૫

કર્મકથા ૨૦ — નુયોગ ૧૩

કર્મકીર્તિ ૨૧, ૨૩

કર્મપરિવર્તન ૭, ૧૧

કર્મચક્ર ૧૩, ૧૩ પાટી, ૩૦,

— મૂલ્યાંકન ૨૬-૩૦

કર્મમાતા ૫ ૭

કર્મવ્યાપાર ૫૭

કર્મસમહાની ૪, ૬, ૧૩, ૧૩ પાટી,

૧૩ ૧૪

કર્મસૂત્રો વૈદિક ૨૮ ૨૮

મારણ—યોગનુ એક આ. ૪૪

મૂર્તિલેખન ૧૩

પ્રાન—૭૧ કહિએ પ્રવક્તવિવર્તક

સવિચાર આદિ ૪૬ — એક

યોગન ૪૪, — પાલિપિટકને

અનુસરી ૪૬-૧૭ — અને

સમાધિ, તપ યા યોગના આ. ૪૪

લેખે ૩૮-૪૦ — આધ્યાત્મિક

સાધનાના પ્રકાર લેખે ૩૮ ૪૦,

— આધ્યાત્મ આદિ પાંચ યોગ

ભૂમિકા પૈકી એક ૫૦-૫૧

મધ્યમસગી ૩

નવીસૂત્ર ૧૪ પાટી

નાગાર્જુન ૧૬, ૧૬ પાટી

નામ—ચિત્તનો પર્યાય ૪૧-૪૨

નાલંકા—બૌદ્ધ વિદ્યાપીઠ ૩

નિકલક ૬ પાટી

નિષિદ્રૌપદ ૨૭

નિયમ—પદ જલિસ મત આ. ૬

યોગાઓ પૈકી એક ૪૪

નિરપાય ૫૭

નિર્મય ૫૨ ૫૨ ૨૬

નિયુક્તિઓ ૧૪ પાટી

નિર્વાણ ૧૭

નિવર્તક વિધાનો ૩૨

નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ ૧૦

નિવૃત્તિવૃક્ષી—આચારો ૨૬

નિરૂપક ૧૧

નેમિનાય ૧૭

યાચકમુદત્તંક ૬ પાટી, ૧૦ પાટી

યાચકવૃત્તિ ૧૩

યાચકજી ૧૬ પાટી

મનુસ્મૃતિ ૩૨  
 મદ્દાળ ૫ ૧૦  
 મહામારત ૫ પાટી, ૩૭ પાટી  
 —આ યોગ સંપદનો પ્રયોગ ૩૭  
 મહાવીર ૩૫ ૩૮ પાટી, ૬૪  
 —ની સાધના ૪૪  
 માધ્યમિકકારિકા ૧૬ પાટી  
 માન—૬પાય ૪૦ પાટી  
 માયા—૬પાય ૪૦ પાટી  
 માર્ગાનુસારી ગુણ ૨૬—ગુ ૨૬૩૫  
 ૩૦  
 મિશ્રણ ૬૫ પાટી —અવિદ્યા  
 સાથે સુલભા ૪૦ પાટી  
 મિથ્યાદર્શિ ૧૦  
 મુક્ત ૧૧  
 મુનિચંદ્રસૂરિ ૬, ૭, ૮ પાટી,  
 ૧૨ પાટી  
 મુલક ૩૪ પાટી  
 મૂલત્વ ૧૧  
 મૈત્રાયણી ઉપ ૪૦  
 મૈત્રી ૪૪  
 મોખ ૧૧  
 મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ ૪ પાટી,  
 ૬ પાટી, ૧૩ પાટી  
 મુદ ૩૩ ૩૬ —માન ૩૪ —રમણ  
 ૩૪, —રમણથી સૂક્ષ્મ ૩૫ પાટી  
 ૪૪  
 મોહનવર્ણી ૩ ૫૧ પાટી, ૫૭

યાદિકી સહસ્રા ૫ ૭, ૮  
 —સૂત્ર ૪  
 યાદોવી ૪, ૫ પાટી, ૬ પાટી  
 ૭ ૮ પાટી ૬ પાટી ૧૦,  
 ૧૩ પાટી, ૧૫ પાટી  
 યોગ ૩૨ ૩૩ —નો અર્થ અને  
 પ્રાચીન સાદિ યર્મા પ્રયોગ ૩૧-  
 ૩૬ —આધ્યાત્મિક સાધનાના  
 માર્ગ તરીકે ૪૦; —ચિત્તવૃત્તિ  
 નિરોધ ૩૬ પાટી —જેન  
 ૫૨૫૪૫૫ મત આસપ ૩૮ પા  
 ટી; —ના રચના હેતુ આદિ  
 પાય લેટો ૫૭ —ના ૭ અમ  
 મૈત્રાયણી ઉપનિષદ પ્રમાણે  
 ૪૦ —નિશ્ચય અને વ્યવહાર  
 ૫૫ —સાધાય અને અધ્યાય  
 ૩૬-૪૦ પાટી  
 યોગગુણ—આઠ અવધ નિશ્ચાસા  
 આદિ ૫૩  
 યોગવિદ્યા—આ દરિદ્રના ૪૭ ૪૮,  
 તેમા આવતા મુખ્ય મુદ્દા ૫૮  
 યોગદશન ૩૮ પાટી  
 યોગદશન તથા યોગવિદ્યા —  
 ૫ સુખલાલજી ૧ પાટી  
 યોગદર્શિ પર —આઠ મિત્રા તારા  
 આદિ ૫૩  
 યોગદર્શિસુત્ર ૧૩, ૫૮, ૬૨  
 —નો પરિચય ૫૨-૫૪  
 યોગ ૧૨૫૨ ૩૭ ૪૩

प्रवृत्तिप्रभ २८  
 प्रवृत्तिविधानो २०  
 प्रथमरति २६  
 प्ररति ५  
 प्रालायाभ—ओठ योमान ४४  
 प्राना ६३  
 वयोदी—सिद्धसेनकृत २५  
 बुद्ध २१ २३, ६१  
 बुद्धवाच ४४  
 बुद्धप्रतिभा ८  
 बुद्धद्वाराण्यक ३४ पाटी, ३५ पाटी  
 बेचरदास १ पाटी, १२  
 पाटी, १३ पाटी २७ पाटी  
 बोधिसत्त्व—संग्रहसिद्धि ७५ सावे  
 दुष्टना १०  
 बोद्ध २ २० —शुभो तात्त्विक  
 सिद्धांतो, —विचारधान ८  
 बोधोपाय ८  
 बोद्धाचार्यो ६  
 ब्रह्म ४४  
 ब्रह्म ३३  
 ब्रह्मसूत्र—भाष्य २८ पाटी  
 ब्रह्मा ३१  
 ब्राह्मण ३१, —मयी ३३ —धर्म  
 ३३ —परपर ३३  
 भक्तियोग ३७  
 भगवती ३५ पाटी  
 भगवानदास ५४

भद्रेश्वरसूत्र १०  
 भरत २१  
 भवकारण १०, —अविद्या, ईश्वर,  
 कर्म, वासना आदिना सभ  
 न्वय अने दुष्टता ६१  
 भवचिरेद ११  
 भवचिरेदसूत्र ११  
 भवभिन—नी ३४, ५० ५२  
 भागवत—परपरा ३८  
 भारत ४  
 भारतीय—ईश्वर २५, —वाक्यमय १५  
 भारतीय विद्या १६ पाटी  
 भावक्रिया—नेत्र अने बोद्ध दुष्टता १३  
 भावना—नेत्रसमय योगभूमि  
 ५० —पद लक्षित मन ४४  
 भावम सिद्धि १४ पाटी  
 भावयोग ५०  
 भाव—आचार्य तथाध्याय शो ११ पर  
 भाष्यो—आत्मम भयो परना  
 १४ पाटी  
 मोक्षारकर १३  
 भित्तम वि ४६, —ना समल ५०  
 भूमिगणि—ईश्वरदिगाभी नेत्र पर  
 परा समत ४६, ४७ —बोद्ध पर  
 परा समत ४६ ४७ —योग  
 वासिष्ठ प्रभाष्ये ४६, —साध्य—  
 योगपर परा समत ४६  
 मज्झिमनिकाय ३५ पाटी  
 मणिमाल नमुमार्ह १३ पाटी

મનુસ્મૃતિ ૩૨

મદાન ૫ ૧૦

મહાભારત ૫ પાટી, ૩૭ પાટી

—મા યોગ સંબંધો પ્રયોગ ૩૩

મહાવીર ૩૫ ૩૮ પાટી, ૬૪

—ની સાધના ૪૮

માતૃમિત્રકારિકા ૧૯ પાટી

માન—કથા ૪૦ પાટી

માયા—કથા ૪૦ પાટી

માર્માત્મસારી સુલ ૨૬—૩ ૨૧૨૫

૩

મિત્રવાદરાન ૩૬ પાટી —અવિદ્યા

સાથે વૃદ્ધના ૪૦ પાટી

મિત્રવાદ ૧

મુક્ત ૧૧

મુનિવ્રતસૂત્ર ૧, ૭, ૮ પાટી,

૧૨ પાટી

મુદ્ધ ૩૪ પાટી

મૂલત ૧૧

મૈત્રાયણી હવ ૪૦

મેત્રી ૪૪

મોખ ૧૧

મોહનલાલ દલીચંદ ટકાઈ ૪ પાટી,

૧ પાટી ૧૩ પાટી

મહ ૩૩ ૩૬—માન ૩૪—૨૫૫

૩૪—૨૫૫થી સ મ ૨૫૫ પાટી

ચારિત્રી મહત્તા ૫ ૭ ૮

—સુત્ર ૪

ચાલોવી ૪, ૫ પાટી, ૬ પાટી

૭ ૮ પાટી ૬ પાટી ૧૦,

૧૩ પાટી, ૧૫ પાટી

ચાન ૩૨ ૧ —નો અર્થ અને

પ્રાચીન સાહિત્યમાં પ્રયોગ ૩૧—

૩૬—અભ્યાસ સાધનાના

માર્ગ વરીકે ૪૦—વિત્તવૃત્તિ

નિરોધ ૩૬ પાટી—૧૦

૧૨૫૫૦૦૦ અભ્યાસ ૩૬ પાટી

૧૩—ના મન દીપ્ત અર્થ

ધાન લેશે ૧૩—ના ૭ અર્થ

મેત્રાયણી અભ્યાસ પ્રમુલ્ક

૪૦—નિર્ધર અને વ્યવહાર

૧૫—સાધના અને અભ્યાસ

૩૬—૪૦ પાટી

ચોમ્મલ—૩૬ ૩૬૫ ચિદાન્ત

અર્થ ૫૩

ચોમ્મલ—અ. દરિજાના ૪૦ ૪૮

નેમા ૩૬૫ મુખ્ય મુલ ૫

ચોમ્મલ ૩૮ પાટી

ચોમ્મલ દક્ષ ચોમ્મલ —

૧ મુખ્ય મુલ ૧ પાટી

ચોમ્મલ ૫૩ —અ. મિત્રા વાસ

અર્થ ૫૩

યોગ પ્રદિપા—પાતળસ તથા બોજ  
૪૭

યોગચિત્રુ ૨૪ પાટી, ૨૫ પાટી  
૫૧ પાટી, ૫૫ પટ ૬૦૬  
—નો પરિચય ૪૮-૫૨

યોગબીજ ૧૩ ૫૨, ૫૫, ૬૧; —નું  
૨૫૩૫ ૫૨

યોગભૂમિકા ૫૦-૫૧

યોગવિષયક સિદ્ધાંતો—દર્શનાન્તર  
ના તેની સાથે જેન સિદ્ધાંતો ને  
પરિભાષાની દ્રુષ્ટના ૫૬

યોગવિશિષ્ટા ૫૭, ૫૯ —નો  
પરિચય ૫૮

યોગશતક ૧, ૨ ૪, ૧૪ પાટી,  
૫૮, ૫૯ —દીર્ઘરૂપ ૩ —નો  
પરિચય ૫૪-૫૬, —વેષક  
વિષયક ૩

યોગશાસ્ત્ર—પાતળસ ૩૮ —૧૩,  
૩૭ ૩૯ ૪૦ પાટી

યોગસાદિધિય—જેન ૧૩

યોગસૂત્ર ૩૯ પાટી, ૪૩ પાટી

યોગાધિકાર ૪૯

યોગાનુશાસન—પાતળસિનું ૩૮  
પાટી; —દિરંચયમણતુ ૩૮  
પાટી

યોગાભ્યાસી—આ દરિમદ્ ૧૫ ૩૨

યોગાવતાર વગ્રીષ્ઠી ૫૧ પાટી

યોગાગ્રો—પાતળસિન મત ૪૩, ૫૩

યોગીઓ—ચાર પ્રકારના ૫૪ —નું  
૨૫૩૫ ૫૪ પાટી

યોગી૫૨ ૫૨૧ ૪૩

રજપૂતાના ૬

રત્નશેષરસુરિ ૧૨ પાટી

રાગ ૪૦ પાટી

રાગશેષરસુરિ ૬, ૯ પાટી, ૧૨  
પાટી

રાજેવતી ૧૭

લઘુષ્ટેત્રસમાસ ૧૪ પાટી

કલ્પિત ૧૧

લોકનસ્તવનિર્ણય ૨૪ પાટી

લેખ—૧૫૫ ૪૦ પાટી

લોકિક ધમ ૫૫ ૫૬

લગ્નકલ્પિતસૂત્ર ૧૪ પાટી

લઘુ —સામિય વેરય યદ્ ૩૧,  
—અવરયા ૩૧

લક્ષણ સમારક ગ્રંથ ૧૫ ૧૬ પાટી

લઘુદેવદિલી ૧૬, ૩૦

લાવસ્પતિમિત્ર ૩૮ પાટી

લાદકયા ૧૯ ૨૦ ૧૩

લાદકયા ૧૪ ૬૫

લાદાદક ૨૦ પાટી

લાદો—વેદિક અને બોજ ૨૦

લાર્પગણ્ય ૩૮ પાટી

લાસુદેવ ૮ પાટી

નિહિતિઓ—નિશ્ચિત્તક્ષી આચારમા  
૨૬ ૨૮

વિપ્રહવ્યાવર્તિની ૧૯ પાટી

વિજ્ઞાન—લાદ ૨૩, —પાટી ૨૩



સત્ ૪૨

સામુત ૫૨

સર્વનુધાન ૫૨ ખટ, —ના ચાર

પ્રકાર ૫૬

સદાશિવ ૬૩

સમ વય—જેન સિદ્ધાંતોનો ફરજના-

ન્તરમત યોગવિષયક સિદ્ધાંતો

સાથે ૫૬-૬૫, —ના અવગતી

ગ્રંથ ક્રમાંબો ૬૫-૬૯

સમતા—જેનસમત યોગભૂમિના

૫૦-૫૧

સમરાહસ્યકથા ૬ ખાટી, ૭

ખાટી ૮ ખાટી ૧૩ ૧૩

ખાટી ૧૪ ૧૫ ખાટી ૧૭

—તુ મૂલ્યાંકન ૧૫-૧૮

સમરાવિત્યકથા ૬, ૧૫, ૧૬, ૧૭

સમરાવિત્ય રાસ ૧૬

સમતમર ૬૪

સમાધિ ૩૭ —આધ્યાત્મિક સાધ

નાના પ્રકાર લેખે ૩૮-૪૦, એક

યોગાગ ૪૪, —બૌદ્ધ સમત

૪૪ અથ ૪૫ ખાટી ની પ્રાણા

યામ આદિ સાથે તુલના ૪૫

—સ પ્રજ્ઞાત અને અસ પ્રજ્ઞાત

૫૧

સમાધિશતક ૪૭ ખાટી

સમાપત્તિ ૪૬ ૫૧ ખાટી

સમિતિ ૪૫

સરપૂઢ ૧૧

સલ્લેશ ૫૦

સતોપ—પાત જલસ મતનિયમ ૪૪

સ પ્રજ્ઞાત — બુદ્ધિકામ્યો ૪૬ —

સમાધિ ૫૧

સમતિ પ્રવરણ ૨૫

સમ્યગ્દ્રષ્ટિ ૪૬, ૫૦, ૫૪ ખાટી

૫૫ —જેન અને બૌદ્ધની

તુલના ૬૦

સવચિરતિ ૪૬ ૫૪ ખાટી

સવજ્ઞ વ ૬૨ ૬૩ —નું રહસ્ય

આ હરિભદ્ર પ્રમાણે ૧૨,

—નો જેનસમત અથ ૬૪

સવજ્ઞસિદ્ધિ ૬૩

સંબોધ પ્રવરણ ૧૩, ૨૬ ખાટી

૨૭ ૨૭ ખાટી ૨૮ ખાટી

સુયુક્તનિકાય ૪૫ ખાટી

સુવર—આધ્યાત્મિક સાધનાના પ્રકાર

લેખે ૩૮ ૪૦, —આસવ

નિરોધ ૩૬ ખાટી —ના

અગરથે મહાવીરની સાધના

૪૪ —ના સાત અગ્ર ૪૫,

—પાત જલ યોગ સાથે તુલના

૩૬-૪૦ ખાટી

સરકારો—આધ્યાત્મિક ૩૧

સાદિ—અનાદિ ૬૧

સાધુધમ—ના નિરત્તિ પ્રવૃત્તિ

વિધાનો ૨૮

સાધુસમ ૨૮ —નિરત્તિ પરાયણ ૨૬

સાપાય ૫૩

સામચ્ચંધોગ —નું સ્વરૂપ ૫૪

સાવદેવી ૨

સાંહ્ય—તત્ત્વગોળ ૩૭  
 —પરપરા ૩૭ —મત ૨૧,  
 સાધના ૩૮  
 સાંહ્ય—યોગ ૨, ૪૧ —શુભો  
 તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતો ૨  
 સિદ્ધસેન ૬૪ —દિવાકર ૨૫  
 સિદ્ધાત્મા ૬૩  
 સિદ્ધદેવી ૨  
 સુશોભનચરિત્ર ૧  
 સુશલાલગી ૧, ૧૬ પા. ૧  
 ૩૮ પા. ૧ ૫૨ પા. ૧  
 સુગત ૬૪  
 સુભાદુચરિત્ર ૧, ૨  
 સુરપાલ ૬  
 સુમતિગણિ ૧  
 સૂત્રહતાંગ ૨૬ પા. ૧, ૨૮  
 પા. ૧ ૩૭ પા. ૧ —મા  
 મહાવીરની સાધના ૪૪  
 સ્થાન—યોગ ૫૩ —ના હસ્તો આદિ  
 પ્રકાર ૫૮ —નું સ્વરૂપ ૫૭  
 પા. ૧  
 સ્થાનાંગસૂત્ર ૩૫ પા. ૧  
 સ્પૃશ્ય ને અસ્પૃશ્ય—શુદ્ધ વસ્તુ ૩૧  
 રમાતમ યો ૩૨  
 રમૃતિમ યો ૨૮ ૨૯ ૩૧ ૬૨  
 સ્વાહવાદ ૨૩  
 સ્વાધ્યાય ૪૦ —પાતજલસમત  
 નિયમ ૪૪

હરમોવિદ્યા ૬ પા. ૧, ૧૩ પા. ૧  
 હરિમંદ્ર —આચાર્યમૌલિક  
 ૨૬-૩૨ —કથાકાર ૧૫-૧૮,  
 —મથકાર ૪ —તત્ત્વચિત્રક  
 ૧૮-૨૬ —ના યોગમયો ૪૭  
 તેમા આવતા મુદા ૫૮ તેમા  
 એમની વર્ગીકરણ અને પરિ  
 ભાષાની વિશેષતા ૫૮-૫૯  
 તેમા ફેરફારનાં સાથે વૃદ્ધતા  
 અને સમન્વયની મૌલિકતા  
 ૧૦-૧૩ —ની કૃતિઓ ૧૨-  
 ૧૫ —નું જીવનવૃત્ત ૫-૧૨  
 —નો આનંદવિશાસ ૧૩ ૧૫,  
 —નો વિસિદ્ધ ફાળો ૧૫  
 —નો સત્તાસમય ૪ —યોગ  
 ૧૫-૩૨  
 હરિમંદ્રસૂરિકા સમય નિર્ણય—લેખ  
 ૫ પા. ૧ ૧ પા. ૧  
 હરિમંદ્રસૂરિચરિત્ર ૬ પા. ૧  
 હસ ૮, ૯, ૬ પા. ૧, ૧૨  
 હિરણ્યગર્ભ—યોગાનુશાસન ૩૮  
 પા. ૧  
 હિંદુ તત્ત્વજ્ઞ નનો હિંદુદાસ ૩૮ પા. ૧  
 હીરાલલ શાસ્ત્રિયા ૧૦ પા. ૧,  
 ૧૩ પા. ૧ ૧૪  
 હેતુવાદ ૧૨  
 હેમચંદ્ર ૧૬ —ગાનમંદિર,  
 પાટણ ૩



# સૂચિ

૨ સવિવેચન યોગશતક તથા પરિગણના વિશિષ્ટ શબ્દો

(નોંધ — સૂચિ ૧ (પા ૧૪૫) પ્રમાણે)

અકુરાવ — ક્રોધિય ૧૧ ૬૨, — પ્રજ  
 તિ ૩૬  
 અન્યપ્રયોગ ૨  
 અક્ષાન — અવિદ્યા ૧૫ ૨૦ ૨૯,  
 ૩૧, — કેવલાદેવતા ૧૪; —  
 મોહ આદિ ભાવકમ ૭૩  
 અક્ષાનાવરણ ૨૭ — અતિ આદિ ૨૯  
 અટ્ટકયાકાર ૩૧ પા ટી  
 અભિમા આદિ વિભૂતિ ૬૬,  
 — જુઓ પરિશિષ્ટ ૩  
 અભ્યુત્પદ આદિ — શોભાતર ધમ ૪૩,  
 ૪૪ ૪૫ ૬૦ પા ટી  
 અતિયુગ્મ — શોભામ ૪૨  
 અર્તાદિય વસ્તુ — ના જોધનું અધિ  
 હારી ભેદે તારતમ્ય ૧૭  
 અદ્વેષ — મુક્તિ પ્રત્યે ૨૦  
 અધિકાર — પ્રકૃતિ વસ્તુના, સાધ્યમા)  
 ૧૧૮ — યોગનો ૮ ૯ ૧૦  
 ૧૬, ૨૦  
 અધિકારભેદ ૧૦ — કમળજળના  
 વારતમ્ય અનુસાર ૧૧  
 અધિકારી — ૭ ૧૦ ૨૦ ૩૩ ૩૬  
 ૩૮ ૪૦ ૪૩ ૪૪ — યોગના  
 અધુનપ્રધક આદિ ૮ ૧૬  
 અધ્યયન — પ્રકરણ ૨  
 અ યવસાય — અશુભનું કમ ફળ ૬૮

— શુદ્ધ ૯૬, — શુભ, અશુભ.  
 અને શુદ્ધ ૯૧-૯૭  
 અનાધિકાર ૧૧  
 અનાધિકારી — યોગના ૮ ૯ ૧૦ ૧૧  
 અનયક હવિરમણ આદિ શુભુત્પદ ૪૧  
 અનરાત ૧૦૬, — આમરજાત ૧૦૮;  
 — વિધિ ૧૦૭ ૧૧૨, — શુદ્ધિના  
 વિશિષ્ટ પ્રધાનનું પ્રધાનન ૧૧૧-  
 ૧૧૫  
 અનાદિ-અત્યાકૃત ૭૧, — આત્મા-  
 કમનો સળધ, ૧૮, ૭૨ ૭૩,  
 — ૦૨૫ કમનું ભૂતકાળના દેશ-  
 તથી સમજૂતી ૭૧ — ૦૫૨  
 આશ્ચર્યના ધર્મત્રેલક્ષણ સાર  
 લેખના ૭૧ ૭૨  
 અનિશ્ચય આદિ-આર ભાવના ૪૭  
 અનિશ્ચયધિકાર પ્રકૃતિ — સસાર  
 કાળ ૧૧૬  
 અનુમત્ત ૧૮ — શુદ્ધ દેવતાના  
 નિમિત્તથી અને આત્માના પરિ-  
 ભામથી ૮૧  
 અનુપચરિતપણું — જાણ મોક્ષ આદિનું  
 ૧૫ ૧૬ ૧૮ ૧૯; — વિચરે  
 ચર્ચા ૭૭ ૭૮  
 અનુજ ધર્માવ ૧  
 અનુમાન — જ્ઞાન ૧૭, — પ્રમાણ ૧૮

અનુમોદના—સંલક્ષ્મી ૧૨ ૧૩  
 અનુરતિ—નિવૃત્તિનો સંલક્ષ ૮૨  
 અનુક્રાંત—આશીર્વાદ અપુનબંધક  
 આદિનું ૩૭—૮  
 અનેકાંતજયપતાકા ૧૪૪  
 અપધ્યાન—દુષ્કાર ૪  
 અપાત્ર—ને યોગ આપવાથી થતા  
 અનિષ્ટો ૫૩ ૫૪  
 અપુનરાશ્રિતિ—સંધ્યે દોષોની ૧૦૩  
 અપુનબંધક ૮ ૧૦ ૩૭ ૩૮ ૪૨  
 ૪૩ ૪૬, ૬૪ ૬૫ —ના  
 લક્ષણ ૧૮ ૧૯ ૨૧ —યોગનો  
 પ્રથમ અધિકારી ૧, —વિસ્તાર  
 માટે જાઓ પરિશિષ્ટ ૨  
 અપુનર્વચક—દ્વાપ્રશિક્ષા ૧૨૦  
 અમયદેવ ૧૨૦  
 અભિક્ષા—બીજાસમય ૬૬ ૧૨૧,—  
 જુઓ પરિશિષ્ટ ૩  
 અભિનિવેશ ૧૦૦  
 અમૃત ૧૨ ૧૩ ૧૫, —અર્થ  
 આત્મા ને મૃત કર્મનો સંબંધ  
 નેન દૃષ્ટિએ ૧૧ ૧૨ વિગતે  
 સમજાવ મઘ આદિના દૃષ્ટાંત  
 સહિત ૬૮ ૬૯, ૭૪ ૭૫  
 —મૃત સંબંધની ચર્ચા  
 આત્મીય દશનોને અનુસરી  
 ૭૫—૭૭  
 અમૃતાનુક્રાંત ૧૦૩ ૧૦૪  
 અયોગ—૧૦૫  
 અધ્યાત્મી ૧૧૨

અયોગી—યુક્તરથાન ૧૧૨  
 અરતિ ૫૬ ૬૦ ૬૧ ૬૨ —ના  
 પરિભ્રામોનો કાયદારજીભાવ  
 ૬૨, —નિવારવાના ઉપાય ૬૦—  
 ૬૩  
 અનુન ૧૦૭ પા ૮૧  
 અર્ધમાગધી કોશ ૭૬ પા ૮૧  
 અવિકારી ૮૨ —કૃત્રિમ ૮૩  
 અવિતરણ ૮૩  
 અવિનીત ૬૧ ૬૨  
 અવિદ્યા—ઈશાનમોહ ૨૧ ૨૭ —નો  
 અથ તથા પર્વાયો માયા—  
 લીલા—અથ આદિ ૭૦, —નો  
 અનાદિ સંબંધ જીવાત્મા સાથે  
 ૭૦ ૭૨ ૭૩  
 અન્યાકૃત—અભેદ થા અનાદિ,  
 આત્મા કમ સંબંધ ૭૧  
 અશુદ્ધ—ઉપયોગનું સ્વરૂપ ૬૭ ૬૮  
 —સામાયિક ૨૩  
 અષ્ટાશ્વનિમિત્ત વિદ્યા—થી ભાવીનું  
 જ્ઞાન ૧ ૬  
 અસપ્રસાદ યોગ—૩૬ ૧૨૬  
 અસમોહ—ગીતામાં એક દુલ્લભ ૩૪  
 પા ૮૧ —જાઓ વિષયપ્રતિભાસ  
 અદિસા—સત્ય આદિ ૫૬ પા ૮૧  
 ૬૮ ૬૯ —મૌલિક પ્રતો  
 દેસવિરતિમા ૪૫  
 અન—દૃષ્ટિસિદ્ધિના ૭ —સમ્યક્ત્વનાં  
 સંકલ્પ ૨૫ પા ૮૧, —સ્તુતિ  
 ૫૧ ૫૮

લેગુત્તરનિદાય ૧૩૨ પાટી

અતરાયો—ચિત્તના અને નિવારણ  
૧૩ પાટી

આચાર યા ક્રિયા અથ ૧૦૧  
—શાયિક વાચિ— અને માન-  
સિક ૧૦૧ —શાયિક કરવા  
માનસિકનું ચરિયાત પછું  
સમતી મૂકકચૂલના કહ્યા  
તથી, બીજ સાથે તુલના ૬૬  
—૧૪ —લોખિક લોકાચર  
૪૩ ૪૪

આચારા ૬૩ પાટી

આજીવક ૫૨ ૫૨મા મોમજૂમિ  
૧૩૮

આજીવિમ ૩૪ ૪૩ ૧૧૧ ૧૧૨  
—લેખમા ૧૧૩ વિશેષ  
અથ ધોમકટિસમુચ્ચય પ્રમાણે  
૧૧૪ —૩૫ અનુષ્ઠાન ૩૭  
—પરિશુદ્ધ ૫૨

આત્મપરિણામી ૨૬ ૩૦ ૩૨  
—બીજ તથા બીલા સાથે તુલના  
૩૧-૩૨ પાટી

આત્મવાદી દરાનો—મા ગ્રહ સમાન  
મુના ૧૮ —ના મુખ્ય ભો  
લાગ એક સ્વતંત્રસિદ્ધિ જીવો  
માનનાર બીજમા પારિણામિ-  
મૌપાધિક જીવલેદ ૧૮ —મા  
મૂત-અમૂત સંબંધની મા ય  
તા ૭૬

આત્મા —ના સ્વરૂપનો વિચાર વિહા-  
સ ૧૨-૧૪ —નો કમ સંબંધ,  
(લેન દષ્ટિએ નિરૂપણ) ૧૫ ૧૬  
૧૭ અર્તાદ્રિય સવક્ષ પ્રત્યક્ષ  
૧૨ હ્રસ્વેષ ને પરાક્ષ ૧૮ અના-  
દિ જુઓ કમ', —યા જીવના  
બેદની કપપતિ આરતીય દગનો  
પ્રમાણે ૬૯

આધ્યાત્મિક—દિષ્ટિ જ્ઞાન-અજ્ઞાન  
વિષય ૨૬ વ્યાવહારિક સાથે  
તુલના ૨૬ - ૩૧ — લોકાચર  
યા મોક્ષમામી ધમ ૪૩

આમોસદિ—લેનસ મત લખિ ૬૬  
જીવો પરિશિષ્ટ ૩

આરાધક—મોમતો સાધક ૧૧૧  
પાટી ૧૧૨, ૧૧૪

આવરણ ભગ ૨૫

આવર્ત ૬

આવશ્યક નિયુક્તિ ૩૬ પાટી ૪૮  
પાટી ૧૨૬

આવશ્યક—હારિમત્રી ૧૦૬ પાટી

આશચરણ (બીજસ મત) ૧૫  
—ચિત્ત સ્વરૂપ વાસીયદન  
સમાન ૧૦૭

આસન-અધ (સ્થાન) ૮૧ —સિદ્ધિ  
૮૫

આપેક્ટસ બોફ મહાયન બુદ્ધિસમ  
એ-દ દ્વસ રિલેશન દ્વ હીનયાન  
૧૩૩ પાટી

આહાર-પ્રાર ને વિધિ ૬૨ ૬૫

—વિદાર-નિદારને લગતા  
વિધિ-નિયમો જૈન પદ્યપદ્યની  
દૃષ્ટિએ ૬૩

ક્રમભાષ્ય ૩૧ ૧૧૪ ૧૧૫

ક્રમ ૧ —પદ્ય ૧

ક્રમ ૨/૫ ૮૫, —પ્રતિપાત ૫૧

ક્રમ-કલ્પ ૪૬ —નો અર્થ ૪૬ પા ૫

કલ્પાન્તિ-નો ક્રમ ૬૬

કલ્પરસુખ ૫૪, —નો વિસ્તાર ૫ -  
૧૦ પા ૮૧

કલ્પારાધ્યયન સૂત્ર ૨, ૪૮ પા ૮૧,  
૧૧૩ પા ૫

કલ્પાદિ વિનાશ સિદ્ધતા —વસ્તુ  
૬૫૩ ૮૨

કલ્પમાર-આરોપ કે ક્રમ ચેતન કલ્પર  
અચેતનનો ૧૪ —કારણમા  
કાપનો ૫

કલ્પદેશ-જુદી જુદી કક્ષાના સાધકોને  
ચોક્કસ પ્રમાણે ઓપદ દેશાન્ત  
થી ૪૦-૪૮ —જાનુ નિમિત્ત  
દ્વારે ૧ ખુલાસો ૫૨-૫૩

કલ્પદેશપદ ૧૮ ૧૨૦

કલ્પધર્મ-અધ્યયનસાધ ચા પરિણામ  
૬૬ —અશુભ શુભને શુદ્ધિ  
પ્રાસંગિક ચર્ચા ૬૬-૬૮,  
—નો અર્થ ૮૩ ૬૦

કલ્પશબ્દેલી-આરોહી સાધક ૧૦૬,  
૧૦૭

કલ્પાય-જુદો અસતિ — માળ  
જ્ઞાનના જુદો પરિશિષ્ટ ૪  
—ધ્યાનસાધનાના નવરશિખાકે  
માટે ૬૪ ૬૬, —વિદીકરણના  
૫૮ ૬૦

કલ્પેશ-આવના ૬૧ -૨

કલ્પનિયુક્તિ માધ્ય ૧૦ પા ૮૧

કલ્પસિદ્ધિ ૧૦ પા ૮૧

કલ્પા-આવના ૬૧, ૬૨

કલ્પ ચસમુદાય ૬૨

ક્રમ —આત્મા સાથે સળખ ૧૧,  
૧૫ ૧૭, જુદો આત્મા,  
અનાદિ ૧૭ ૧૮ ૭૦,  
કલ્પસિદ્ધિ કલ્પ કલ્પાયથી  
વિચાર ૧૭ ૧૮ ૭૨ ૭૩ —  
સાદિ વલ્લભાનગની જેઠે  
કર્તા અનાદિ પ્રવાહથી ૧૭  
—ના અનાદિત્વની સમજૂતી  
જુલ લેના દેશાન્ત દ્વારા ૭૧  
—ની આત્મા પર કલ્પમાતાનું  
અદ્ અસર અને મદ્ આદિ  
દેશાન્તથી જેન દૃષ્ટિએ તેની  
વિચિત્ર સમજૂતી ૧૮ ૧૬ ૭૪  
૭૧ —ની વ્યાસમાધ્યમત પ્રમ  
ત્રેલમ્બ સાથે વલ્લભા ૭૧ ૭૨  
—નું પોદ્ગતિકત્વ ચા મૂલત્વ  
૧૭ ૧૮ —ના કારણ  
મિથ્યાત્વ આદિ ૧૭ —ને  
લગતા પ્રાસંગિક ઈર્ષ્યો-

પુનઃનમ આદિ પિયે ■ મુદા  
ઓની દાગનિક દુલના ૧૭-૭૮  
—ચરિત્ર પ્રદિપ મઠ ૨૧  
—દ્રવ્ય ૧૭ —પ્રકૃતિ મોહરૂપ  
૧૧૭-૧૧૯

કર્મપ્રથ ૧૧૨ પા ટી, ૧૩૬, ૧૩૭

દુષ્ટસૂચ ૩૬ પા ટી

દાયનિરોધ ૮૧ ૮૫

દાયપાત્રી ૧૦૦ ૧૦૪

દાયિક આચાર—જુઓ આચાર

દારણ—આનરિઃ શુદ્ધ સામાયિકના  
૨૬

દાસખંડ ૬

દાનજ્ઞાન—ના ઉપાયો ૧૦૮-૧૧૧

જુઓ પરિશિષ્ટ ૪

દુલચક—ધોળી ૬૫

દુલ્લક્ષ ૪૮ પા ટી

દુરાશ પ્રવૃત્તિ—બોલ્લ ધોનશતક ૩૭  
૩૮ ૩૯

દુરેષ ૮૩ —નિઃશ ૧૨ ૧૫

દુષ્ણ ૧૦૭ પા ટી

દેવજ્ઞાન ૧૪, —મા ઓપાધિક

દુવમેષ ઉપપત્તિ ૬૯ —મા

બધ-મોખ ૭૭ —વાદી ૩૧  
પા મી

દેવજ્ઞાન ૧૦૫

દેવલિહયિત—સાક્ષજ્ઞાન ૧૭

દોડાકોડ સામરોપમ ૨૦

દોશલ—સમ્યક્ત્વનું બુદ્ધિ ૩૩

ક્રિયા—દાયિક યા આનરિક જુઓ  
આચાર, —વપરૂપ ૬૧ ૬૨

ક્રિયાધોન ૪૬, —પત નલિ પ્રમાણે  
પા ૧૦૨ પા ટી

દાનુવાદ ૭૮

દાપકનેપ્તી—આરોદી સાધક ૧૦૬-

૧૦૭ —દુષ્ટચર આધ્યાત્મિક

બુધિયા ૩૭ પા ટી

દાસોપસમ ૮

નિમ્ન—મૂ. આદિ ચિત્ત, અથ ૧૨૮,

૧૨૯ ૧૨૯ પા ટી

ગીતા ૩૦-૩૧ પા. મી, ૩૬

પા મી ૧૦૭ પા ટી, ૧૧૨ પા ટી

ગુણ—નૂલ અને ઉત્તર વિચરે કથન

૫૬-૬૦ પા ટી

ગુણમલ ૪૫ ૬૦ પા ટી

ગુણસ્થાન ૨ ૩ ૨૧ ૫૪ ૫૮, ૫૯

—ની બુધિયા નેત્ર ૫૨ ૫૩ ૫૪

૧૩૫-૧૩૮

ગુરુવચન—માતા પિતા આદિ ૪૪

—ગુરુવિનય ૧ ૭

ગૂર્જર સાહિત્ય સંગ્રહ ૩૩ પા ટી

ગુહ્ય આરોનો ઉપદેશ ૪૬, —ના

આચારો મનુરમૃતિમા સમ્ય-

ગદ્ય સાથે દુલના પા

જાડવરજાવણ ૬૩

ચરલસિત્તરિ ૬૦ પા મી

ચરમ ૬ —બુધિયા ૫૫ પા ટી,

—પ્રવૃત્ત ધોળીનો અથ ૧૪,

૧૫, —ચરલસિત્તરલ ૧૫



જ્ઞાનાવરણ ૨૭ —મતિ આદિ  
૨૬ ૩૪

જ્ઞાનાટક ૨૬-૩૧ પાટી

જ્ઞાનેશ્વરી ૩૧ પા. ૧

જાતવચિતન —ની ચાર ભૂમિતિઓ,  
જડ-ચેતન વિષયક ઇતિહાસ  
અને વિદ્યાસક્રમની દૃષ્ટિએ ૧૨  
-૧૪

જાતજ્ઞાન—સત્યજ્ઞાન ૮૧, —નું  
સ્વરૂપ ને પરિણામ ૮૧ —આ  
પદ્ધતિ ૧૮

જાતપરિણતિ-ભાવાનુસારી ૮૩

જાતવૈજ્ઞાનિકી ૧૦૨ પાટી

જાતવસત્વેદન ૨૮ ૩૧ —પિતા ને  
બીજા સાથે વૃત્તના ૩૧-૩૨  
પાટી

જાતવાયસુત્ર ૪૫ પાટી, ૪૭,  
૧૨૧ ૧૪૧

જાતવૃત્ત અનુક્રમ ૧૦૩

જાત ૫૧ ૬૧, ૬૨

જીવ રોજન ૬૪ ૬૬ —સમ્યક્ત્વનું  
બુધ્ધ ૩૩

જીવકર ૧

જેઠકાવૃત્ત

દર્શવૈજ્ઞાન

દર્શનમે

દર્શ

દર્શિત

દેશનિરૂપિ ૨૦, ૨૧ ૪૩ ૫૦ ૫૧  
૬૫

દેશ- રાજ-દેશ-મોહરૂપ તેનો  
સામાન્ય વિચાર ૬૬, ૧૭  
—ના વિષયનું સ્વરૂપ, પરિણામ  
અને વિપાકના ચિતનની વિધિ  
અને ફળ ૮૦-૮૦ —હિ સા  
અસત્ય ચારી આદિ ૪૪

દ્વિબધક ૧૨૧ ૧૨૨

દેશ-અપ્રીતિ ૮૦, —ના વિષયનું  
સ્વરૂપ પરિણામ ને વિપાકના  
ચિતનની વિધિ ૮૧ ૮૮

દેતાદેવતાદી ૩૧ પાટી

ધમ-ગોત્રિક અને લોકોત્તર—નું  
પ્રયોગરૂપ ૪૨-૪૪ —લોકોત્તર  
ધમ માટે જાતની સાપ્રકાશિક-  
તાનો ખુલાસો ૪૬-૫૨

ધર્મવિદુ ૭૨ પાટી

ધમન્યાપાર—ધોખાધિકારીઓનો  
પોતાની ભૂમિકા પ્રમાણે ૩૮

ધર્મોધિકાર ૨૦

ધારણા ૫૫ પાટી

ધ્યાન—જેનપર પરાસ મત ૧, ૩  
—વૈદિક, જેન બીજા વૃત્તના  
૧૩૮ ૧૪૧

ધર્મ ન્યાય ૨૦

પાટી

નિમિત્ત-આથ વિન અશુદ્ધ-શુદ્ધ  
 ૫૬  
 નિયમ-સંધાનો ૪૬ — સાધારણ  
 પરિપક્વ ભૂમિતી ૩૫૨ ચક્રવા  
 માટે ૫૪-૫૬  
 નિરોધ—કરોણવૃત્તિનો ૨૪ — સ્વ  
 વૃત્તિઓનો ૩૯  
 નિવૃત્તાધિકારપ્રકૃતિ ૧૧૬  
 નિવૃત્તિ—અનુવૃત્તિ સંબંધ ૮૨;  
 —પ્રવૃત્તિ ૩૪  
 નિશ્ચયધોગ —તુ ૮૫૩૫ ૪  
 નિષ્કામ ૪૩ — ભૂમિકા ૪૪  
 નિન્દા કૃત્યની ૧૨, ૧૩  
 જ્ઞાવ-વૈશેષિક ૧૩ ૧૫, જુઓ  
 તત્ત્વચિત્રન — દશનમા ભાષ  
 —મોમ ૭૮ — મા મૂત-અમૂત  
 સંબંધ ૭૬ — મા સ્વત સિદ્ધ  
 છવમેઠ ને તેની કપપતિ ૬૯  
 વર્તનજાતિ ૫૦, ૮૫, ૯૬, ૧૦૨  
 પા ૧  
 પદ્માસન ૮૧ ૮૪  
 પદ્મપીઠાપરિદાર લોકભમ ૪૨ ૪૩  
 પરિચર્યા—દેવ ગુરુની ૧૯  
 —અવદાર યોગ ૫  
 પરિજ્ઞાન—પરિવર્તન ૧૪ — શુભા  
 શુભ ને શુદ્ધ ૯૬  
 પરિણામિનિત્યત્વ ૭૮  
 પરીપક્વ ૮૫  
 પદ્મયોગમપ્રકૃત્ય ૨૧ પા ૧

પંચસ્તુ ૭૨ પા ૧, ૧૧૧ પા ૧,  
 ૧૧૫ પા ૧  
 પચસૂત્રવૃત્તિ ૧૨૦  
 પંચાંગક ૧૮, ૬૫, ૧૨૦  
 પાદમસદ્ગહ્ણવો ૭૬ પા ૧  
 પાતળ શોભ —નું ૬૬૭ ૩  
 પાત્રકલયોગસૂત્ર ૩ પા ૧, ૩૮  
 ૫૧, ૬૫ ૮૫ ૧૦૨ પા ૧  
 પારિભાષિક લેઠ—છવેનો ૧૬  
 પાસ—વાસના મળ અવિદ્યા આદિ  
 ૫૫૬૧ ૭૦  
 પ્રદ્યવ—અથ ૧૧૭ —કર્મવૃષ્ટિ  
 પરિણામ ૧૧૮  
 પ્રદ્યવદાવત—અથ ૧૧૭ —ચરમ  
 ૧૧૯ ૧૨૨  
 પ્રદ્યવ—બીજસંચન માટી ને સુવલ  
 ઘટના દશાન્તથી બે પ્રકારે ૧૦૦  
 પ્રગતિમયજી ૧૪૪  
 પ્રવલ્લભ—કમ અને મોમ આદિ  
 વિશેષ પ્રાપ્તિની કાશનિક  
 તુલના ૧૮ ૭૮  
 પ્રગતસ્વ ૧૨૬ પા ૧, ૧૩૦,  
 ૧૩૨ પા ૧ ૧૩૧ પા ૧ ૧૩૮  
 પ્રકૃત ચેતન અને જડ પ્રકૃતિનો  
 સંબંધ (સાખ્ય દૃષ્ટિએ) ૧૨  
 પૂર્વમીમાંસા —મા ૨૨૧ સિદ્ધ  
 છવમેઠ ૬૯  
 પૌદ્યવિક —દ્ર ૫ કમનો અમૂત  
 આત્મા સાથે સંબંધ નેન  
 દૃષ્ટિએ ૭૪ ૭૫





વિજ્ઞાના ત્રણ એક સવસ પત્તરીનું  
૨૨૩૫ ૬૨ ૬૩ ૬૪ — પોર  
પંખી અને રૂપિ ૬૩ પા ૬૧  
મિશ્રાટક ૬૩-૬૪ પા ૬૧  
બ્રૂમિશઓ-આન્ધ્રાતિમ્ વિકાસ  
કમની — આલ્પક જેન, બેર્મ,   
વૈદિકની તુલના જ મો પરિરિષ્ટ પ  
ભૂપથ — સમ્યક્ત્વના ૨૫ ૩૨ ૩૩  
કૌટિક તત્ત્વ — ચેતન્વના કપાહાન  
તથા નિમિત્ત લેખે ૧૩

અગ્નિમનિકાવ ૧૨૧, ૧૩૨ પા ૧૧  
અતિ-આદિ અજ્ઞાનાવશ્ય અને  
જ્ઞાનાવશ્ય ૨૬  
અધુમતી આદિ-ચાર ચિત્તભૂમિ  
વાચસ્પતિ પ્રમાણે ૧૨૬  
મથ્વ-ની દૃષ્ટિએ બધ-મોક્ષ ૭૮  
મનુસ્મૃતિ ૪૬ પા ૬૧, ૫૧  
મહામારત ૪૬ પા ૬૧, ૧૦૮  
મહામત્ર પદ-૧૦ પા ૬૧  
મહાકામનુ દશા ત-કાથિક કરવા  
માનસિક કાવનુ મહિયાતાપણું  
સૂચવણ ૧૦૦-૧૦૧  
મત્ર-સ્વાધ્યાય ૬૧ ૬૨  
માયા ૭૦, ૭૪ ૭૬  
માત્ર પતિત-અપુનબધકની અવસ્થા  
૧૨૦, ૧૨૧  
માર્ગાનુસારી ૧૬  
માર્ગાભિમુખ-અપુનબધકની અવ  
સ્થા ૧૨૦ ૧૨૧

મિથ્યાત્વ આદિ દોષો કમની  
હારણ ૧૭  
મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ચો ગુણ ધાન-  
જેન પરપરામા ૧૦૫ ૧૩૫  
પા ૬૧ ૧૩૬, ૧૩૬ પા ૬૧ —  
નો ભદ્રિસાત્મ આદિ ત્રણ અવ-  
સ્થામા સમાસ ૧૩૬ ૧૩૭ —  
નો વિચાર આ હરિમદ્વના  
યોગ્યમ્મામા ૧૩૭  
મીમાંસા ૧૨, છુઓ 'તત્ત્વચિત્તન  
મુનિ-સાધક સમત્વધુક્તાની છવન  
ચર્ચા ને તેનો પ્રવાઓ ચાક  
હાના દહાન્તથી ૩૧ ૩૬  
મુનિચદ્રસૂરિ ૧૨૦  
મૂર્ત-ને અમૂતનો સબધ-ચર્ચા  
ભારતીય દશનોને અનુસરી  
૭૧ ૭૬ ૭૭ — કમ અને અમૂત  
આત્માનો સબધ (જેન દૃષ્ટિએ)  
૧૧ ૧૨ ૭૪ ૭૫ — કમ  
કમનુ ૧૮  
મૂલાવિદ્યા ૭૫ ૭૬  
મૂળ નિયમ-મુલ્ય પર — વિગતે કથન  
પદ-૧૦ પા ૬૧  
મૂળમત પદ પા ૬૧  
મૂલ્યજ્ઞાન ૧૦૬  
મોક્ષ-કમ પુનજ મ આદિ વિશે  
જ મુદાઓની દારાનિક તુલના  
૬૮-૭૮, — નો વિચાર ભારતીય  
વત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમા ૧૨, —  
પુરુષાથ ૬૨ — માનનાર દશ-  
નોનો મૌલિય દશાવત ૬૮. —

સાથે જોડાણ જોન યોગનું  
લક્ષણ ૩૭ ૩૮

મોદ—અજ્ઞાન મિથ્યાદશન અ  
વિદ્યા આદિ પર્યાય ૭૦ ૭૨ —  
નો અથ અજ્ઞાન તેના વિષયનું  
સ્વરૂપ પરિભાષા ને વિષયક  
દોષના ચિંતનની વિધિ ૮૨  
૮૮ ૮૯ —નો અથ ચવઢા  
૧મા ૮૮

મોદનીય કર્મ—ની કલ્પક સ્થિતિ  
૧૦ — જથ ય સ્થિતિ ૧૧૯ ૧૨૦  
ઐત્રી આદિ ભાવના ૪૧, ૯૧ —ભાવ  
વાની રીત ૯૧ ૯૨

યજ્ઞોવિજયજી ૩ પા ડી ૨૫  
૧૬ ૩૦ પા ડી ૩૩, ૪૮  
પા મી ૧૨૦

ચાદી આ હરિશ્ચંદ્રના મેદાની જુઓ  
પરિશિષ્ટ ૬

યોગ—મોક્ષ સાથે સંબંધ અથ ૩  
૪ વ્યુત્પત્તિ અથ ૩ પા મી  
સમાધિ અથ ૨ અધિકારીનું  
ભૂમિકા પ્રમાણે સાક્ષીય અનુ  
ક્રમ ૩૩ ૩૮ ૪૦,  
—અપાત્રને આપવાથી થતા  
અનિષ્ટો ૫૩ ૫૪  
—મૃદરથનો ૪૬  
—નું સ્વરૂપ નિશ્ચય ૩ ન્યય  
દાર ૫ નિવૃત્તિ—પ્રવૃત્તિલક્ષ્ય ૪૦  
—ના લક્ષણ પાતળલ જોઈ  
અને જોન સમત ૩૭ ૩૮ ને

તેનો સમન્વય ૩૮ ૩૯;  
—જાનું નિમિત્ત ક્યારે ૧૫૨,  
૫૩ —સ પ્રજ્ઞાત અને અસપ્રજ્ઞાત  
૧૨

યોગમળ ૨૦, ૨૧  
યોગચર્યા માં જિજ્ઞાસું ઔચિય ૬૫  
યોગદૃષ્ટિસમુદય ૨, ૩૧ પા ડી,  
૫૨ ૬૫ ૧૧૪, ૧૧૫ પા મી-  
યોગવિદુ ૨, ૧૬ ૧૮, ૨૧,  
૫૧ ૫૨ ૬૫ ૧૦૩ પા મી ૧૨૦

યોગમીન ૫  
યોગમાય ૭ ૮ —નો પ્રારંભ ૧૦  
યોગવાસિષ્ઠ ૧૨૮ —પ્રમાણે યોગ-  
ભૂમિઓ ૧૩૦ ૧૩૧ પા ડી-

યોગવિધિકા ૨, ૩૩  
યોગસત્ક ૨, ૧૪૪  
યોગશાસ્ત્ર ૨ ૫૧, —હેમચંદ્રીય  
૧૦૯ ૧૧૦

યોગસાધના—ના ભાષા — આતર  
ક્રિયાઓ ૬૪

યોગસિદ્ધિ ૫૬, ૫૭  
યોગસૂત્ર ૧૨-૬૩ પા ડી ૧૦૬  
પા ડી ૧૨૮, ૧૨૯ —ભાષ્ય  
૫૫ પા ડી ૭૧ —વાતિક,  
વિજ્ઞાનવિદ્યુત ૬૫

યોગાન્યયન ૧; —નો અથ ૨ ૩  
યોગી—ના ચાર પ્રકાર પ્રથમકલ્પક  
આદિ યોગસૂત્રમા ૧૨૮ —નું  
લક્ષણ ૬ ૭



વિવર્તરૂપ એક જીવોનો-કપપત્તિ ૩૯  
 વિવતવાદી કેવલાદેવી ૧૮  
 વિવેકધ્યાતિ ૨૦ ૩૩  
 વિશિષ્ટજ્ઞાન ૨૬  
 વિશિષ્ટાદેવતા મા પારિભાષિક જીવ  
 એક ૧૬૩ -વાદી ૩૧ પા દી  
 વિજુદ્ધિમાર્ગ ૩૧ પા.ની  
 વિરોધજ્ઞાન ૨૫, ૩૨ ૩૪  
 વિનિકા ૧૮, ૭૦, ૭૨  
 વિપયપ્રતિભાસ—૨૬ ૩૦ ૩૦ પા  
 દી, ૩૧, ૨ —ગીતા સાથે  
 તુલના ૩૧ પા દી  
 વીધ યોગ—શક્તિનો હલ્લાસ ૮૨,—  
 નો અથ ૮૫  
 વસિ—ભિખાનો પ્રકાર ૬૩ પા દી  
 વેદાન્તકેરાન—મા મૂલ-અમૂલનો  
 સબધ ૭૫  
 વેદાન્તસિદ્ધાન્તસૂક્ષ્મજરી ૧૪ ૧૫  
 વ્યવહારયોગ—ધી નિશ્ચયની સિદ્ધિ  
 ૫, ૬  
 વ્યાવહારિક ચારિત્ર ૪ —કૃતિ જ્ઞાન  
 અજ્ઞાન વિપયક આધ્યાત્મિક  
 સાથે તુલના ૨૬-૩૧;—કૃતિનો  
 અથ ૨૬  
 વચાસ ૨૪ ૨૫, ૫૫ ૭૧,  
 ૭૨ ૧ ૨ પા દી;—શાખ્ય ૩  
 પા દી ૨૪ ૨૫ ૧૦૬ પા દી  
 વશુદેવ —૬૬૫ બિખા ૬૩-૬૪  
 મતો—મૌલિક અલ્લિસા આદિ ૪૫  
 શકુન ૫૧, ૫૮

શરણુ ૬૧ ૬૨  
 શંકરાચાર્ય ૩૧ પા.દી —ની  
 દૃષ્ટિએ જીવોએ ૭૦  
 શાસ્ત્રયોગ ૩૬ ૧૧૪ ૧૧૫  
 શાસ્ત્રજવણુ ૬૪, ૬૬  
 શાંકરાચાર્ય દ્વારા—ગીતા પર ૩૧ પા.દી  
 શિક્ષામત ૪૫, ૬૦ પા દી  
 શુદ્ધ ધ્યાન ૧૦૫ ૧૦૬  
 શુદ્ધ પાક્ષી ૧૨૦  
 શુદ્ધ હપયોગ—નુ ૨૫૩૫ ૬૭  
 શુદ્ધાદેવતા-મા પારિભાષિક જીવોએ  
 ૬૬,—વાદી ૩૧ પા દી  
 શુદ્ધિ—કિવસ નક્ષત્ર આદિ નિમિ  
 તોની ૫૮  
 સુમ સરવાન ૫૭ —૨૬૨ ૫૭  
 શ્રદ્ધા—કથિ ૪  
 સ્વાભાવ ૪૩ ૪૪  
 સદ્ગુણધર્મ ૧૨૧ ૧૨૨  
 સમચારિત્ર—અથ ૩  
 સમજ્ઞાન ૨૮—નો અથ ૩ ૨૬  
 —જ્ઞાનાવરણુ ૨૬  
 સદ્ગુણ ચોલની સજ્જાય ૨૫ પા  
 દી ૩૩ પા દી  
 સત્યજ્ઞાન થા તત્ત્વજ્ઞાન ઇષ્ટસિ  
 ધિનુ મુશ્વ અગ ૮૧;—ના  
 લાભો ૮૧ ૮૬  
 સદ્ગુણાન—કાલિક ને માનસિક  
 આચાર ૧૦૩  
 સદ્ગુણાન—નો અથ ૩  
 સદ્ગુણ ૪૬



સાંહ્યકારિકા ૭૮ પાટી

સાખ્ય-યોગ-મા નેન અરમાવત

નેવી કલ્પના ૧૧૮—મા જામ

મોક્ષ ૭૭—મા મૂત અમૂત

સભ્ય ૭૫—મા યોગનો અર્થ

૨—મા સ્વત સિદ્ધિ અવમેદ

૧૮-૧૬

સિદ્ધેન દિવાકર ૩૩

સિદ્ધેમ ૧૬ પાટી

સિદ્ધાંતલેશ્યાહ્યા ૧૪

સુલ્લાલજી ૪૫ પાટી ૪૭,

૧૨૮ પાટી ૧૩૭

સુનેય—અર્થ ૨

સુમંગલાવિલાયિની અટકયા ૧૮૮

સૂત્રક્રાંતિ ૨

સુષિદ્ધિવાદ ૧૪—અર્થ ૧૪ પાટી

સોતાપન ૧૩૧ ૧૩૨ પાટી

૨૬૫ ૧૧૭

સ્થાન—ના અર્થ પદ્ય ૬ આસન

આદિ ૩૩ ૮૧,—સમ્યક્ત્વનું

અર્થ આત્મસ્વરૂપને લગતા છ

મુદ્દાઓ ૩૪—ના પરિણામ થા

લાભો ૮૧ ૮૫

સ્થિરતા—સમ્યક્ત્વનું બૂપણ ૩૩

નિરીકરણ—ના લપાય ૫૬-૧૦

સ્વપ્ન ૫૧—શુભ ૫૭—શુભાશુભ

સૂચક ૧૧૦

સ્વરના ૧ ૫૧ ૫૮

સ્વાધ્યાયરૂપ અર્થ ૫૧ ૧૧ ૧૨

હરિમંત્રસૂરિના અધ્યાની વાદી, જુઓ

પરિશિષ્ટ ૧,—નું બહુલુપત્ત

૩૧ પાટી

દીરાલાલ કાપડિયા ૧૪૪

દેવવંશ ૩ પાટી

# શુદ્ધિપત્રક

પ્રસ્તાવનાના શબ્દો

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૦	૨૧ પા દી	જન્મે	જુએ
૧૧	૧૧	કપાપ	કપધિ
૨૩	૧૫ પા દી	વસ્ત્રમાન	વસ્ત્રમાર્ત
૩૪	૧૪ પા દી	પરમ	પરમ
૩૮	૨૭ પા દી	વસ્ત્રમા	વિસ્ત્ર
૪૦	૭	મત્રાશિ	નૈત્રાશિ
૪૨	૧૬	નર્તક	નિર્તક
૪૩	૧૩	આસ્ત્ર	અન્ત્ર
૪૪	૧૭	ચિત્ર	ચિત્ર
૫૦	૧	આપહારી	અધિ
	૨૩	હાથ	હાથ
૧૧	૫	હાથ	હાથ
૧૦	૬	જન	જન

ધો.પ્રશાસકના શબ્દો

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૪	સમાપ	સમા
૪	૨૪	વારિ ૪	વારિ
૮	૮	ફળ	ફળ
૧૧	૨૫	ફળ	ફળ
૧૭	૭	વિ	વિ
૧૬	૩	બાબતોમા	બાબતો
૨૩	૧૪	ઈ રીતે	ઈ રીતે
	૧૭	શાસ	શાસ
૨૫	૧૮	સામવિ	સામવિ
૨૧	૧૫	કનથી	કનથી



૨૮	૫	દશ નમોઢ	દશ નમોઢ
૩૨	૧૪	અ યકાર	અ યકાર
	૧૮ પા ડી	સોથી	સોથી
૫૩	૨	આધિકારીને	આધિકારીને
૫૫	૧૭	નિરીક્ષણ	નિરીક્ષણ
૫૭	૧૦	ચિતન	ચિતન
૬૭	૨૦	કાવ પ્રવાહથી	કાવ પ્રવાહથી
૬૯	૧૨	વાસ્તવિક પારિભાષિત	વાસ્તવિક-પારિભાષિત
	૧૩	ઓપાધિક	ઓપાધિક
૭૧	૧	આધ્યાત્મિક	આધ્યાત્મિક
૭૭	૨૨	વાસ્તવિક	વાસ્તવિક
૭૮	૧૧	કૃત્યનિયતાને	કૃત્યનિયતાને
૮૮	૧	પર્યાવસાન	પર્યાવસાન
૮૯	૧૩	નિવૃત્તિ	નિવૃત્તિ
૯૧	૧	શાસ્ત્રોક્ત	શાસ્ત્રોક્ત
૯૪	૫	અધિકાર	અધિકાર
૯૬	૬	જન	જન
૧૦૦	૭	શાસ્ત્રોક્તોએ	શાસ્ત્રોક્તોએ
૧૦૩	૯	વર્ણ	વર્ણ
૧૦૫	૨૧	પદ્ધતિ	પદ્ધતિ
૧૦૭	૨૧ પા ડી	અર્થ	અર્થ
૧૧૨	૨૭ પા ડી	ત તમેવૈતિ	ત તમેવૈતિ
૧૩૫	૧	જન	જન

